

---

alternatif *politika*

Cilt 17, Sayı 1, Şubat 2025

MAKALELER

Nature-Life Fusion Through Deleuzian-Guattarian Posthumanism
Özgür BOZAN

Whither *Paideia*? Reading Arendt and Rancière Together on Education as a Democratic Practice
Ömür BİRLER

Uluslararası İlişkilerde Teori Öğretimini Yeniden Düşünmek: Eleştirel Pedagojiler Temelinde
Bir İnceleme
Çağlar SÖKER

Ukrayna Savaşı'nın Üçüncü Yılına Girerken AB'nin Pandemi Sonrası Enerji Politikası:
Prangalanma mı? Sorumluluğu Paslama mı?
Sıla Turaç BAYKARA

Paradigm Shifts in the Literature on Turkish Nationalism: The Emergence of the Agency
Sezen RAVANOĞLU YILMAZ

GIDA POLİTİKASI DOSYASI

Misafir Editörler: Candan TÜRKKAN & Atakan BÜKE

Türkiye Kırında Yeni Tarımsal Burjuvazi: Yeni Köylüler
Candan TÜRKKAN

Kapitalist irrasyonel Rasyonalite ve Sermayenin Gıda Rejimi: Gezegenel Tarımsallaşma ve
Gıdanın Tarımsızlaşması
Atakan BÜKE

Sermaye-Doğa İlişkisi ve 21. Yüzyıl Tarım Sorunu: Ekonomi-Politik ve Politik Ekolojiyi
Buluşturmak
Zehra TAŞDEMİR YAŞIN

---

*alternatif
politika*

Cilt 17, Sayı 1, Şubat 2025

---

*alternative
politics*

Volume 17, Issue 1, February 2025

alternatif politika

E-ISSN: 1309-0593

YAYINCI/SAHİBİ:
Rasim Özgür DÖNMEZ

EDİTÖRLER

Baş Editör:
Rasim Özgür DÖNMEZ

Alan Editörleri:
Kasım TİMUR
Tuğçe KELLEÇİ
Burcu ALBAYRAK DÖNMEZ

YAYIN KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Agata Wiktoria ZIETEK (Maria Curie-Skłodowska University)
Prof. Dr. Béatrice HENDRICH (Universität zu Köln)
Prof. Dr. Filiz BAŞKAN (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamer KASIM (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Toronto Metropolitan University)
Prof. Dr. Niğmet UZAL (Abdullah Gül Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyar ARI (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel AYHAN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış Gençer BAYKAN (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Defne KARAOSMANOĞLU (Kadir Has Üniversitesi)
Doç. Dr. Efe BAŞTÜRK (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel KARAKAYA AYALP (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Selcan SERDAROĞLU POLATAY (Galatasaray Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Koray KARACA (University of Twente)

DANIŞMA KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Aylin ÖZMAN ERKMAN (TED Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ZARAKOL (University of Cambridge)
Prof. Dr. Bogdan SZAJKOWSKI (The Maria Curie-Skłodowska University, Lublin)
Prof. Dr. Demet LÜKÜSLÜ (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Emre İŞERİ (Yaşar Üniversitesi)
Prof. Dr. Maria T. GRASSO (Queen Mary University of London)
Prof. Dr. Roy JREIJIRY (Lebanese University)
Doç. Dr. Gizem ARIKAN (Trinity College Dublin)
Dr. Öğr. Üyesi Derya ÖZKUL (University of Warwick)
Dr. Funda HÜLAGÜ (Philipps-Universität Marburg)
Dr. Arnav K. ANJARIA (Shri R.R. Lalan College)

---

alternatif politika

Alternatif Politika dergisi, bir grup akademisyen tarafından disiplinler arası çalışmalara ilişkin süreli yayınların azlığı nedeniyle doğan ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulmuş, dört ayda bir yayınlanan hakemli bir dergidir. Siyaset bilimini merkez alarak, kültürel çalışmalar, medya, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, sosyal psikoloji, ekonomi politik ve antropoloji gibi disiplinleri de kapsayan yayınlar yapmayı amaçlayan dergi, adı geçen alanların her boyutuyla ilgili kuramsal ve analitik çalışmaların yanı sıra, kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Alternatif Politika dergisinin amacı, yayınladığı konularda hem bilimsel çalışmalar için akademik zemin hazırlamak, hem de söz konusu görüşlerin paylaşılmasını sağlayarak yeni açılımlar yaratmaktır. Bu bağlamda, teorik çalışmalara olduğu kadar, alan çalışmalarına da yer vermek amacındadır.

Alternatif Politika'ya yazı göndermek isteyenler için e-posta adresi: alternatifpolitika@gmail.com

Alternatif Politika, şu veritabanları tarafından taranmaktadır:
Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, EBSCO (including Political Science Complete, The Belt and Road Initiative Reference Source, Central & Eastern European Academic Source), ProQuest (including Sociological Abstracts, Political Science Complete, Political Science Database, Politics Collection, Social Science Premium Collection, Social Science Database, Social Services Abstracts), Index Islamicus, DOAJ (Directory of Open Access Journals), Columbia International Affairs Online (CIAO), European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Asian Science Citation Index, ULAKBİM TR Dizin, SOBİAD (Sosyal Bilimler Atfı Dizini), ASOS Index, ACAR Index, İdeal Online, Gesis Sowiport – Portal für Sozialwissenschaften ve MIAR (Information Matrix for the Analysis of Journals).

---

alternatif politika

Cilt 17, Sayı 1, Şubat 2025

MAKALELER

Nature-Life Fusion Through Deleuzian-Guattarian Posthumanism, Özgür BOZAN, 1-28.

Whither Paideia? Reading Arendt and Rancière Together on Education as a Democratic Practice, Ömür BİRLER, 29-51.

Uluslararası İlişkilerde Teori Öğretimini Yeniden Düşünmek: Eleştirel Pedagojiler Temelinde Bir İnceleme, Çağlar SÖKER, 52-84.

Ukrayna Savaşı'nın Üçüncü Yılına Girerken AB'nin Pandemi Sonrası Enerji Politikası: Prangalanma mı? Sorumluluğu Paslama mı? Sila Turaç BAYKARA, 85-113.

Paradigm Shifts in the Literature on Turkish Nationalism: The Emergence of the Agency, Sezen RAVANOĞLU YILMAZ, 114-142.

GIDA POLİTİKASI DOSYASI

Misafir Editörler: Candan TÜRKKAN & Atakan BÜKE

Türkiye Kırında Yeni Tarımsal Burjuvazi: Yeni Köylüler, Candan TÜRKKAN, 143-164.

Kapitalist İrrasyonel Rasyonalite ve Sermayenin Gıda Rejimi: Gezegenel Tarımsallaşma ve Gıdanın Tarımsızlaşması, Atakan BÜKE, 165-197.

Sermaye-Doğa İlişkisi ve 21. Yüzyıl Tarım Sorunu: Ekonomi-Politik ve Politik Ekolojiyi Buluşturmak, Zehra TAŞDEMİR YAŞIN, 198-231.

---

alternatif politika

Volume 17, Issue 1, February 2025

ARTICLES

Nature-Life Fusion Through Deleuzian-Guattarian Posthumanism, Özgür BOZAN, 1-28.

Whither Paideia? Reading Arendt and Rancière Together on Education as a Democratic Practice, Ömür BİRLER, 29-51.

Rethinking the Teaching of Theory in International Relations: An Analysis Based on Critical Pedagogies, Çağlar SÖKER, 52-84.

EU's Post-pandemic Energy Policy as the Ukrainian War Enters Its Third Year: Chain-Ganging or Buck-Passing? Sila Turaç BAYKARA, 85-113.

Paradigm Shifts in the Literature on Turkish Nationalism: The Emergence of the Agency, Sezen RAVANOĞLU YILMAZ, 114-142.

FOOD POLICY

Guest Editors: Candan TÜRKKAN & Atakan BÜKE

Neo-Farmers: Emergence of a New Agrarian Bourgeois in Rural Turkey, Candan TÜRKKAN, 143-164.

Capitalist Irrational Rationality and Capital's Food Regime: Planetary Agriculturalization and the De-agriculturalization of Food, Atakan BÜKE, 165-197.

Capital-Nature Relation and the 21st Century Agrarian Question: Bridging Political Economy and Political Ecology, Zehra TAŞDEMİR YAŞIN, 198-231.

NATURE-LIFE FUSION THROUGH DELEUZIAN-
GUATTARIAN POSTHUMANISM*

DELEUZECÜ-GUATTARICI POSTHÜMANİZM
ARACILIĞIYLA DOĞA-YAŞAM ETKİLEŞİMİ

Özgür BOZAN*

ABSTRACT

This article aims to analyze a theoretical reconceptualization of the materiality of nature. To this end, this study raises two political problems of nature, specifically as a concept. The first problem is the modern concept of nature, which depicts its materiality as a mechanical concept, resulting in the domination of nature. On the other hand, the second problem is the postmodern concept of nature, which presents its materiality as a function of discourse. In this respect, there is no nature; it is political. This article presents an antidote derived from a critical posthumanist perspective based on the works of Deleuze and Guattari, *Capitalism and Schizophrenia*. In this context, I advocate a new materiality of nature that constitutes an ethics of immanence and sees nature as a process of life production from the posthumanist approach. Nature is a plane where all life emerges, representing a dynamic production process.

---

* This article has been derived from Özgür BOZAN's ongoing PhD dissertation at Istanbul Technical University, Department of Political Studies, Political and Social Thought PhD Program. Ethics committee approval was not required for this article.

* Ph.D. Candidate, Istanbul Technical Univ., Department of Political Studies, Political and Social Thought PhD Program & Research Assistant at Şırnak Univ., bozan18@itu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7145-5059>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 19.09.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 20.11.2024

Keywords: The Concept of Nature, Materiality, Posthumanism, Deleuze and Guattari, The Ethics of Immanence.

ÖZ

Bu makale, doğanın materyalliğine ilişkin teorik bir yeniden kavramsallaştırmayı analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, bu çalışma özellikle bir kavram olarak doğanın iki politik sorununu gündeme getirmektedir. İlk sorun, doğanın materyalliğini mekanik bir kavram olarak tasvir eden ve doğanın tahakküm altına alınmasıyla sonuçlanan modern doğa kavramıdır. İkinci sorun ise, doğanın materyalliğini söylemin bir işlevi olarak sunan postmodern doğa kavramıdır. Bu açıdan doğa diye bir şey yoktur; doğa politiktir. Bu makale, Deleuze ve Guattari'nin *Kapitalizm ve Şizofreni* adlı eserlerine dayanan eleştirel bir posthümanist perspektiften türetilen bir panzehir sunmaktadır. Bu bağlamda, posthümanist yaklaşımdan hareketle doğayı bir yaşam üretim süreci olarak gören bir içkinlik etiği oluşturan yeni bir doğa materyalliğini savunuyorum. Doğa, tüm yaşamın ortaya çıktığı, dinamik bir üretim sürecini temsil eden bir düzlemdir.

Anahtar Kelimeler: Doğa Kavramı, Materyaliti, Posthumanizm, Deleuze and Guattari, İçkinlik Etiği.

INTRODUCTION

In the latter part of the 20th century, particularly from the 1960s onward, nature was frequently portrayed as a root cause of various political problems. During this period, not only were environmental issues at the forefront of some political problems, but environmental movements also emerged as significant developments. Concurrently, the concept of nature began to undergo radical critique within social and political theory. In this period, man as separate from nature is seen “as the root cause of the problems we currently face such as racial oppression and violence, wild capitalism born of neoliberalism, environmental destruction and mass extinctions” (Daigle and McDonald, 2022: 2).

This portrayal led to ethical scrutiny of political and social practices and raised ontological and epistemological concerns about human beings' self-perceptions. Despite this, the push for change primarily pertains to managerial

adjustments. It does not seek to bring about an epistemological and ontological shift in the modern understanding of nature.¹ It represents a demand to maintain capitalist production and consumption patterns and the liberal economic framework rather than a call for structural transformation.

However, how we perceive nature and interact with it plays an essential role in the persistence and origin of these non-structural changes. Therefore, it has become necessary to revisit the concept of nature. This concept's political and philosophical implications can have repercussions in our everyday lives. Understanding the existence of political problems related to nature and how to address them involves rethinking how we perceive nature conceptually, particularly its material aspects.

We deal with it conceptually because “new concepts must relate to our problems, to our history, and above all, to our becomings” (Deleuze and Guattari, 1994: 27). In this respect,

The concept is obviously knowledge – but knowledge of itself, and what it knows is the pure event, which must not be confused with the state of affairs in which it is embodied. The task of philosophy when it creates concepts, entities, is always to extract an event from things and beings, to set up the new event from things and beings, always to give them a new event: space, time, matter, thought, the possible as events. (Deleuze and Guattari, 1994: 33)

This article aims to analyze a theoretical reconceptualization of nature's materiality. To this end, this article raises two political problems of nature, specifically as a concept. On the one hand, the first problem is the modern concept of nature, which depicts its materiality as a mechanical concept. On the other hand, the second problem is the postmodern concept of nature, which presents its materiality as a function of discourse: there is no nature; it is political.

This article presents an antidote to these two political problems of nature. This antidote is derived from a critical posthumanist perspective based on the works of Deleuze and Guattari, *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia (I)*, and *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia (II)*. I advocate a new materiality of nature that constitutes an ethics of immanence that sees nature as a process of life production in the posthumanist approach.² In their works, I argue that within

---

¹ For this managerial approach to political problems, see Dobson (2007) and De Lucia (2020).

² At this stage, humans are decentralized and exist within nature, as in Deleuze and Guattari (1983: 4). Thus, the distinction between humans and nature no longer exists. This article has ensured that critical posthumanism, while overcoming man's transcendental ethics, essentially refers to the concept of nature itself. The concept of nature (and the concept of life) allows for an immanent ethical understanding of the human entity.

the plane of immanence or consistency³, nature is a plane for a process of continual production where life generates new connections and becomings throughout multiplicities in an infinite loop and where they constantly interact and develop. Thus, I discuss that nature is a plane where all life emerges, representing a dynamic process of life production.

Deleuze and Guattari contribute to a broader understanding of the concept of nature and the concept of life, in which both can interact and become inextricable from each other. Although Deleuze and Guattari use the concepts of life and nature, they do not directly argue that nature is a process of life production. Instead, they do it in a convoluted way. In their work, the concepts of life and nature consist of two cross-cutting lines. The point at which they intersect, which I call the "*nature-life fusion*"⁴, is precisely where Deleuze and Guattari make us encounter nature as a process of life production. It is possible that confusion can occur here. It is that nature here seems to be life itself. Still, I claim that in Deleuze and Guattari, life is non-organic and self-organized, making matter live in a material dynamic. Simultaneously, nature exists on this same plane as an abstract machine or machines (machine ontology) where immanent life productions emerge. Nature "is a plane upon which everything is laid out, and which is like the intersection of all forms, the machine of all functions; its dimensions, however, increase with those of the multiplicities of individualities it cuts across" (Deleuze and Guattari, 1987: 254).

1. THE POLITICAL PROBLEMS OF NATURE: MODERN AND POSTMODERN

The modern concept of nature presents a challenge by reducing nature to a mechanistic reality. In contrast, the postmodern concept of nature views its materiality solely as a construct of discourse or denies its existence altogether. The former facilitates the domination process of nature, while the latter undermines ethical principles associated with nature, leaving no middle ground for ethical considerations. I will briefly touch on both political problems in this section.

Problem I: The Materiality of Nature as a Mechanical Concept

The COVID-19 pandemic, one of the most important events of modern times and whose effects are still felt today in social and political spheres, has made us rethink humanity's relationship with the concept of nature. The pandemic has brought along fundamental discursive ambiguities in our understanding of nature.

---

³ The plane of immanence is also called a plane of consistency. It means that nature, in some sense, "is coded and inscribed in multiple ways producing a certain alignment of bodies" (Halsey, 2005: 40).

⁴ The word fusion must be taken in the same sense as the word intersection. Nature and life have an immanent standpoint as the intersection of the two lines.

Along with this understanding, it “evoke[s] questions about the historical embeddedness but also the present self-understanding of humans related to what is called “nature”” (Engert and Schürkmann, 2021: 3). The most essential ambiguity is the concept of nature, which is treated as an external understanding. Throughout this pandemic, nature has unmistakably demonstrated its authority, embodying a powerful narrative of retribution (see Hornborg, 2021). With this discourse, it is seen that the so-called nature is composed of nonhuman beings⁵. This pandemic has revealed the enormous power and influence of nonhuman beings.

Throughout history, the concept of nature has significantly influenced political discourse. It has been utilized to understand human existence and society at large. In Western thought, the concept of nature has always been central, undergoing conceptual shifts from ancient to modern times (Williams, 1980; Ducarme and Couvet, 2020). The perception of humans' relationship with nature evolved over this period. Initially considered an integral part of nature, humans later became viewed as separate from it.

The formation of the modern state, the impact of the Judeo-Christian heritage, the scientific revolution of the 17th century, and the emergence of early capitalism have all contributed to shaping the modern perspective on nature as something to be governed and ruled by humans (Pattberg, 2007). Within the political realm, modernity further highlights the continuous dominance of humans over nature, normalizing it as a tool to serve human interests. Nonhuman entities are excluded from political life and are instead passively utilized. The advancement of instrumental rationality and representational thinking has coincided with this process (Adorno and Horkheimer, 1997; Leiss, 1994; Plumwood, 1993).

Among the most important pioneers were modern thinkers such as Rene Descartes (2006; 2008) and Francis Bacon (see Gaukroger (2004) and Malsen (2015)), whose political and scientific implications led the modern understanding to conceptualize nature as a passive object external to humanity and a mechanical subject to be dominated by it. In this way, this intellectual inference shapes our thought processes about ourselves and others, embedding in our view of the world the myth of man as the master or possessor of nature. This presents a distinct portrayal of the metaphysical viewpoint of contemporary society, prioritizing humans over nonhuman entities. However, a downside of this perspective is that

---

⁵ In this context, the COVID-19 pandemic is not assessed regarding inherent positive or negative impact as nonhuman beings. The focus is on portraying nonhuman entities as external to the modern concept of nature. This demonstration highlights that nonhuman entities or the concept of nature, in a contemporary context, encompass anything external to human entities, including things other than human beings, such as viruses.

it excludes nonhuman entities from the sphere of political existence.⁶ Nevertheless, the separation process here leads humans to be transcendental and nature as a mechanical entity depicted by the physical and external life, including all nonhuman life, which is passive and inert. The examination shows that the fundamental distinction between humans and nonhumans originates mainly from human-centered metaphysical understanding.

On the one hand, the idea creates a contradiction that sets up a dualistic view between nature and humanity. As Soper (1995: 15) indicates, nature “is opposed to culture, history, to convention, to what is artificially worked or produced, in short, to everything which is defining of the order of humanity.” Although the fundamental problem of the modern concept of nature is that it presupposes mechanistic materialism, the principle of domination to which it leads us must be considered as the result of this problem. This modern dualistic plane presents the separation of human life from other life forms (Lemm, 2010: 75). Nonhuman entities, thus, are excluded from the ethical sphere.

On the other hand, the modern concept of nature's second tendency shows anthropocentrism. This means giving priority to human interests and preferences over nonhuman life. In the historical process, the concept of Anthropocene refers to human activity in terms of the domination of nature, which “points to human responsibility for the catastrophic state of the earth, which in turn – if we want to avoid reifying humanity into an abstract global agent – points to a certain form of social organization” (Favier, 2023: 1). The dominant idea in many current studies is the anthropocentric approach to claiming domination over nature (Lewis and Maslin, 2015), highlighting a significant environmental crisis in our everyday existence.

The contemporary idea of nature holds significant sway over every facet of existence, impacting both human and non-human entities. According to Krause, our current way of life heavily relies on the relentless exploitation of the earth, influencing what we consume, how we work, what we acquire and dispose of, where we reside and travel, and even how we are laid to rest (Krause, 2016: 1).

The core challenge stems from the instrumental view of nature, which recognizes nature's material presence but reduces it to a purely mechanical one. So, the first problem is the materiality of nature as a mechanical concept, which

---

⁶ The representation of nonhuman beings as part of nature is specific to the metaphysical viewpoint of modernity because nature is embedded in mechanical structure and acknowledged as passive, non-dynamic, or non-alive due to the understanding of matter itself. This conceptualization is also embedded in essentialism. To follow the concept of essentialism in more detail, see Ellis (2014) and Koslicki and Raven (2024).

leads to the processes of domination of nature through dualistic and anthropocentric implications.

Problem II: The Materiality of Nature as a Function of Discourse

Throughout scientific literature, there is a prevailing understanding of nature's domination. However, certain scholars are endeavoring to challenge or suppress this view. This is precisely what postmodern thought does. So then, how does the postmodern thought depict the concept of nature? The answer might be that there is no “nature”⁷ except one that is politically and culturally constructed. While the contemporary notion of nature is often associated with dualist and anthropocentric viewpoints, many scholars contend that political and social influences fundamentally mold both modern and pre-modern understandings of nature, highlighting the interconnectedness of these ideas (Biro, 2005; Dingler, 2005; Gare, 1995; Meyer, 2001; Smith, 2008; Soper, 1995).

Some scholars emphasize the significant influence of human history on the concept of nature, arguing that human nature is inseparable from human activities (Phelan, 1992; Williams, 1980). This means that societal ideas also shape our perceptions of nature (Williams, 1980). These scholars believe that the foundational and essentialist characteristics of the term "nature" lack significance because its usage is inherently politicized and historically influenced. Therefore, they aim to challenge the essentialist and rigid nature of the political understanding of concepts such as justice, gender, and even nature itself in order to denaturalize them.

Dingler (2005) provides an explanation for why the contemporary understanding of nature is not considered a political category:

Once humans interact with nature, pre-given matter enters the sphere of the symbolic and is interpreted and conceptualized. Hence, the Cartesian account is based on a dualism of pre-given nature and the symbolic order. According to this account, since nature already exist before it is symbolized, nature is independent of relations of power. Hence, the essence of nature and its representation in the human sphere through knowledge is not distorted through the impact of power. As politics are inseparably related to power relations and nature is free of power, according to the Cartesian position nature is consequentially not a political category. (Dingler, 2005: 210).

---

⁷ The word “*nature*” in quotation marks in literature is a symbol of the postmodern movement. Since nature is a political and social category, it is absurd to say it exists. For this attitude about demanding quotation marks in postmodern literature, see Papastephone (1999) and Richards (2015).

However, in the Foucauldian sense, nature is embedded in processes of power that guide conduct and normalize it at the level of individuals (through bodies) and populations, privileging the anthropocentric insight throughout modernity (Foucault 1998, 2003, 2007, 2008).

Lemke (2010) grasps this Foucauldian concept and portrays the materiality of nature as linked to discourse, which consistently corresponds with governmental practice. He asserts that:

Paradoxically, the liberal recourse to nature makes it possible to leave nature behind, or more precisely to leave behind a certain concept of nature that conceives of it as eternal, holy or unchangeable. For liberals, nature is not an autonomous domain in which intervention is forbidden as a matter of principle, or impossible. Nature is not a material substratum to which governmental practices are applied, but rather their permanent correlate... Liberal concept of autonomy and freedom are closely connected to biological notions of self-regulation and self-preservation, which prevailed over the hitherto dominant mechanistic paradigm of understanding bodies. (Lemke, 2010: 430).

Postmodern thought has always tried to get rid of essentialism. When they deal with the concept of nature, they want to understand it best as a political and cultural discourse. Especially recently, with this understanding, most thinkers in ecocritical thought prefer to use the concept of environment instead of the concept of nature. Ecocritical thought “wants to evaluate texts and ideas using “the environment” as secure and transcendent measuring rod – the very “nature” that the texts in question are said to “construct” in the first place!” (Herzogenrath, 2009: 2).

According to Judith Butler (1993), matter is an engagement with discourse and representation. Butler puts “matter into discourse representation, ultimately fails to escape the exclusionary logic of belatedness, according to which materiality is *always already* a function of discourse” (Herzogenrath, 2009: 2-3). Butler puts it this way:

It must be possible to concede and affirm an array of “materialities” that pertain to the body, that which is signified by the domains of biology, anatomy, physiology, hormonal and chemical composition, illness, age, weight, metabolism, life and death. None of this can be denied. But the undeniability of these ‘materialities’ in no way implies what it means to affirm them, indeed, what interpretive matrices condition enable and limit that necessary affirmation. That each of those categories have a history and a historicity, that each of them is constituted through the boundary lines that distinguish them and, hence, by what they exclude, that relations of discourse and power produce

hierarchies and overlappings among them and challenge those boundaries, implies that these are *both* persistent and contested regions. (Butler, 1993: 66-67).

Thus, the body is no longer material but is like an empty surface filled with discourse, without any biological signs of dynamism or agency (Tillman, 2015: 31). From this perspective, the body is abiological because of its materiality, which is embedded in the discourse process. Karen Barad states this lack of materiality in the postmodern theory and states that:

Language has been granted too much power. The linguistic turn, the semiotic turn, the interpretative turn, the cultural turn: it seems that at every turn lately every “thing”—even materiality—is turned into a matter of language or some other form of cultural representation. The ubiquitous puns on “matter” do not, alas, mark a rethinking of the key concepts (materiality and signification) and the relationship between them. Rather, they seem to be symptomatic of the extent to which matters of “fact” (so to speak) have been replaced with matters of signification (no scare quotes here). Language matters. Discourse matters. Culture matters. There is an important sense in which the only thing that doesn’t seem to matter anymore is matter. (Barad, 2007: 132).

Herzogenrath (2009: 3) argues that instead of seeing materiality as political and cultural (as how postmodern thought sees it), “a new perspective that allows for the incorporation of the workings of the “repressed” of representation (namely of the “real,” of “nature,” of “matter”) is needed.”

In this sense, what we need is “a theoretical rapprochement with material realism” (Coole and Frost, 2010: 6). Because they refuse the use of “nature” and “materialism” and do not want to reconceptualize them. There is a discernible tendency of antinaturalistic implications in postmodern thought, particularly in its inclination to bypass ethical considerations when addressing our contemporary societal challenges.

So, the second problem with nature is its materiality as a function of discourse, which indicates that there is no nature but only its political or cultural (in a linguistic way) construction and does not leave room for ethical consideration.

Then, what can be said in response to these two problems of nature? How can the mechanical structure of the modern concept of nature be prevented? How can the relationship between nature and the earth or life, whose metaphysical position has been taken away from it, be established in a non-mechanical way? Beyond all this, how can the materiality of nature be thought of differently? Or how can one reclaim the materiality of nature without these two problems?

One can say that posthumanist thought has ontologically some theoretical frameworks that can answer these kinds of questions. This paper aims to understand which or whom the posthumanist approach can pose a challenge or shift to these two materiality problems of nature. I would say it is the posthumanist perspective embraced by Deleuze and Guattari.⁸

2. DELEUZIAN-GUATTARIAN POSTHUMANIST EFFORT

When we call posthumanism, the first thing that comes to mind is to reject all the derivations made about what humans are in the traditional (particularly modern and postmodern) sense and to bring it back to the stage as a new entity. All efforts are ultimately to discover a new human. For this, Deleuze and Guattari (1994) call for a new earth and a new human. They state that:

We lack creation. *We lack resistance to the present.* The creation of concepts in itself calls for a future form, for a new earth and people that do not yet exist. Europeanization does not constitute a becoming but merely the history of capitalism, which prevents the becoming of subjected peoples. (Deleuze and Guattari, 1994: 108).

Europeanization should be understood as an attempt to construct an organization that the modern world or man always wants to build along with capitalism. Deleuze and Guattari use this expression as a condition that prevents the emergence of a new human and a new earth. It is framed by the conviction that this structure, which develops around the principle of transcendence, “will save us” (Deleuze and Guattari, 1994: 47). This outlook led to an anthropomorphic approach to the entire life. The humanist mindset, combined with the maturation of Western thinking and the desire to fulfill the demands of the Enlightenment, led to the principle of transcendence being felt in all aspects of life.

The most crucial aspect here is the concept of domination, which has aggressively gained a place in the modern world. In other words, recognizing humans as a transcendent entity has brought all these problems along with it. Therefore, as we understand that this has been the cause of the dire consequences today, it has also made us realize that it has an effect as an ethical consequence of failure (Daigle and McDonald, 2022: 2).

In terms of *Anti-Oedipus* where Deleuze and Guattari (1983) relate the concept of Oedipus to capitalism, it can be said that they provide that the human being who approaches nature with an understanding of domination emerges through the established prohibitions by the logic of social repression within a

---

⁸ In their writings, Deleuze and Guattari may not explicitly employ the term "posthumanism," yet they effectively grant us entry to this conceptual framework.

history (or the historical logic of capitalist structure). Although in terms of psychoanalysis, the logic of prohibition has an essential place in the familial structure of the oedipal personality, Deleuze and Guattari argue that this structure has historically emerged in the logic of capitalism, which traps the desire⁹ to create a false image in the unconscious. This is a process of repression that blocks the productive effect of individuals. They state that:

For what really takes place is that the law prohibits something that is perfectly fictitious in the order of desire or of the “instincts,” so as to persuade its subjects that they had the intention corresponding to this fiction. This is indeed the only way the law has of getting a grip on intention, of making the unconscious guilty. In short, we are not witness here to a system of two terms where we could conclude from the formal prohibition what is really prohibited. Instead we have before us a system of three terms, where this conclusion becomes completely illegitimate. Distinctions must be made: the repressing representation which performs the repression; the repressed representative, on which the repression actually comes to bear; the displaced represented, which gives a falsified apparent image that is meant to trap desire. (Deleuze and Guattari, 1983: 114-115).

It is a history of the unconscious beyond the human and of desire determined by capitalist social organization. Through this historical logic, man negates himself from nature or from everything else.

But how can this enquiry of Deleuze and Guattari on man be overcome? If the human is a transcendental entity formed within the historical logic of capitalism, how can human entities be redeemed from this process? I say “redeemed” because the human being has unconsciously caused dire consequences and at the same time has realized the existence of these dire consequences as anthropocentrism and dualism. So how can human beings be redeemed from this situation in which they are trapped? According to Colebrook (2015), with reference to Deleuze and Guattari, to be human requires the act until it does not have a destructive effect and becomes within nature, which refers to a posthuman who realizes the ethics of immanence:

The oedipal, subjective and human imperative becomes this: act in such a way as to do all you can to redeem what might have been if only the human had not been so destructive, so inhuman. To be human, to be a subject, is to be at once constitutively separated from a world one imagines as present and natural, *and* to embrace a structure of imagining that one might – finally – overcome the human stain and find one’s proper post-human

---

⁹ Please see the meaning of the concept of desire and the concept of oedipal structure in the next section.

being. When Deleuze and Guattari diagnose the relation between capitalism and Oedipus, they are not mourning a world that has been subjected to differentiation and calculation, but criticizing the notion that calculation and capital are the sovereign differentiating systems that master a Nature that has no distance or difference itself.

Only by positing a paradise lost does one become a human subject, or one who wishes that he might become post-human and find Nature again. The Deleuzian challenge would be to think of a world without Nature, without the non-human milieu of life, growth and innocence that is mourned when one becomes a subject cut from the fullness of the Real... Rather than see 'man' and structure of exchange and difference as that which violates an otherwise wondrous, lost and transcendent nature, we might move to an innocent immanence in which there has always been nothing other than difference and distance – never a pure absolute or in itself. (Colebrook, 2015: 224).

The core dynamic that Colebrook (2015) tries to indicate to us is how relational and inclusive the ethics of immanence is in Deleuze and Guattari. The profound relationship between nature and man is that immanent ethics recognizes the position of man within nature. Thus, man reemerges in the conditions of a posthuman situation, by relocating himself to a decentered space (but within nature). The concept of nature, as an indispensable element of the posthumanist approach, regenerates the human being.

If the human is the key that posthumanism challenges and seeks to relocate, the concept of nature is the keyhole in this respect. In Deleuze and Guattari, along with nature, the concept of immanent life is also the keyhole integrated into this approach because according to Deleuze, “[p]ure immanence is A LIFE, and nothing else. It is not immanence to life, but the immanence which is in nothing is itself a life. A life is the immanence of immanence, absolute immanence: it is sheer power, utter beatitude” (Deleuze, 1997: 4). In this case, our keyhole appears as the nature-life fusion in Deleuze and Guattari. The human, who functions as a key, must open the door of the nature-life fusion in order to become posthuman.

If immanence is life and nature also is immanent, on what basis do they have the property of immanence? The answer is vital immanence or materialism. The materialist perspective, ascribed to Spinoza and Leibniz by Deleuze, is rooted in the definition of nature through an immanent vital force. This concept is evident in the works of Bergson and Nietzsche in their exploration of life. Deleuze and Guattari's departure from modern materialists like Bacon and Descartes is greatly influenced by these philosophers. The bipolar interpretation of vitalism paves the way for Deleuze and Guattari to delve into posthumanism through the immanent vital force. According to Gamble et al. (2019), this represents a new form of

materialism that is separate and distinct from traditional, modern materialist perspectives. They state that:

Deleuze first turned to Spinoza and Leibniz because, in contrast to other modern materialists, Spinoza and Leibniz thought that all of nature was defined *primarily* by an immanent vital power or force. For Bacon, Descartes, Hobbes, and Newton, for example, vital force was something distinct from mind or matter and thus remained extrinsic to them, often in the form of God or deistic natural laws. In Spinoza and Leibniz, however, force was immanent to matter, because matter is nothing other than an expression of *force itself*. (Gamble et al., 2019: 119)

Deleuze and Guattari reject the idea of human transcendence as a norm. They argue that this norm is based on a fundamentally mechanical understanding of nature and life. In vital materialism, nature and life are viewed as immanent rather than transcendent. According to Colebrook (2010), vitalism offers two interpretations of life: passive and active. The passive interpretation criticizes the notion that life is essentially external or transcendent and instead takes an approach that is quite posthumanism to the ethics of immanence.

This distinction is already recognized in Deleuze and Guattari (1994: 213) in two possible interpretations: “that of an Idea that acts, but is not – that acts therefore only from the point of view of an external cerebral knowledge (from Kant to Claude Bernard); or that of a force that is but does not act – that is therefore a pure internal Awareness (from Leibniz to Ruyer).” What is immanence here is a pure internal awareness. There is no externality to act or move, but only “a pure contemplation without knowledge” (1994: 213). This is the vitalism that is immanent to matter (nature and life).

In the ethics of immanence, human beings and all non-human beings with whom they see themselves as transcendent (often rationally) are no longer hierarchical and are now within nature as a process of production (Deleuze and Guattari 1983: 5). Posthumanism unequivocally acknowledges the vital process of nature and life, embedding it in the ethics of immanence. Thus, in Deleuze and Guattari, we encounter an ontology of immanence that offers a new material perspective, which is “not dependent upon a foundational or transcendent power such as God, fate, evolution, life-force, Gaia, mechanisms, systems or structures” (Fox and Alldred, 2018: 2). Furthermore, the idea of immanence¹⁰ is involved in what I see as the nature-life fusion, and they ground this interaction by approaching nature and life from a vitalist perspective. Their works as the ethics of immanence “have been an inspirational force that gives life to posthumanism in many forms” (Daigle and McDonald, 2022: 2). Posthumanism expresses the

---

¹⁰ Deleuze and Guattari ground the concept itself in the philosophical perspectives of Spinoza, Nietzsche, and Bergson.

inseparability of all (human and nonhuman life) as the process of nature within this ethics of immanence. Nature-life fusion is to express this posthumanist situation. With this claim, nature as a process of life production challenges two materiality problems of nature in modern and postmodern perspectives.

Moreover, some studies¹¹ prefer to analyze this situation through the power of some kind of continuum to overcome dualism. Conceptual frameworks such as naturecultures continuum are presented (Haraway, 2003). Also, some of these kinds of ontological endeavors have been associated with alternative agencies or powers such as "Zoe" (Braidotti, 2013), "Hyperobjects" (Morton, 2013), or "Gaia" (Latour, 2017). Within these frameworks, posthumanists want to emphasize something challengeable to modern and postmodern thought to clarify some ontological approaches as alternatives in response to the relationship between nature and man.

The objective of this article is not to argue that these concepts are misapplied. Instead, it is to find a way to integrate the concept of nature if we talk about anthropocentrism and dualism, which have some adverse consequences. In such perspectives, the concept of nature is often lost or overshadowed by the concept of life. However, in Deleuze and Guattari, nature as a process of production confronts and fuses with life. They intersect on the plane of immanence and represent multiplicity in a single meaning. This can be a continuum process but still, this process takes place immanently on the plane of nature-life fusion, because there is no process that arises outside the production process. The plane of consistency of nature contains everything, and all forms of life here intersect in an infinite loop in terms of producing a new, becoming. Within this framework, a vitalist materialism centered on immanence serves to reevaluate nature and life. In this materialist perspective, "there is the attempt to recognize the positivity of nature and penetrate its depths and to grant the human being the thinking capacities necessary to penetrate these depths" (Ansell-Pearson 2017: 96).

3. A PATH TO NATURE-LIFE FUSION: NATURE AS A PROCESS OF LIFE PRODUCTION

Deleuze and Guattari, at the beginning of their famous book *Anti-Oedipus* (1983), present the nature-life fusion through a person with schizophrenia (in a psychoanalytic concept) called Lenz, who is Georg Büchner's literary character.¹² Here, Deleuze and Guattari first reject the distinction between man and nature:

---

¹¹ They are mostly influenced by Deleuze and Guattari.

¹² Together with Lenz, the authors try to explain the functioning of the schizophrenic process with many more examples. In this respect, Buchanan states: "It is obvious from the opening pages of *Anti-Oedipus* that literature is very important to Deleuze and Guattari – the literary references

...we make no distinction between man and nature: the human essence of nature and the natural essence of man become one within nature in the form of production... Not man as the king of creation, but rather as the being who is in intimate contact with the profound life of all forms or all types of beings, who is responsible for even the stars and animal life, and who ceaselessly plugs an organ-machine into an energy-machine, a tree into his body, a breast into his mouth, the sun into his asshole: the eternal custodian of the machines of the universe...man and nature are not like two opposite terms confronting each other – not even in the sense of bipolar opposites within a relationship of causation, ideation, or expression (cause and effect, subject and object, etc.); rather, they are one and the same essential reality, the producer-product. Production as process overtakes all idealistic categories and constitutes a cycle whose relationship to desire is that of an immanent principle. (Deleuze and Guattari, 1983: 4-5).

The most essential characteristic of not making a distinction between man and nature lies in “the profound life of all” existing entities, in which man as a schizo experiences nature as a process of production. According to Deleuze and Guattari, this secret is hidden in “desiring-production.” In this conceptualization, desire refers both to the eco-social realm of production and the realm of desire in the unconscious (Protevi, 2012: 249). They aim to show that at the core of the unconscious¹³, there is “an immanent plane of nature” because “the schizo as *Homo natura*”¹⁴ (Deleuze and Guattari, 1983: 5) experiences nature as a process of production.

---

always outnumber the clinical references when it comes to exemplifying what schizophrenia is like: for every Schreber there is an Artaud (who probably was schizophrenic himself, but nonetheless wrote literature rather than memoirs of his neurotic illness) and a Beckett; for every Wolf-Man there is a Nerval (who also was probably a schizophrenic, or at least a manic depressive) and a Büchner, and so on. These works by Artaud, Beckett, Büchner and Nerval (and we could add Michaux, Moritz, Proust and Rimbaud, to list only some of the most frequently cited) do not represent schizophrenia; they don't offer us representations of schizophrenia; they are, in Deleuze and Guattari's vernacular, schizophrenia 'in person'. It is not the author that is schizophrenic in other words, although that may also be the case, but the work itself” (Buchanan, 2008: 33). This is schizophrenia as a process because one of Deleuze and Guattari's main aims is to distinguish between the concept of schizophrenia as an illness and schizophrenia as a process (Buchanan, 2008: 40).

¹³ Deleuze and Guattari oppose psychoanalysis's concept of the unconscious. They object to the reduction of the unconscious to the personal imaginary formed by the Freudian parental triangle (Voss, 2023: 156).

¹⁴ *Homo natura* is treated here by Deleuze and Guattari with a Nietzschean approach. For a detailed reading of this approach as a Nietzschean concept, see Lemm (2020). Lemm takes the concept of *homo natura* as a positioning against the Kantian stream of vision. Lemm argues that: “For Kant, the human being was the lawgiver for nature. Thus, his question asks about the pragmatic conditions for a rational natural being to raise itself above nature in complete freedom. By contrast, throughout his writing career Nietzsche insists on the continuity between nature and the human being, and on the impossibility of attaining a transcendental standpoint outside of nature” (Lemm, 2020: 1).

However, the treatment or constitution of the human as a conscious (or rational) entity (in modern thought) “must be seen neither as the triumph of nature nor the embodiment of freedom, but the site of a capture and diminution of life” (Roffe and Stark, 2015: 8). In this state, then, man is imprisoned in an oedipal state¹⁵ (Deleuze and Guattari, 1983).

The fact that nature is a process of production involves an affirmative perspective in its relationship with life. This affirmative perspective is most evident in the schizo. Deleuze and Guattari present the schizophrenic process (which is a positive life process) as a desiring-production. They state that “[i]t is our very own “malady,” modern man's sickness” (Deleuze and Guattari, 1983: 130) in terms of capitalist production, but the schizophrenic is the malady who points to the existence of a new world in terms of immanent process. For the later understanding, the schizo discovers desire¹⁶ as a movement of metaphysical production at the edge or end of social production, not within it (1983: 130-131). This affirmation is therefore hidden in the schizo's journey through the earth despite “his journey is strangely stationary, in place” (1983: 131). The schizo, in this respect, “does not speak of another world, he is not from another world: even when he is displacing himself in space, his is a journey in intensity, around the desiring-machine that is erected here and remains here” (1983: 131). He carries desire with him and reproduces it in a new world (1983: 131). Desire is, therefore, realized in the unconscious.

With this, the schizophrenic process holds revolutionary potential within the unconscious realm. Deleuze and Guattari here have a posthumanist tendency as follows: “The schizo is not revolutionary, but the schizophrenic process – in terms of which the schizo is merely the interruption, or the continuation in the void – is the potential for revolution” (1983: 341). This revolutionary movement in the schizophrenic process brings a new conceptual understanding as a breath of fresh air to the nature-life fusion. Deleuze and Guattari's entire endeavor becomes legitimized by their uncovering of what they call the schizophrenic process.¹⁷ Schizophrenia as a process is a “harrowing, emotionally overwhelming experience, which brings the schizo as close as possible to matter, to a burning, living center of matter” (Deleuze and Guattari, 1983: 19). This is a “vital

---

¹⁵ Oedipal state is a Freudian formula called “daddy-mommy-me” (Deleuze and Guattari, 1983: 23), where schizophrenia is believed to form the basic dynamic of the disease.

¹⁶ In traditional thought (from Plato to Kant) desire is considered as the lack of an object or the lack of a real object (Deleuze and Guattari, 1983: 25). In this understanding, which is based on the essence of lack, psychoanalytic studies take desire as a production process, as the production process of the fantasized object because the lack of the real object represents “an extrinsic natural or social production, whereas desire intrinsically produces an imaginary object that functions as a double of reality, as though there were a “dreamed-of object behind every real object,” or a mental production behind all real productions” (1983: 25-26).

¹⁷ Schizophrenia as a process differs from schizophrenia as an illness resulting from the Freudian oedipal complex. The schizophrenic is now essentially a witness to what is real.

progression” of the schizophrenic process (1983: 20) because it is “the material processes of the unconscious” (Buchanan, 2008: 40), which “attains a nonfigurative and nonsymbolic unconscious, a pure abstract figural dimension (“abstract” in the sense of abstract painting), flows-schizzes or real-desire, apprehended below the minimum conditions of identity” (Deleuze and Guattari, 1983: 351). The schizo, in this respect, manifests the real in itself. Deleuze and Guattari provide the example of Lenz as a part of this process and claim that there is no meaning anymore to spelling words in a dualistic sense:

A schizophrenic out for a walk is a better model than a neurotic lying on the analyst’s couch. A breath of fresh air, a relationship with the outside world... While taking a stroll outdoors, ... he is in the mountains, amid falling snowflakes, with other gods or without any gods at all, without a family, without a father or a mother, with nature... Lenz has projected himself back to a time before the man-nature dichotomy, before all the co-ordinates based on this fundamental dichotomy have been laid down. He does not live nature as nature, but as a process of production. There is no such thing as either man or nature now, only a process that produces the one within the other and couples the machines together. Producing-machines, desiring-machines everywhere, schizophrenic machines, all of species life: the self and the non-self, outside and inside, no longer have any meaning whatsoever. (Deleuze and Guattari, 1983: 5).

Lenz's contemplative interaction with nature underscores the significance of finding meaning in his surroundings as a pivotal aspect of the schizophrenic experience. Lenz's profound connection to nature offers valuable insights into his interpretation of the schizophrenic process. Lenz does not see “rocks, metals, water and plants *per se* that signals the underlying presence of schizophrenia” (Buchanan, 2008: 41). The real meaning resides not in the objects themselves, but in his unique perspective. In effect, Lenz does not perceive nature as a subject; instead, “Lenz perceives in the natural elements a profound presence of Life, not just a strange and terrible beauty” (2008: 41). Lenz’s perspective encompasses a recognition not only of the immanent vitality within natural elements but also an awareness of a broader, more comprehensive external realm, and this awareness motivates his desire for inclusion within this expansive sphere, to be “the All” (2008: 41) or, in Deleuzian-Guattarian perspective, to be life itself. Therefore, life itself is based on a process of its production as nature. When the schizophrenic sees the presence of life in the natural elements, it is a sign that nature is a process of life production.

When the schizo is with nature, he places himself beyond or even before modern and postmodern materialist conceptions. Instead, he enters a new becoming in an immanent but still material realm. In this framework, desiring-production makes a critical reference to the transcendent superiority of man.

Deleuze and Guattari here draw a non-anthropocentric framework, thus trying to overcome the dualistic perspective. Protevi (2012: 249) states that “Desiring-production is not anthropocentric; it is the very heart of the world; all natural processes, even those well beyond the human, are processes of machinic desiring-production.”

According to Deleuze and Guattari, this state of mind of Lenz is due to the fact that he is surrounded by machines. As a process of life production, even though nature contains the concepts produced, it does not attribute meaning to them but treats them as machines. Because “[e]verything is a machine” (Deleuze and Guattari 1983: 2), but it is not a machine in the mechanical sense. On the contrary, what Deleuze and Guattari mean by nature “is neither mechanistic and purely physical nor the manifestation of some ineffable life principle but “machinic,” that is, contingently self-engineered and self-engineering” (Tynan, 2014: 49). Nature as machinic is a desiring-production or production process in an immanent sense. Deleuze and Guattari state that:

Desiring-machines are binary machines, obeying a binary law or set of rules governing associations: one machine is always coupled with another. The productive synthesis, the production of production, is inherently connective in nature: ‘and...’ ‘and then...’ This is because there is always a flow-producing machine, and another machine connected to it that interrupts or draws off part of this flow (the breast=the mouth). (Deleuze and Guattari, 1983: 5).

Therefore, they are desiring-machines that humans and nonhumans connect with each other. In terms of the concept of nature, precisely the Epicurean sense, these connections have the significance of the idea of multiplicity or assemblage. According to Deleuze (1990), in Epicurean sense,

Nature is not attributive, but rather conjunctive: it expresses itself through “and” and not through “is.” This *and* that – alternations and entwinings, resemblances and differences, attractions and distractions, nuance and abruptness. Nature...is made of plenitude and void, beings and nonbeings, with each one of the two posing itself as unlimited while limiting the other... Nature is indeed a sum, but not a whole. (Deleuze, 1990: 267).

So, nature can be related to a process of life production because everything has its life-production process. This leads us to an antidote showing that nature is immanent. It leads to a materialist approach that can generate and create itself for “*to be life*.” This has more of a Spinozian, Bergsonian, Lucretian, and Nietzschean legacy. Protevi (2012: 249) even touches on this legacy as follows: “Desiring-production is immanent, autonomous, self-constituting, and creative: it is the *natura naturans* of Spinoza or the will to power of Nietzsche.”

In *A Thousand Plateaus* (1987), Deleuze and Guattari treat this nature-life fusion in many different but interconnected concepts such as "abstract machines" and "machinic assemblages" along with "multiplicities" and "becoming" and "lines of flight" instead of the word desire. However, "abstract machines" and "machinic assemblages" are the core of the concept of nature, as well as the concept of life. With this conceptual reference, the concept of nature points to the infinity of particles as assemblages and individuals and endeavors to show that they are in an infinity of interconnected relations. Here again, Deleuze and Guattari provide a concept of nature that leads itself to be a process of life production. After all, they write that:

...each individual is an infinite multiplicity, and the whole of Nature is a multiplicity of perfectly individuated multiplicities. The plane of consistency of Nature is like an immense Abstract Machine, abstract yet real and individual; its pieces are the various assemblages and individuals, each of which groups together an infinity of particles entering into an infinity of more or less interconnected relations. There is therefore a unity to the plane of nature, which applies equally to the inanimate and the animate, the artificial and the natural. This plane has nothing to do with a form or a figure, nor with a design or a function. Its unity has nothing to do with a ground buried deep within things, nor with an end or a project in the mind of God. Instead, it is a plane upon which everything is laid out, and which is like the intersection of all forms, the machine of all functions; its dimensions, however, increase with those of the multiplicities of individualities it cuts across. It is a fixed plane, upon which things are distinguished from one another only by speed and slowness. A plane of immanence or univocity opposed to analogy. The One is said with a single meaning of all the multiple. Being expresses in a single meaning all that differs. What we are talking about is not the unity of substance but the infinity of the modifications that are part of one another on this unique plane of life. (Deleuze and Guattari, 1987: 254).

Deleuze and Guattari's approach makes us question how abstract machines exist. At this point, two important concepts come to the fore. One of these concepts is stratification, while on the other hand, we encounter the concept of destratification.¹⁸ The process of stratification and destratification exist simultaneously. In particular, they play an important role in the constitution of nature as an abstract machine. For Deleuze and Guattari, "nature is singular yet bi-directional, the abstract machine of stratification and destratification. Nature operates both in, on, and between the strata, and also beyond them, on the plane of consistency. *Bi-polar nature*" (Protevi, 2001: 36). Stratification (coding) refers to

---

¹⁸ This double meaning is not unique to the concept of nature. The idea of life itself also has this double sense. Life as stratification pertains to organisms, while life as destratification pertains to non-organic life (Protevi, 2012: 248).

a mechanical process of repetition organized hierarchically. On the other hand, destratification (decoding), representing immanence, relates to processes of experimentation and creativity. Nature manifests itself in this bivalent reality, simultaneously “constituting an “abstract machine” of stratification – a tendency to hierarchically ordered, mechanically repetitive systems – and destratification – a tendency to experimental, creative processes or “lines of flight”¹⁹” (Ansell-Pearson and Protevi, 2016: 43).

In this case, in the process of stratification, nature represents something like an organism, “a molar aggregate,” and “[t]he strata are judgments of God” (Deleuze and Guattari, 1987: 40), while destratification represents creativity and dynamism as “life” which is also called non-organic²⁰ (Protevi, 2012: 250). Stratification produces a hierarchical body of homogeneous formations. Destratification, on the contrary, produces a non-hierarchical heterogeneous assemblage. This provides the function of a multiplicity of rhizomatic connections.²¹

However, just like the schizo does, Deleuze and Guattari see the full potential of nature within this destratification process as creative and productive or generative that produces the immanent life. Consequently, “nature is the construction and destruction of strata, freeing parts to form connections with heterogeneous others in consistencies or assemblages” (Protevi, 2012: 251).

Strata seem to block nature from being a process of life production, “[b]ut the abstract machine of nature is not just stratification producing organisms, but also destratification producing the plane of consistency” (Protevi, 2001: 39). In respect of this, one like the schizo, as mentioned above in the *Anti-Oedipus*,

---

¹⁹ The concept of strata is ontologically seen as secondary to lines of flight, which disrupt to provide occasions for creative novelty (Ansell-Pearson and Protevi 2016: 42).

²⁰ Life is non-organic but includes all human and nonhuman entities regarding their understanding of vital matter or materiality.

²¹ Rhizome is opposed to the tree-like structure which “endlessly develops the law of the One that becomes two, then of the two that become four... Binary logic is the spiritual reality of the root-tree” (Deleuze and Guattari, 1987: 5). Deleuze and Guattari (1987: 6-7) describe rhizome as a multiple: “The multiple *must be made*, not by always adding a higher dimension, but rather in the simplest of ways, by dint of sobriety, with the number of dimensions one already has available – always $n - 1$ (the only way the one belongs to the multiple: always subtracted). Subtract the unique from the multiplicity to be constituted; write at $n - 1$ dimensions. A system of this kind could be called a rhizome. A rhizome as subterranean stem is absolutely different from roots and radicles. Bulbs and tubers are rhizomes. Plants with roots or radicles may be rhizomorphic in other respects altogether: the question is whether plant life in its specificity is not entirely rhizomatic. Even some animals are, in their pack form. Rats are rhizomes. Burrows are too, in all of their functions of shelter, supply, movement, evasion, and breakout. The rhizome itself assumes very diverse forms, from ramified surface extension in all directions to concretion into bulbs and tubers. When rats swarm over each other. The rhizome includes the best and the worst: potato and couchgrass, or the weed. Animal and plant, couchgrass is crabgrass. We get the distinct feeling that we will convince no one unless we enumerate certain approximate characteristics of the rhizome.” This is how nature works, not the way of a tree-like structure.

realizes the world in the window of the plane of consistency, even the organized and formed things as organisms (Sellars, 1999: 4). Thus, Deleuze and Guattari show us that affirmative life production finds itself in the plane of consistency of nature. For this, we need their explanation of the abstract machine to provide its relation to nature as immanent above. For Deleuze and Guattari,

...they are always singular and immanent. Contrary to the strata, and the assemblages considered under their other aspects, abstract machines know nothing of forms and substances. This is what makes them abstract, and also defines the concept of the machine in the strict sense. They surpass any kind of mechanics. They are opposed to the abstract in the ordinary sense. Abstract machines consist of *unformed matters and nonformal functions*...Of course, within the dimensions of the assemblage, the abstract machine, or machines, is effectuated in forms and substances, in varying states of freedom. But the abstract machine must first have composed itself, and have simultaneously composed a plane of consistency.” (Deleuze and Guattari 1987: 510-511).

As can be seen from this, in both works, Deleuze and Guattari convolutedly present nature as a process of life production, although they do not directly address it. For them, in nature, the production processes develop through an infinite synthesis of events, and these processes give rise to continuous energy flows on the earth. That is to say, these processes not only contribute to the occurrence of certain events but also give rise to their dynamic and fluid energy states. For them, “[n]ature is a moving force...always expending its energy, its outgrowth, engendering a plurality of results...” (Goh, 2008: 199).

Nature, therefore, manifests itself as a life production. Deleuze and Guattari see these processes as production and treat nature as a process of production (Deleuze and Guattari, 1983: 5). The most essential feature of this inference is that Deleuze and Guattari place the material status of nature within the theory of immanence. The dynamic and living structure of nature and its self-organizing characteristics arise from the fact that they find life (or matter) from a vitalist point of view in this way. Nature abandons its place in modern and postmodern thought through this perspective and offers a new ontological and materialistic perspective.

The process of life production brings nature into existence, and nature as a process of production is simultaneously generated by the existence of life processes. I do not think of life and nature as separate from each other. If both words are used conceptually, it must be recognized that nature gives rise to life production, and life production gives rise to nature. When one machine is connected to another machine, then nature and life are connected with each other. According to Deleuze and Guattari, this interconnectedness is like an infinite loop, and each machine has an infinite connection with every other machine. Wisniowska (2022) explains this connection:

They clearly describe an infinity of particles with an infinity of interconnected relations. There is a plane of consistency of nature, this plane consists of pieces, these pieces are in turn the various assemblages and individuals, and these group together particles entering an infinity of interconnected relations. (Wisniowska, 2022: 4).

Nevertheless, it should be noted that the domain of this interconnectedness is symbiosis (or heterogenous alliances), not filial relationships, since the filial relationship is non-productive and therefore does not bequeath any new becoming (Wisniowska, 2022: 7); hence, “the plane of nature is where these heterogenous alliances between human” (2022: 8) and nonhuman are generated. That's why all machines constitute multiplicity. Therefore, everything is in constant production. Even production is produced: the production of production because everything has a process of production (Deleuze and Guattari, 1983: 4). This is why nature and life can remain in a relationship within this logic of production, nature as a process of life production.

4. CONCLUSION

Regarding my claim, Deleuze and Guattari are posthumanists. The first reason is that they remove life from a situation in which it is lived by a subject and dissolve it in the nature-life fusion as immanent rather than transcendent. This understanding places the nature-life fusion in a center of *nonhumans or nonorganic*.²² The second reason is that it disrupts the Cartesian structure specific to the distinction between man and nature within the framework of this understanding and thus places humans and nature within nature. Thus, it ends the existence of the human being as a transcendental and superior subject. It thus provides an antidote to the process of domination of nature that no longer exists or is no longer possible. Finally, it disqualifies all powers of representation by bringing the materiality of nature into existence within the ethics of immanence, thus distinguishing itself from both modern and postmodern thought.

Deleuze and Guattari use many interrelated concepts. But by doing so, they bring to politics an understanding of ethics that is different from a transcendental model of ethics in the traditional sense, rendering the previous ones meaningless. Also, they provide an antidote to the ethical deficiency of postmodern thought. In a material sense, this ethics can be called the ethics of immanence. Herzogenrath (2009) says that “[i]n this materialist tradition, natural sciences and politics are closely connected and related not to an ethics derived from any presupposed transcendent model of morality, but to an “ethics of immanence.”” Accordingly,

---

²² What is meant here is unity within the multiplicity of all life, human and nonhuman. They differ from each other, but they are all single under the umbrella of immanence. Non-organic or nonhuman, I claim here, refers to life-nature fusion derived from nature as a process of life production.

Deleuze and Guattari, in adopting a posthumanist perspective, introduce the notion of nature as a generative process: dynamic, immanent, and productive, rather than passive and mechanistic.

BIBLIOGRAPHY

Adorno, T. Theodor and Max Horkheimer (1997), *Dialectic of Enlightenment* (London: Verso) (Trans. John Cumming).

Ansell-Pearson, Keith (2017), “Deleuze and New Materialism: Naturalism, Norms, and Ethics”, Ellenzweig, Sarah and John H. Zammito (Eds.), *The New Politics of Materialism: History, Philosophy, Science* (London: Routledge): 88-108.

Ansell-Pearson, Keith and John Protevi (2016), “Naturalism in the Continental Tradition”, Clark, Kelly James (Ed.), *The Blackwell Companion to Naturalism* (West Sussex: John Wiley & Sons, Inc.): 34-48.

Barad, Karen (2007), *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (United Kingdom: Duke University Press).

Biro, Andrew (2005), *Denaturalizing Ecological Politics: Alienation from nature from Rousseau to the Frankfurt School and beyond* (Toronto: University of Toronto Press).

Braidotti, Rosi (2013), *The Posthuman* (Cambridge: Polity Press).

Buchanan, Ian (2008), *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus: A Reader’s Guide* (London: Continuum).

Butler, Judith (1993), *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of “sex”* (United Kingdom: Routledge).

Colebrook, Claire (2010), *Deleuze and the Meaning of Life* (United Kingdom: Continuum).

Colebrook, Claire (2015), “Who Comes after the Post-human?”, Roffe, Jon and Hannah Stark (Eds.), *Deleuze and the Non/Human* (London: Palgrave Macmillan): 217-234.

Coole, Diana and Samantha Frost (2010), “Introducing the New Materialisms”, Coole, Diana and Samantha Frost (Eds.), *New Materialism: Ontology, Agency, and Politics* (United Kingdom: Duke University Press): 1-43.

Daigle, Christine and Terrance H. McDonald (2022), "Introduction: Posthumanisms through Deleuze and Guattari", Daigle, Christine and Terrance H. McDonald (Eds.), *From Deleuze and Guattari to Posthumanism* (London: Bloomsbury Publishing): 1-20.

De Lucia, Vito (2020), "Rethinking the Encounter Between Law and Nature in the Anthropocene: From Biopolitical Sovereignty to Wonder", *Law and Critique*, 31 (3): 329-349.

Deleuze, Gilles (1990), *The Logic of Sense* (New York: Columbia University Press) (Trans. Mark Lester, Charles Stivale).

Deleuze, Gilles (1997), "Immanence: A Life...", *Theory, Culture & Society*, 14 (3): 3-7.

Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1983), *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia* (Minneapolis: University of Minnesota Press) (Trans. Robert Hurley, Mark Seem, Helen R. Lane).

Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (London: University of Minnesota Press) (Trans. Brian Massumi).

Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1994), *What is Philosophy?* (New York: Columbia University Press) (Trans. Hugh Tomlinson, Graham Burchell).

Descartes, René (2006), *A Discourse on the Method of Correctly Conducting One's Reason and Seeking Truth in the Science* (Oxford: Oxford University Press) (Trans. Ian Maclean).

Descartes, René (2008), *Meditations on First Philosophy* (Oxford: Oxford University Press) (Trans. Michael Moriarty).

Dingler, Johannes (2005), "The discursive nature of nature: Towards a post-modern concept of nature", *Journal of Environmental Policy & Planning*, 7 (3): 209-225.

Dobson, Andrew (2007), *Green Political Thought* (London: Routledge).

Ducarme, Frédéric and Denis Couvet (2020), "What does 'nature' mean?", *Palgrave Communications*, 6 (1): 1-8.

Ellis, Brian (2014), *The Philosophy of Nature: A Guide to the New Essentialism* (London, Routledge).

Engert, Kornelia and Christiane Schürkmann (2021), "Introduction: Posthuman? Nature and Culture in Renegotiation", *Nature and Culture*, 16 (1): 1-10.

Favier, Killian (2023), “Materialism in the Anthropocene: A Critique of the ‘Domination of Nature’ in the Frankfurt School”, *Emancipations: A Journal of Critical Social Analysis*, 2 (1): 1-34.

Foucault, Michel (1998), *The Will to Knowledge* (United Kingdom: Penguin Books) (Trans. Robert Hurley).

Foucault, Michel (2003), “Society Must Be Defended”: *Lectures at the Collège de France, 1975-1976* (United States: Picador) (Trans. David Macey).

Foucault, Michel (2007), *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978* (United Kingdom: Palgrave Macmillan) (Trans. Graham Burchell).

Foucault, Michel (2008), *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978–1979* (United Kingdom: Palgrave Macmillan) (Trans. Graham Burchell).

Fox, Nick J. and Pam Alldred (2018), “New Materialism”, Atkinson, Paul A., Sara Delamont, M. A. Hardy, M. Williams (Eds.), *The SAGE Encyclopedia of Research Methods* (London: SAGE).

Gamble, Christopher N., Joshua S. Hanan and Thomas Nail (2019), “What is New Materialism?”, *Angelaki*, 24 (6): 111-134.

Gare, Arran (1995), *Postmodernism and the Environmental Crisis* (London: Routledge).

Gaukroger, Stephen (2004), *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press).

Goh, Irving (2008), “‘Strange Ecology’ in Deleuze/Guattari’s *A Thousand Plateaus*”, Herzogenrath, Bernd (Ed.), *An [Un]Likely Alliance: Thinking Environment[s] with Deleuze/Guattari* (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing): 196-215.

Halsey, Mark (2005), “Ecology and machinic thought”, *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 10 (3): 33-55.

Haraway, Donna (2003), *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness* (Chicago: Prickly Paradigm Press).

Herzogenrath, Bernd (2009), “Nature/Geophilosophy/Machinics/Ecosophy”, Herzogenrath, Bernd (Ed.), *Deleuze/Guattari & Ecology* (London: Palgrave Macmillan): 1-22.

Hornborg, Alf (2021), "Beyond the image of COVID-19 as Nature's revenge: Understanding Globalized Capitalism through an Epidemiology of Money", *Sustainability*, 13 (9): 1-11

Krause, Sharon R. (2016), "Politics beyond Persons: Political Theory and the Non-human", *Political Theory*, 1-13.

Koslicki, Kathrin and Michael J. Raven (2024), *The Routledge Handbook of Essence in Philosophy* (New York: Routledge).

Latour, Bruno (2017), *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime* (Cambridge: Polity Press) (Trans. Catherine Porter).

Leiss, William (1994), *Domination of Nature* (London: McGill-Queen's University Press).

Lemke, Thomas (2010), "From state biology to the government of life: Historical dimensions and contemporary perspectives of 'biopolitics'", *Journal of Classical Sociology*, 10 (4): 421-438.

Lemm, Vanessa (2010), "Critical theory and affirmative biopolitics: Nietzsche and the domination of nature in Adorno/Horkheimer", *Journal of Power*, 3 (1): 75-95.

Lemm, Vanessa (2020), *Homo Natura: Nietzsche, Philosophical Anthropology and Biopolitics* (United Kingdom: Edinburgh University Press).

Lewis, Simon L. and Mark A. Maslin (2015), "Defining the Anthropocene", *Nature*, 519 (7542): 171-180.

Malsen, Tom Van (2015), *The Political Philosophy of Francis Bacon: On the Unity of Knowledge* (Albany: State University of New York Press).

Merchant, Carolyn (1990), *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution* (San Francisco: Harper & Row).

Meyer, John M. (2001), *Political Nature: Environmentalism and the Interpretation of Western Thought* (Cambridge: MIT Press).

Morton, Timothy (2013), *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Papastephanou, Marianna (1999), "Prospects for thinking reconstruction postmetaphysically: Postmodernism minus the quote-marks", *Journal for Cultural Research*, 3 (3): 291-303.

Pattberg, Philipp (2007), "Conquest, Domination and Control: Europe's Mastery of Nature in Historic Perspective", *Journal of Political Ecology*, 14 (1): 1-9.

Phelan, Shane (1992), "Intimate distance: the dislocation of nature in modernity", *Western Political Quarterly*, 45 (2): 385-402.

Protevi, John (2001), "The organism as the judgement of God: Aristotle, Kant and Deleuze on nature (that is, on biology, theology and politics)", Bryden, Mary (Ed.), *Deleuze and Religion* (London: Routledge): 30-41.

Protevi, John (2012), "Deleuze and life", Smith, W. Daniel and Henry Somers-Hall (Eds.), *The Cambridge Companion to Deleuze* (Cambridge: Cambridge University Press): 239-264.

Plumwood, Val (1993), *Feminism and the Mastery of Nature* (London: Routledge).

Richard, Sam L. (2015), "From Quotation, through Collage, to Parody: Postmodernism's Relationship with Its Past", *Perspectives of New Music*, 53 (1): 77-97.

Roffe, Jon and Hannah Stark (2015), "Introduction: Deleuze and the Non/Human", Roffe, Jon and Hannah Stark (Eds.), *Deleuze and the Non/Human* (London: Palgrave Macmillan): 1-16.

Sellars, John (1999), "The point of view of the cosmos: Deleuze, romanticism, Stoicism", *Pli: The Warwick Journal of Philosophy*, 8: 1-24.

Smith, Neil (2008), *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space* (Athens: University of Georgia Press).

Soper, Kate (1995), *What is Nature? Culture, Politics and the Non-human* (Cambridge: Blackwell)

Tillman, Rachel (2015), "Toward a new materialism: Matter as dynamic", *Minding Nature*, 8 (1): 30-35.

Tynan, Aidan (2014), "Reading Anti-Oedipus: Literature, Schizophrenia, and Universal History", Ardoin, Paul, S. E. Gontarski, and Laci Mattison (Eds.), *Understanding Deleuze, Understanding Modernism* (New York: Bloomsbury Publishing): 48-60.

Voss, Daniela (2023), "On Anti-Oedipus: Deleuze and Guattari's Spinozism", *La Deleuziana*, 1: 154-168.

Williams, Raymond (1980), *Problems in Materialism and Culture: Selected Essays* (United Kingdom: Verso).

Wisniowska, Magdalena (2022), "Calculating Selfishness: A Reading of Deleuze and Guattari's Concept of the Plane of Nature", *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, 18 (1): 1-26.

WHITHER *PAIDEIA*? READING ARENDT AND
RANCIÈRE TOGETHER ON EDUCATION AS A
DEMOCRATIC PRACTICE

HANGİ *PAIDEIA*? DEMOKRATİK BİR PRATİK OLARAK
EĞİTİMİ ARENDT VE RANCIÈRE'DE BİRLİKTE
OKUMAK

Ömür BİRLER*

ABSTRACT

This study delves into the complex relationship between democracy and education by examining the perspectives of Hannah Arendt and Jacques Rancière. Both thinkers, while sharing an anti-Platonic stance, offer distinct approaches to understanding the role of education in democracy. Arendt, drawing inspiration from Socrates, emphasizes the critical gap between the creative force of natality innate to children and the inherent plurality of the public realm and concludes that education and politics must be kept separate for the protection of the former. For Rancière, on the other hand, it is not Socrates but the “ignorant schoolmaster” to whom one should turn as the inspiration for democratic education. He denounces the Socratic maieutic and instead argues for the "equality of intelligence" and the democratization of knowledge. By analyzing their divergent yet complementary views on the Socratic *paideia*, this study explores how education can foster critical thinking, challenge hierarchical structures, and

---

* Ass. Prof. Dr., Middle East Technical Univ., Department of Political Science and Public Administration, Ankara, Türkiye, birler@metu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-8691>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 01.11.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 01.01.2025

ultimately contribute to realizing equality as the democratic ideal.

Keywords: Education, Democracy, Plato, Hannah Arendt, Jacques Rancière.

ÖZ

Bu çalışma, Hannah Arendt ve Jacques Rancière'in bakış açılarını inceleyerek, demokrasi ile eğitim arasındaki karmaşık ilişkiyi derinlemesine araştırmaktadır. Her iki düşünür de Platon karşıtı bir duruş paylaşırken, eğitimin demokrasideki rolünü anlamaya yönelik farklı yaklaşımlar sunmaktadır. Arendt, Sokrates'ten ilham alarak, çocuklara için olan yaratıcı doğurganlık gücü ile kamusal alanın için çoğulluğu arasındaki kritik boşluğu vurgular ve ilkinin korunması için eğitim ve siyasetin birbirinden ayrı tutulması gerektiği sonucuna varır. Öte yandan Rancière'e göre demokratik eğitim için dönülmesi gereken esin kaynağı Sokrates değil, "cahil hocadır". Rancière Sokratik ebelik yöntemini reddeder ve "akılların eşitliği" ve bilginin demokratikleşmesini savunur. Bu çalışma, bahsi geçen iki düşünürün Sokratik *paideia* üzerine farklı ancak birbirini tamamlayan görüşlerini analiz ederek, eğitimin nasıl eleştirel düşünmeyi teşvik edebileceğini, hiyerarşik yapıları sorgulayabileceğini ve nihayetinde demokratik ideal olarak eşitliğin gerçekleştirilmesine nasıl katkıda bulunabileceğini araştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Demokrasi, Plato, Hannah Arendt, Jacques Rancière.

INTRODUCTION

Reflecting on democracy with Hanna Arendt and Jacques Rancière is a delicate process. For the reader of both theoreticians, finding a comfortable place to locate them between their predecessors and contemporaries in the history of political thought is a challenge. They stand as unique thinkers of their eras due to their exposure to hybrid traditions: Arendt began her studies with Heidegger and later continued as a German emigree in the States, and Rancière initiated his studies in political theory as a student of Althusser but only to radically part himself with any strain of Althusserian Marxism. However, this does not prevent

them from making politics, in general, and democracy, in particular, the leading subject of their works.

Although divergent in their formulations regarding what constitutes democracy one common element brings them together: their shared anti-Platonism. Both Rancière and Arendt oppose politics to philosophy since the latter's dedication to knowledge often eliminates the former, which is fundamentally about opinions. Rancière, like Arendt, defines politics as a form of action whose main purpose is to bring about equality. This, in Rancière, manifests itself as "dissensus," while Arendt insists that political action is spontaneous and capable of bringing something new into the world. This is why, for Arendt (1990: 19), "the modern concept of revolution, inextricably bound up with the notion that the course of history suddenly begins anew, that an entirely new story, a story never known before, is about to unfold," lies at the very center of modern democratic politics.

In that sense, there exists an exhaustive literature analyzing both thinkers' problematization of democracy both as a concept and as a political regime. Their discussions on political rights, particularly human rights, are among the vistas that contemporary scholarship frequently refers to (Deranty, 2003; Dikeç, 2013; Perica, 2019; Schaap, 2011; Schaap, 2020; Türk, 2016; Ünlü, 2021). Similarly, another prominent field of democratic practice, education, has been explored by critical pedagogy theories, although its focus is limited to the individual works of Arendt (Gordon, 1989; Biesta, 2016; Nixon, 2020) and Rancière (Biesta, 2010; Simons and Masschlein, 2001; Subaşı, 2021; Duman, 2021). However, despite such intersecting research agendas, there is almost no study bringing these two figures together. This article attempts to read Arendt and Rancière together to shed light on their distinctive ideas on democracy by analyzing their approach to education. Although both thinkers are occupied with the relationship between democracy and education, and both take a definite anti-Platonic position, this study argues that it is their diverse take on Socrates that, in the end, sets their views on education apart.

To elaborate on this point, the study will first focus on the origins of the relationship between education and democracy in Platonic philosophy. Outlining the basic tenets of this association is critical for grasping both thinkers' criticism of Plato. Following this brief detour, the study will engage with Arendt and her analysis of the crisis of education. However, her portrayal of Socrates, radically different from the Platonic one, takes precedence in grasping the complex and paradoxical arguments she raises concerning education. Therefore, in the second section of the study, Arendt's conception of the *Socratic paideia* will be the initial topic, followed by an examination of her writings on education. The final section will then concentrate on Rancière and his well-known book, *The Ignorant*

Schoolmaster. Here, the study will try to demonstrate the reasons behind his criticism of Socratic education and how the question of equality centers on Rancière's understanding of democracy. The Socratic notion of *paideia*, which, for Arendt, functions in two different ways, is the fundamental reason for her adamant argument that education and politics must always be separated. According to Rancière, as we will see, such a conclusion could only ensue from an uncritical account of authority that Arendt still harbors as an essential part of the educational realm. Democracy, for which equality is the *sine qua non* condition, cannot co-exist in a hierarchical social structure, even if this structure is as modest as a classroom. However, Rancière's ignorant schoolmaster is not totally devoid of a certain authority over his students. Thus, the study will conclude by questioning whether Arendt and Rancière's views on education and democracy could be considered complementary despite their initial differences.

1. THE PLATONIC *PAIDEIA* AND DEMOCRACY

Harpern (2011: 545) argues that the Greeks invented both democracy and political theory, allowing them to conceptualize what this regime should entail. To be sure, in this conceptualization, the role of citizens in a democratic polis occupied a significant concern. The Athenian notion of citizenship embodied a depiction of a political life beyond the mere collection of individuals whose rights were protected by the existing laws. On the contrary, for the Greeks and notably for Plato, the relation between the polis' regime and its citizens formed an organic whole. In other words, the virtues and vices of regimes were direct reflections of its members and vice versa. Hence, a good life was only possible through its citizens' "healthy souls". And to that end, the Greeks had one crucial instrument: education.

Without a doubt, had it not been for Plato, we would not be as informed as today about how deeply the Greeks concerned themselves with education. Not only the sheer sum and rising popularity of the teachers¹ but also the diversity of approaches in the education of the youth is striking even for our contemporary world. As Kamtekar (2019: 605) points out, one could observe sophists like Protagoras, teachers of rhetoric such as Gorgias, orators like Isocrates, and on top of them, poets such as Homer were creating rival schools during the fifth century B.C. However, of these competing accounts of education, which one had the true content that would cultivate the Greek citizens for the good life, was a serious question.

---

¹ Ober (1989: 76) argues that the number of *rhetors* grew significantly, approximately from 20 to "at least 100 and perhaps as many as 500", between the fifth and the fourth centuries B.C.E. Similarly, we begin to see the records of well-known Sophists around the same era. Even though only 30 of the Sophists' names survived until today, their actual number was clearly much larger (Sophists, 2024).

Thus, it is no wonder that education plays a significant role in Plato's writings. Besides his two most extended works, the *Republic* and *Laws*, in which he outlines a meticulous and utopian educational program, Plato tirelessly emphasizes the relationship between virtues and education in almost all his dialogues. For him, upbringing the youth was a task beyond providing them with a particular set of skills and abilities: the question at stake was the cultivation of their souls. Hence, the term *paideia*. Although a simple translation of the term would mean education, Plato's use of the term refers to a rather complicated relationship between one's soul, its cultivation, and its impact on the general political life of the polis. As Gurley (1999: 357) states, Plato's discussion on education "espouses a way of living on: of recreating oneself through pedagogic processes, while also reproducing one's polis". Thus, the idea of *paideia* necessarily entails a political outlook to achieve the best possible regime. Since the regime ruled by a philosopher-king is portrayed as the best possible regime, undoubtedly, the philosopher has a critical role in the pedagogical curriculum. Education should serve the cultivation of cardinal virtues, i.e., wisdom, justice, courage, and moderation, and only a philosopher could attain the true knowledge of them. In that respect, the content of Platonic education is a critical tool in so far as it aims to nurture the next generation of Athenian citizens. It establishes itself against the existing values of Athenian democracy. Therefore, one must first turn to Plato's analysis of democracy to understand his educational program.

In *Republic*, Book VIII, Plato locates democracy among the four unjust regimes. Similar to the other three, democracy has its driving qualities. While timocracy is associated with its citizens' motivation for the love of honor, oligarchy with the love of wealth, and tyranny with the love of power, democracy, Plato argues, stands out for its citizen's love for equality and freedom. For him, neither of these qualities is the sole cause of injustice in democratic cities. In other words, one could not criticize Plato for opposing equality and freedom as political values. On the contrary, he praises these qualities since they give spiritedness to democratic cities. "It is probably the fairest of the regimes", he says (*Rep.* 557c). Democracy originates from the practice of granting the right to "rule offices with those who are left on an equal basis; and, for the most part, the offices in it are given by lot" (*Rep.* 557a). As Santos (2001: 61) points out, the principle of equality is achieved through institutional procedures. In the assembly, every citizen is a member with one vote, while in the council and the jury courts, equality is achieved by rotation in office and selection by lot. Similarly, the desire for freedom is supported by freedom of speech along with the "freedom to choose any career one pleases and to move from any vocation into politics" (Santos, 2001: 61).

However, despite this initial positive attitude, Plato's following analysis of the democratic man reveals his main concerns about the regime. As Williams

(2010: 71) argues, underlying this analysis is Plato's assumption that in any given regime, an organic connection exists between the citizens and the state. For him, both the soul and the state have the same structure. Thus, justice, the principal virtue of any good regime, or lack thereof, in both the state and the individual soul, takes the same form. That is to say, flaws of the democratic regime inevitably create a population of unhealthy citizens. Consequently, democracy, no matter how well-intended or suitable for the lovers of freedom and equality, is not a sustainable regime: it is bound to collapse precisely due to the inherent conflict it causes in the individuals' souls. This final verdict on democracy is also related to the Platonic epistemology discussed in *Republic* Book V (*Rep.* 476d-480a), associating knowledge with unity and opinions with plurality. Similarly, he (*Rep.* 423c) makes it clear "every person is not a plurality, but a unity". If this principle is left out from the foundation of the political regime, then there is no way to achieve a just city, which "naturally grows to be one and not many" (*Rep.* 423d).

Although there is no scholarly consensus on Plato's reasons for criticisms, one thing is clear: as a regime, democracy values freedom too much and knowledge too little. Based on this broad statement, Brooks (2008: 19) develops a more analytical argument that summarizes Plato's criticisms in four points: 1- Democracy is an anarchic society, thus lacks a coherent unity; 2- Democracy follows its citizens' individual desires rather than the common good; 3- As the population grows, no democracy could provide a sufficient voice to its citizen, thus contradicts its constitutive principle; and 4- Democracies are run by ignorant masses. These points prove that the foundational motivation of democratic regimes, love of freedom and equality, conflicts with the essential requirements of any good regime: stability and justice. However, in Plato's account, this is not a flaw of the democratic regimes per se; on the contrary, the responsibility lies on the shoulders of the democratic man. In other words, his criticisms of democracy stand as an x-ray of its citizens.

Plato characterizes democratic citizens by two qualities: the lack of a dominant desire, which results in an inability to prioritize them, and a disregard for distinguishing between necessary and unnecessary appetites (*Rep.* 559a-d).

While the first quality originates from the principle of equality, for the democratic man all desires are worthy of equal satisfaction, the second one emerges from the principle of freedom, which refuses to bring any restraint on the ordering of appetites according to their usefulness. The consequences of these two qualities point out a dire problem for Plato: the democratic man has no rational way of guiding his choices since he wants to satisfy them all at once, hence leading him to reject to distinguish what is good from what is evil. In other words, the democratic man lacks a coherent unity in his soul, which inevitably renders him a self-centric person, consistently in search of the fulfillment of his desires.

Moreover, his refusal to attribute any criteria external to any appetite makes him devoid of knowledge. In the end, it is the democratic man's disorderly soul that causes democratic regimes to turn into anarchic societies ruled by ignorant masses with a disregard for the common good.

It is only sensible, then, that Plato's diagnosis of the problem should lead him to rehabilitate the democratic man, not the regime. His fundamental tool for this treatment is a pedagogic program based on a particular philosophy of education. The key to this philosophy is the analysis of the parts composing the human soul: the mind, the spirit, and the body. For Plato, the role of education is strictly associated with disciplining each part according to the proper virtue that should rule them. Accordingly, the mind could only reach its highest capacity when ruled under the virtue of wisdom. As Williams (2010: 73) suggests, this initial and most crucial step of Platonic education is necessary to ensure that the body and the spirit conform to their appropriate virtues: temperance in the case of the body and courage in the case of the spirit (*Rep.* 441c-e). Thus, the first lesson that the democratic man should learn is how to order the different parts of his soul and prioritize the dictates of reason rather than his desires that are demanding to be satisfied simultaneously.

Clearly, this first lesson aims to achieve an orderly soul and end the harm caused by the love of freedom and equality. In the rehabilitation of the democratic man, this step would help him to distinguish what is necessary from the unnecessary and thus enable him to consider beyond his own good. However, according to Plato, the damage is not limited to the individual soul. The ordering of the soul demonstrates that not every desire can be handled equally. The democratic assumption that every individual is equal should also be corrected since some are born with higher rational capacities, while others inherit the qualities associated with the spirit or the body. Therefore, citizens' education must be aimed at developing one's dominant qualities. One could argue that this constitutes the gist of Platonic education: the hierarchy among the faculties should always be observed. *Paideia* means, above all, cultivation of the highest faculty, i.e., the rational capacity. But if *paideia* also means reproducing the polis by mirroring this pedagogical program, then the rehabilitation of the democratic regime must follow the same steps. Those educated to use the rational capacity should rule over the others. Therefore, the outcome of Platonic education is a brand-new way of restructuring the democratic polis. To prevent the inevitable anarchy caused by the equality of all, Plato divides the polis into three classes, which fall into each category of the human soul. Those with lower degrees of spiritedness and rational capacity but with stronger desires would be suited for practical occupations. The second class, auxiliaries, are the spirited elements of the community and are best suited for executive roles due to their courageous and

honorable nature. The third and highest-ranking class, the guardians, is the ruling class as a result of the virtue of their capacity for rational reflection and their prolonged and rigorous education.

The Platonic ideal city is one where the wise rule over the courageous and productive classes. In that sense, pedagogical rehabilitation of the democratic regime involves a dual division of the polis' citizens. On the one hand, the differential distribution of education would separate the demos according to their capacities. The legitimation of the first division originates from the moral value that Plato attributes to the use of rational faculty. Of all the virtues, wisdom is the rarest among demos. Hence, it is only sensible that a city should be ruled by the most knowledgeable. On the other hand, the education of different capacities would ensure a second division among the citizens according to their occupations. As Cowen (2000: 135) argues, Plato's scheme does not only cultivate virtues but also, by associating them with different professions, results in a class-based society with lifelong political economic roles. This dual division is precisely what brings Arendt and Rancière together in their shared anti-Platonism. For the former, the life of contemplation associated with the wise or the philosopher thoroughly remains outside the political realm. Therefore, one cannot and should not subscribe to the Platonic idea of *paideia* based on the cultivation of wisdom as a tool for rehabilitating democracy since it ultimately serves its depoliticization rather than its betterment. In issues concerning democracy, particularly in democratic education, Arendt is more inclined to think against than with Plato. Despite agreeing with Arendt, Rancière's grounds for criticizing Plato differ and lie in the second division. As will be discussed, for him, Platonic education aims at sustaining class differences. Thus, considering education as a field of democratic practice means not only whether philosophy is a part of the political realm but also how class inequalities are reproduced through the distribution of the sensible. But, to elaborate on Rancière, first we need to turn to Arendt and understand the relationship between democracy and the crisis of education in her writings.

2. FROM PLATONIC *PAIDEIA* TO THE CRISIS OF EDUCATION

One could argue that Arendt's criticism of Plato is the central axis structuring her works. Her first encounter with him dates back to her renowned work *On the Origins of Totalitarianism*. In this early work, published in 1951, she mentions the Greek philosopher in brief instances where the issue concerns his condemnation of the Sophists and their total disregard for the truth at the expense of opinions (Arendt, 1973: 9). Despite the growing popularity of Karl Popper's (1945: 149) final judgment on Plato as a "totalitarian party politician", Arendt never places him among the thinkers whom according to her among the sources of totalitarian thought. It is only seven years later, after the publication of *The Human Condition*, Arendt's critical examination of Plato becomes available to her readers. For her,

Plato may not have taken part in the foundations of totalitarianism. Still, the effect of his project was far more reaching: a utopian reorganization of polis aiming nothing but to make a philosopher's way of life (Arendt, 1998: 14). In other words, it was none other than Plato who diminished the value of political life in polis for the higher achievements of philosophy.

As the thinker of “the political” Arendt continues to form her ideas against the Platonic philosophy. In “Philosophy and Politics”, Arendt (1990) maintains that the project of the *Republic* is based on a hierarchical conception of the relation between philosophy and the polis. While philosophy is always associated with the search for the truth, the polis's life thrives on its citizens' ever-changing opinions. The problem for Plato lies in the unbridgeable gap between the two: opinions, even the most sophisticated ones, could never help citizens grasp the truth. And what is more, the (democratic) masses are not interested in the knowledge of the truth. This became clear to Plato after Socrates' trial and condemnation by the Athenian citizen judges. In his mind, Socrates was unjustly accused by the masses, who had neither any interest nor the tolerance to face the truth that Socratic philosophy provided for them. Opinion and knowledge, or the demos and the philosopher, were two extreme ends of human existence that could not exist alongside one another. As discussed in the previous section, his solution lay in reforming the democratic polis, which eventually transformed it into the rule of the wise.

It is true that Arendt's criticism of Plato is based on his preference for the life of philosophy over the life of politics. However, central to this criticism is Plato's misrepresentation of the Socratic philosophy. Arendt suspects that by portraying Socrates as a lover of wisdom and a stubborn critique of the people's opinions, Plato does not restrict himself to refuting the democratic ideals of the polis but also undermines a crucial aspect of his teaching: confronting the crisis of democracy not by eliminating its principles of freedom and equality but through their strengthening. Plato's state, based on the rule of wisdom, does not need to form free and equal citizens. Nor does it wish to cultivate its citizens' insights (Arendt, 1990: 75). Therefore, Arendt concludes, for Plato, renouncing these qualities was the most reliable solution to the inevitable degeneration of democratic regimes. As a result, according to Arendt, the Platonic proposal has two inherent defects: not only is it an attempt to establish a polis under the authority of the wise man at the expense of democratic demos, but it also obscures Socrates' teaching, borne out of his actions and dialogues, aiming to reinforce democratic principles not abolish them (Arendt, 1990: 78-81).

To achieve a better understanding of Arendt's analysis, one needs to unpack the qualities she attributes to Socrates. For her, the distinguishing element of Socrates' teaching is his acceptance of the world of opinions. In contrast to the Platonic depiction, Arendt insists that for Socrates, opinions composed the basic

assumptions of political life: “every man has his own opinion, his own opening to the world” (Arendt, 1990: 81). Moreover, Socrates was very much a public figure. Despite refusing any public office or honor, he never withdrew into his private life but continued to engage with citizens of all opinions. In this world, common to all, what Arendt sees in Socrates is the coupling of opinion with plurality. Socratic teaching, then, was never aimed at attaining the single truth -it was instead a way of recognizing a common horizon shared by all citizens.

Therefore, Arendt argues that the Socratic *paideia* completely differed from the Platonic one. While the latter was based on “a new political and social pedagogics, within which the possession or the lack of wisdom respectively determines whether one belongs to the rows of the ‘rulers’ or of the ‘subjects’” (Possenti, 2009: 209), the former the role of the philosopher was far from ruling the city. Instead, the celebrated Socratic maieutic was aimed at provoking doubt, making citizens realize themselves as “question-asking beings” (Arendt, 1990: 99). To do so, Arendt maintains, is only possible by maintaining a dialogue in the public forum. The Socratic maieutic proceeds by questions precisely because of the plurality of opinions. Asking systematic questions is the only way to understand how the common world appears to others by comparing one’s opinion with that of her fellow citizens. The principle of this incessant questioning is not to discover philosophical truths but to “make the city more truthful by delivering each of the citizens of their truths” (Arendt, 1990: 81).

Hence, the Socratic *paideia* necessarily takes place in the public realm, surrounded by others. The conversational tone of asking questions and raising doubts is a strategy to unveil the need to form a common world out of the plurality of opinions. And yet, according to Arendt, this constitutes only the first aspect of the Socratic *paideia*. The second one, the “fundamental discovery of Socrates”, is that we are already “two-in-one”, that I live together with myself (Arendt, 1990: 86). The self is the only thing one cannot be separated from. Nor can one completely disagree with one’s self, says Socrates in *Gorgias* (Plato, 1987: 482c). What Arendt initially calls “conscience”, but later on refers to as “thinking” in *The Life of the Mind* (1978) is an educational practice so long as it makes oneself question whether one’s choices and actions are just. However, unlike the first form of education, taking place in a dialogue with others, the “two-in-one” dialogue requires a retreat from the light of the public realm. Carefully distinguishing this retreat from the Platonic escape of the world of opinions, Arendt (1978: 70) argues that the solitary experience of thinking does not produce loneliness. The retreat that Socratic *paideia* offers is a paradoxical solitude that Arendt (1958: 525; 1978: 7-8) best summarizes with Cato’s famous maxim: “Never is he more active than when he does nothing, never is he less alone than when he is by himself.” As Duarte (2001) argues, the example of Socrates and his method of education

represent the exact opposite of the Platonic *paideia*. Thinking that Socrates provokes within his interlocutors is not ceasing the dialogue, which Plato assumed to be impossible with a crowd. On the contrary, it is “an activity of withdrawal that is perfected through practice” (Duerte, 2001: 2016). Consequently, the Socratic *paideia* serves citizens’ democratic education by cultivating an inner dialogue that guides them to live an examined life and a public one that still allows them to regard one another as equals and plural subjects originating from their freedom.

The intensity and the scope of the discussion that Arendt reserves for Socrates and his pedagogic practice clearly indicate that the relationship between education and politics is not of local interest to her theory of politics. Nonetheless, her writings focusing on the issue of education remain peripheral, at least in their quantity. The very controversial “Reflections on Little Rock”, written in 1957 in the wake of the events following the rule on forced desegregation in American schools, and “The Crisis in Education”, delivered as a lecture in 1958, compose the main body concerning her ideas on education, democracy, and politics. Although Arendt alludes to the question of education in *The Human Condition*, published in the same year as “Crisis”, and later on in *The Life of the Mind*, the topic was never retaken as an independent subject. However, despite this limited number of works, Arendt’s ideas on the matter are provocative and, at times, trying to locate in her general theoretical framework.

As the preceding discussion presents, Arendt is not unconcerned about the cultivation of citizens. On the contrary, she celebrates the Socratic maieutic precisely for its pedagogic purpose. However, a brief glance at “The Crisis of Education” might raise questions as to whether Arendt contradicts herself. An apparent inconsistency emerges when she declares that “education can play no part in politics” (1977: 177) or, in a similar vein, argues that “one cannot educate adults” (1977: 177). However, despite the visible discrepancy, a careful reading would reveal that for Arendt, the term education is different from *paideia* and, thus, a complex issue that calls for a unique analysis. The best way to unpack her arguments is to begin by asking what education entails for Arendt.

As O’Byrne (2005: 391) argues, education as an activity bears two distinct and conflicting roles: “the one reactionary, the other revolutionary”. Both roles concern the children and the young people as the subject of education. For Arendt (1977: 192), education is a conservative activity “in the sense of conservation” because it is “of the essence of the educational activity, whose task is always to cherish and protect something—the child against the world, the world against the child, the new against the old, the old against the new”. However, as the careful reader would immediately notice, the protective nature of education is crucial not only for the child but also for the world. And it is here where the revolutionary

potential of education appears on the stage. According to Arendt, every child is born with the new, with the power of natality, which renders them the revolutionaries of the next generation (1977: 193). Therefore, education paradoxically conserves what is new and revolutionary. But how does education achieve this goal if it is to be separated from politics, and more importantly, why should it be considered this way?

Higgins (2010: 403) argues that education for Arendt is a process through which the children are introduced to the world outside their homes. In other words, different from the general concept of *paideia*, she addresses the specific practice of schooling. To the extent that schools are not focused on maintaining the children's physical health and growth, they cannot be taken as a part of the private realm. However, as Arendt makes it clear, they could not be associated with the public either. Thus, schools are halfway institutions where “we interpose between the private domain of home and the world in order to make the transition from the family to the world possible at all” (Arendt, 1977: 188-189). This, in turn, causes both actors of the educational process, that is, the child and the teacher, to remain in an “in-between” stage.

Her argument for the in-betweenness of the children is pretty much straightforward. Schools' task is to introduce children to the world. As the bearers of “the new and the revolutionary”, the children need to learn about the past that the world presents to them today. However, Arendt's uneasiness stems from the contradiction between the two inherent capacities of the human condition: natality and plurality. Being born into this world is the actualization of natality. And with “each birth something uniquely new comes into the world” (Arendt, 1958: 178). It is in this sense that the children are the bearers of natality. It is their “miraculous” power that one day would save the world (Arendt, 1958: 247). However, despite its potency, the children's natality is threatened by human plurality, which essentially defines life in the public realm “as a distinct a unique being among equals” (Arendt: 1958: 178). There is a natural inequality between children and adults, which should be observed and protected at all costs. Considering that in Arendt's framework, politics necessarily belongs to the public realm, the children cannot be allowed to enter this sphere without protection. The public realm necessitates each of its members to be “seen and heard”, and thus “visibility and audibility are of prime importance” (Arendt, 1959: 47). Nonetheless, these criteria strictly apply to the equals. Clearly, no matter how powerful their natality is, the children cannot be present here, for they can withstand neither the sheer number nor the variety of human plurality. As a result, as Duarte (2010: 468) suggests, children's lives need to remain pre-political insofar as they are kept outside activities of the public realm.

This is precisely where the role of the teacher, which again presents another form of being in-between, begins. Without hesitation, Arendt states that teachers' lack of authority in the education system is the sole cause of the crisis. Thus, what needs to be done is reinstating this authority. What sounds like a very traditional view of education is, in fact, a much more nuanced analysis of the teachers' role. As Baluch (2020: 37) rightly points out, Arendt's notion of authority originates from an Aristotelian framework in the form of the old ruling over the young. In other words, her justification of authority is based on biological reductionism as opposed to the Platonic one built on the wise over the ignorant. In fact, Arendt takes the matter as far as to claim that the teacher's authority is not the same as her qualifications. While her qualifications consist of her knowledge and ability to instruct, this by itself cannot be the source of authority. To Arendt, what gives a teacher her authority is introducing a sense of responsibility for our shared common world to children.

This argument becomes apparent when Arendt strictly opposes the transformation of education into a realm where children are instructed in "the art of living". This approach of vocational training, in the name of providing children with specific skills and abilities for their future professional life, "is to use children as a means to a predefined end, and thereby rob them of the opportunity to shape the world" (Baluch, 2020: 43). So, the teacher's only way, and in fact the only responsibility, to familiarize the children with our world is to cultivate thinking. One could argue that after a troublesome discussion, Arendt brings us back to her understanding of the Socratic *paideia*. The teacher's in-betweenness lies in her dual position: she acquires a specific knowledge, but in her encounter with the children and their natality, it is not the knowledge that she could guide them with. Instead, she could only teach them what she does not know: the silent two-in-one dialogue present in each child. As discussed earlier, Arendt insists that thinking requires one to withdraw from the public realm. Only in solitude could one examine her opinions and create a chance to improve them. And this practice of thinking is what the children need to learn before engaging with the plurality existing in the public realm. In a roundabout and surprising fashion, Arendt's remarks about education bring us back to her Socratic roots and concern with preserving democratic politics. After all, her diagnosis for the crisis of education is that there is no longer any room to teach how to think. But she is well aware that democratic regimes can easily fall prey if they are not protected by questioning minds. Therefore, a return to Socratic principles of education is vital for the future of democracy. To do so, the Arendtian pedagogy needs to keep politics and equality as the fundamental democratic principle outside the classroom. Although ironic, the primary reason for such an endeavor can be explained by her view of childhood as a developmental phase and, hence, education as a domain for preparation. Coupled with her Aristotelian notion of a natural authority between

the old and young, Arendt leaves no room for questioning the political dimensions of educational processes and practices. Ultimately, while Arendt's arguments on education stem from her concern for preserving democracy, her educational project leaves the classroom outside democratic practice. It is on this last point that one needs to turn to Rancière and his ignorant schoolmaster.

3. FROM SOCRATIC MAIEUTICS TO THE IGNORANT SCHOOLMASTER

Since the translation of *Disagreement: Politics and Philosophy* in 1999, Rancière has been a well-known figure among English-speaking academic circles. His theory of the political, which manifests the fundamental equality of all human subjects, is in radical contradiction to the daily workings of the polis order based on instituting and administering a hierarchical order. While his uncompromising analysis of contemporary politics positioned Rancière among the most vocal critiques of our age, his close interest in other disciplines, such as aesthetics, pedagogy, and history, distinguishes him from his contemporaries and provides prolific research topics besides political theory. However, calling Rancière among the highest ranks of radical democracy above all would not be an overstatement. Democracy as the only expression of radical equality of all men has been his main research topic since his doctoral thesis, *Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth-Century France*. In his discussions on democracy, Rancière has never been shy in pointing out that the principle of equality has been, first and foremost, a class issue. Thus, in his criticism of Plato, unlike Arendt, Rancière's aim is not only to reveal how, in the mind of the Athenian philosopher, democracy equates to a scandal but also to expose the class dimension inherent in the hatred of democracy. As a result, his analysis of the Greek philosopher unfolds on two grounds: one, rejecting the undisputed authority of knowledge over the plurality of political life, and two, opening up a discussion on the role of philosophy in the justification of class-based societies.

Similar to Arendt, Rancière's starting point is the division between philosophy and politics. According to him, mainstream Western philosophy has always excluded the latter. Plato was undoubtedly the first philosopher to do that with a "radical exceptionality". This first encounter between philosophy and politics defined their relationship as mutually exclusive, thanks to Plato. The polis had to be ruled by "either the politics of politicians or that of the philosophers" (Rancière, 1999: ix). Rancière called the Platonic framework of politics by the philosophers as "archipolitics", which involves replacing a democratic configuration of politics with "a community based on the complete realization of the *arkhê*" (Rancière, 1999: 65). In Plato's case, the *arkhê* in question is "total awareness" of each member's role in the name of a "geometric equality". In contrast to the vulgar arithmetic equality presiding over the commercial exchanges

of citizens, the geometric one implies a different counting and ordering of the parts of the polis. It ensures that the community is ordered by the common good, which is realized by safeguarding that each party is counted according to the respective values they bring to the polis. The outcome is a proportional division by submitting “the shares of the common held by each party in the community to the share that party brings to the common good” (Rancière, 1999: 6). For Rancière, this is an ingenious solution to the democratic scandal. Remember that for Plato, democracy is a regime run by ignorant masses. The problem with democratic demos is that in their claim to equality, they, indeed, leave out every distinguishing quality that makes us human beings. They are not particularly wise, courageous, or just. But more importantly, nor are they wealthy. This leaves us with the only remaining option: the democratic demos is the poor, the part of the polis, which therefore has no part in the arithmetic equality. This is precisely what makes them dangerous in Plato’s view. His solution, the geometric equality, then is a proposal of “inverse proportionality”. In the *Republic*’s ideal polis, where the wise rule over the ignorant, the former cannot have any material gold for themselves. The latter, then, can possess what is their own “on the condition of not interfering with the affairs of the community in any way” (Rancière, 1996: 66). Through the exclusion of the masses from the space and time that would even allow them to contest the social order, the *arkhê* of the archipolitics is achieved.

In *Hatred of Democracy*, Rancière (2006) refines his problematization of the Platonic archipolitics. This time, targeting the *Laws* rather than *the Republic*, he analyzes the order of the various titles to *arkhê*, i.e., legitimate claims to rule. Plato (*Laws* 690a-690b) presents seven titles, of which the initial four relate to birth - parent over children, old over young, master, master over slaves, and noble over commoner. The following two titles “express the nature if not birth” (Rancière, 2006: 39). The rule of the strong over the weak and the intelligent over the ignorant compose the justification of natural inequalities. Either by birth or by nature, all six titles are based on particular inequalities; thus, they are necessarily non-democratic. This is where the seventh title comes into the equation: “lucky is what we call the seventh sort of rule” (*Laws*, 960c). The last *arkhê* is obviously not a title but the drawing of lots, which requires “a people of equals deciding the distribution of places” (Rancière, 2006: 40). For Rancière, this constitutes the very scandalous nature of democracy. By precisely not being a title, it displaces all forms of entitlements that justify any form of ruling. His conclusion is striking: democracy is not a political regime. Instead, it is “the very institution of politics itself” (Rancière, 2001). With this analysis, Rancière’s presentation of Platonic archipolitics reaches its conclusion. For Plato, politics could only happen if it is replaced with philosophy and its consequent class-based regime.

Rancière's reckoning with Plato as the first anti-democratic philosopher neither begins here nor does he cease to raise his criticisms against him in his later writings. However, there is an interesting detail that one can easily overlook. Although in his two early works, *The Philosopher and His Poor* (originally published in 1983) and *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation* (originally published in 1987), Rancière engages with Socrates and his teachings, in the following books, the figure leaves his place to Plato and disappears almost completely. This detail is far from trivial. For Rancière, unlike Arendt, there is no other interpretation of Socrates and his teachings than we already find in Plato's work. In fact, at times, he seems to suggest that the line between the Socratic and the Platonic philosophy is too blurred to separate the two from one another.

Hence, it is no surprise that Socrates appears as the primary opponent when Rancière takes up the topic of democratic education. Rancière agrees with Arendt that the Socratic maieutic is a form of education in which the teacher feigns ignorance to provoke the student's capacity to think. However, what interests Rancière in the name of democratic education is not the aftermath effect of the pedagogic dialogue but rather the instant it takes place. Plato's *Meno* (82a- 85e) is an example that identifies the dynamics of Socratic teaching. There, he leads Meno's slave by merely asking questions to discover mathematical truths that already lie within himself. The purpose of this dialogue is, of course, to present the theory of recollection. Socrates wants to show Meno that man already possesses innate knowledge of ideas. All that is required is remembering them, which is what Socrates is seemingly helping Meno with. However, despite what appears to be a form of guidance, Rancière (1991: 29) argues that "Socrates interrogates in order to instruct". In the end, Meno's slave discovers nothing but his incapacity in two ways: without the teacher's superior knowledge, he cannot enable himself to discover truths, and even after that, he is still a slave. Therefore, in Socratic maieutic, Rancière finds only a pretense that aims to impose a program of antidemocratic geometric equality upon democratic demos. His take on Socrates is nothing like the Arendtian one that serves to cultivate one's soul in the plurality of opinions.

Then, how does one practice democracy in education? Considering that for Rancière, the Western philosophical tradition is susceptible to an anti-democratic tendency, it is not surprising that his example is someone with whom many of us are unacquainted: Joseph Jacotot. Rancière's interest in Jacotot originates from the pedagogical challenge that the French scholar faced when he took up a post at the University of Leuven: as an exiled teacher of French literature who did not speak Dutch, he was expected to teach Dutch-speaking students who did not know French at all. The lack of a common language pushed him to use an unconventional method. He assigned a bilingual edition of *Telemachus* and asked

students to learn the French text using its Dutch translation. Even though initially, his expectations from the students were very low, the results were utterly surprising: the students were performing the assigned tasks as well as any French student would have done. This led Jacotot to question his former methods that relied on transmitting his knowledge to bring students to his level of expertise (Rancière, 1991: 2-3). However, what happened showed that students did not require explanation or instruction. “They had learned by themselves, without a master explicator” (Rancière, 1991: 11). This unexpected discovery opened a new ground for Jacotot. Before this experiment, he had always considered a hierarchical relationship between the master’s and students’ intelligence. The former had to be the superior, organized, and questioning as opposed to the latter’s inferior, inexperienced, and uncritical existence. However, what he had discovered was not only negating this initial assumption but also revealing a relatively simple truth: all were equally intelligent. The distinction between the presumed types of two intelligence is nothing but a “pedagogical myth” (Rancière, 1991: 7). For Jacotot, the demystification could only be possible by replacing the central pedagogical paradigm with two new assumptions: First, one could teach what one does not know since to teach is not “to explain what you know to those who do not yet know it” (Hallward, 2005: 28). And second, this is only possible because “the same intelligence is at work in all the acts of the human mind” (Rancière, 1991: 6).

For Jacotot, this simple but striking conclusion, equality of all intelligence, is qualified by the capacity to learn one’s mother’s tongue without assistance or teacher’s explanations. The practical evidence of universal intelligence proves that learning does not depend on teachers’ transmission of their knowledge; instead, it requires students’ desire and the will to learn. Hence, Jacotot’s great lesson: Universal teaching, that is, “to learn something and to relate it to all the rest by this principle all man have equal intelligence” (Rancière, 1991: 18) leads the path to emancipation. Without a doubt, Rancière’s interest in Jacotot lies in the conjuncture of these three terms: knowledge, equality, and emancipation. In his rewriting of Jacotot, Rancière constantly brings our attention to the French teacher’s ascription to equality in learning and teaching. In other words, the significance of universal teaching lies beyond the limits of classroom experience. Jacotot’s case contains the gist of the definition of democratic politics, verifying the presupposition of equality. This presupposition is the exact antidote to the Platonic education. Its entire operating system relies on undercutting particular characters (or titles as in the *Laws*) that qualify and classify the *arkhês*. In that respect, to the extent that it is a rejection of existing classifications, the presumed equality is “in fact not so much to unify as to declassify, to undo the supposed naturalness of orders and replace it with the controversial figures of division” (Rancière, 2007: 32-33). Thus, one could conclude that the example of *The*

Ignorant Schoolmaster presents a case in which it is possible to disagree with all hierarchical divisions, particularly the one that begins with the presumption of the inequality of intelligence.

Rancière dedicated his ongoing intellectual journey to analyzing the ways through which the people could expand the experience of democratic politics. In that sense, it is only sensible that to him democracy, just like politics, must concern every possible human activity, ranging from aesthetics to education. Any separation between politics and different forms of human activities purports to exclude the people in the guise of a higher good. Therefore, it is clear that the Arendtian formulation of education as a separate realm from politics signifies a veiled anti-democratic tendency. In the end, Rancière does not hesitate to read Plato (and Socrates) and Arendt as two philosophers who think of ruling, commanding, and beginning as a particular type of action that qualifies some legitimate actors and disqualifies others. However, one crucial question remains that this study still needs to answer. Is there a radical difference between Arendt and Rancière, as the latter claims to have?

4. CONCLUSION

So far, this study has explored the divergent yet interconnected perspectives of Hannah Arendt and Jacques Rancière on the relationship between education and democracy. Both thinkers, while sharing an anti-Platonic stance, differ significantly in their interpretations concerning the role of politics in the educational realm. As shown, Arendt expresses an intense unease when matters of education are handled politically or vice versa. In her framework, the essence of the educational realm and its primary subjects, the children, is defined by natality, whereas the political realm is where the human plurality flourishes. An ill-equipped and timeless encounter between these two great qualities, she suspects, might result in the harming, if not the destruction, of the former by the latter. Hence, she argues not only for a sharp distinction between the two realms but also for the necessity of a strong figure of authority, a protective one, in the classroom. As discussed, this figure is none other than Socrates. Arendt, as a fervent anti-Platonic thinker, provides us with a different understanding of Socratic *paideia*, which establishes the educational realm as a pre-political and developmental phase for the newcomers of our shared world.

Put as such, the differences between Arendt and Rancière could not be more evident. While the former builds her understanding of politics on the separation between public and private, for the latter, this pertains to a disguised form of an exclusionary law designed to keep demos out of politics. When Arendt defends keeping education as an isolated realm for the protection of children, this only reinforces Rancière's suspicions concerning the concealed anti-democratic

agenda. And finally, Arendt's insistence on the necessity of authority in the classroom stands against the very principle of radical equality upon which Rancière's democratic project is built.

However, a more nuanced reading of the two thinkers might reveal that despite these apparent contradictions, their understanding of democratic education may not be that different after all. Such a reading would require a closer look at the two main figures of the classroom: the teacher and the student. For Arendt, as discussed in detail, the teacher's authority originates from being an in-between figure. As any teacher should have, she acquires specific knowledge, but in her encounter with the children, it is not the knowledge that she can guide them with. Instead, she could only teach them what she does not know: the silent two-in-one dialogue present in each child. This figure of authority, one might argue, is not far from how Rancière depicts the ignorant schoolmaster. For him, Jacotot's fundamental discovery was the supposition of the equality of the minds. Under this assumption, what he did was to teach them what he did not know. Similar to Arendt's Socrates, Rancière's ignorant master claims to know that he does know nothing -or that what he knows is not the subject of education. Moreover, Rancière's ignorant master's sole responsibility is to stimulate the students' intellects without instructing them. Undoubtedly, this is not what Rancière sees in Socrates's figure. However, for Arendt, it was precisely what Socrates was doing: raising doubt and awakening curiosity in the minds of his interlocutors. One might argue that the authority that the two thinkers attribute to the figure of the teacher originates from similar sources.

Closely related to the figure of the teacher is how the student is portrayed. The point of being in the classroom is never attaining the knowledge of a particular craft - on this, both Arendt and Rancière agree. Thus, the point of education is not to provide students with a set of skills or abilities but to empower their intellect. At least, this is what both Socrates and Jacotot try to the extent that the former always wishes to initiate an inner dialogue, and the latter invites his students to discover their own means of learning by leaving it totally to themselves. Neither of the approaches is a simple encouragement or a plain motivational strategy since both figures closely monitor the process with a common tool: incessant questioning. The Socratic empowerment in the Arendtian framework may look less active -after all cultivation of natality is a silent process, as opposed to Jacotot's students' endless evidence for unearthing their capacity of equal intelligence. But in the last instance, the empowerment of the students is only possible through their perceived equality. That is to say, for both Arendt and Rancière, education is a field of equality and, hence, democracy.

Returning to the question raised at the end of the previous section, this study concludes that both Arendt and Rancière strictly perceive education as a field of

democratic practice. Although the two thinkers seemingly fall into different categorizations concerning the relationship between education and politics, their construction of the roles in the classroom reveals that education pertains to a democratic relationship. There is, however, one crucial point that would set two thinkers apart regardless of their shared concerns with democratic education. When Arendt claims that the original need for authority in education lies in the natural inequality of children and adults, she sets the ground of her argument beyond critique. This is an idea that Rancière would always go against. In that regard, this study concludes that despite their complementary nature, a prospect for democratic education might require us to align more with Rancière than perhaps with Arendt.

BIBLIOGRAPHY

Arendt, Hannah (1951), *On the Origins of Totalitarianism* (New York: Harcourt Brace).

Arendt, Hannah (1958), *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press).

Arendt, Hannah (1959), "Reflections on Little Rock", *Dissent* 6 (1): 45-56.

Arendt, Hannah (1977), "The Crisis in Education", Arendt, Hannah (Ed.) *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (New York: Penguin Books): 173-196.

Arendt, Hannah (1978), *The Life of the Mind* (New York: Harcourt Brace).

Arendt, Hannah (1990), "Philosophy and Politics", *Social Research*, 57 (1): 73-103.

Arendt, Hannah (1990), *On Revolution* (London: Penguin Books).

Baluch, Faisal (2020), "Thinking with Arendt: Education and Temporality", Veck Wayne and Helen M. Gunter (Eds.), *Hanna Arendt on Educational Thinking and Practice in Dark Times* (New York: Bloomsbury Academic): 32-45.

Biesta, Gert (2010), "A New Logic of Emancipation: The Methodology of Jacques Rancière", *Educational Theory*, 60 (1): 39-59.

Biesta, Gert (2016), "Reconciling Ourselves to Reality: Arendt, Education, and the Challenge of Being at Home in the World", *Journal of Educational Administration*, 48 (2): 183-192.

Brooks, Thom (2008), "Is Plato's Political Thought Anti-Democratic", Kofmel Erich (Ed.), *Anti-Democratic Thought* (Exeter: Imprint Academic): 17-33.

Cowen, Robert (2000), "Nigel Grabt and Plato: A Question of Democratic Education", *Comparative Education*, 36 (2): 135-141.

Deranty, Jean-Philippe (2003), "Rancière and Contemporary Ontology", *Theory & Event*, 6 (4), DOI: <https://doi.org/10.1353/tae.2003.0010>.

Dikeç, Mustafa (2013), "Beginners and Equals: Political Subjectivity in Arendt and Rancière", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 38 (1): 78-90.

Duerte, Eduardo (2001), "The Eclipse of Thinking: An Arendtian Critique of Cooperative Learning", Mordechai Gordon (Ed), *Hannah Arendt and Education: Renewing Our Common World* (Oxford: Westview Press): 201-224.

Duarte, Eduardo (2010), "Educational Thinking and the Conservation of the Revolutionary", *Teachers College Record*, 112 (2): 488-508.

Duman, Musa (2021), "Rancière'in Temel Pedagojik Düşüncesi", *Erciyes Akademi*, 35 (3): 1153-1166.

Gordon, Haim (1989), "Learning to Think: Arendt on Education for Democracy", *The Educational Forum*, 53 (1): 49-62.

Gurley, Jennifer (1999), "Platonic *Paideia*", *Philosophy and Literature*, 23 (2): 351-377.

Halpern, Richard (2011), "Theater and Democratic Thought: Arendt to Rancière", *Critical Inquiry*, 37 (3): 545-572.

Hallward, Peter (2005), "Jacques Rancière and the Subversion of Mastery", *Paragraph*, 28 (1): 26-45.

Higgins, Chris (2010), "The Classroom Drama: Teaching as Endless Rehearsal and Cultural Elaboration", *Journal of Philosophy of Education*, 44: 399-434.

Kamtekar, Rachana (2019), "Plato on Education and Art", Fine Gail (Ed.), *The Oxford Handbook of Plato* (New York: Oxford University Press): 605-626.

Nixon, Jon (2020), *Hannah Arendt: The Promise of Education* (Cham: Springer).

Ober, Josiah (1989), *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of People* (Princeton: Princeton University Press).

O'Bryne, Anne (2005), "Pedagogy Without a Project: Arendt and Derrida on Teaching, Responsibility, and Revolution", *Studies in Philosophy and Education*, 24: 389-409.

Perica, Ivana (2019), "The Archipolitics of Jacques Rancière", *Krisis*, 1: 15-26.

Plato (1968), *The Republic* (New York: Basic Books) (Trans. Allan Bloom).

Plato (1980) *The Laws* (Chicago: Chicago University Press) (Trans. Thomas L. Pangle).

Plato (1987), *Gorgias* (Indianapolis: Hackett) (Trans. Donald J. Zeyl).

Plato (2002), *Meno* (Indianapolis: Hackett) (Trans. George M. A. Grube).

Popper, Karl (1945), *The Open Society and Its Enemies*, Vol. 1: *The Spell of Plato* (London: Routledge).

Possenti, Ilaria (2009), "*Paideia*. Hannah Arendt on Socrates and Critical Thought", *Naharaim*, 3 (2), 200-217.

Rancière, Jacques (1989), *Nights of Labor: The Workers Dream in Nineteenth Century France* (Philadelphia: Temple University Press).

Rancière, Jacques (1999), *Disagreement: Politics and Philosophy* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Rancière, Jacques (1991), *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation* (Stanford: Stanford University Press).

Rancière, Jacques (2001), "The Thesis on Politics", *Theory and Event*, 5 (3).

Rancière, Jacques (2004), *The Philosopher and His Poor* (Durham: Duke University Press).

Rancière, Jacques (2006), *Hatred of Democracy* (London: Verso) (Trans. Steve Corcoran).

Rancière, Jacques (2007), *On the Shores of Politics* (London: Verso) (Trans. Liz Heron).

Santas, Gerasimos (2001), "Plato's Criticism of the "Democratic Man" in the *Republic*", *The Journal of Ethics*, 5 (1): 57-71.

Schaap, Andrew (2011), "Enacting the Rights to Have Rights: Jacques Rancière's Critique of Hannah Arendt", *European Journal of Political Theory*, 10 (1): 22-45.

Schaap, Andrew (2020), “Inequality, Loneliness, and Political Appearance: Picturing Radical Democracy with Hannah Arendt and Jacques Rancière”, *Political Theory*, 49 (1): 28-53.

Simons, Maarten, & Jan Masschelein (2011), *Ranciere, Public Education and the Taming of Democracy* (Oxford: Wiley-Blackwell).

Sophist (2024), <https://britannica.com/topic/Sophist-philosophy> (15.10.2024).

Subaşı, Erol (2021) “Jacques Rancière: Eğitim, Siyasal Olan ve Özgürleşimci Eşitlik”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler* 23: 228-243.

Ünlü, Seval (2021), “Arendt ve Rancière’in Politik Düşünceleri Arasındaki Gerilim”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 9 (1): 199-218.

Türk, Duygu (2016), “Eşitlik, Özgürlük, Otorite: Arendt ve Rancière’i Karşılıklı Düşünmek”, *Mülkiye Dergisi*, 40 (3): 87-114.

Williams, Ieuan (2010), “Plato and Education”, Bailey Richard, Robin Barrow, David Carr and Christine McCarthy (Eds), *Philosophy of Education* (London: Sage Publications): 69-83.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE TEORİ ÖĞRETİMİNİ
YENİDEN DÜŞÜNMEK: ELEŞTİREL PEDAGOJİLER
TEMELİNDE BİR İNCELEME

RETHINKING THE TEACHING OF THEORY IN
INTERNATIONAL RELATIONS: AN ANALYSIS BASED
ON CRITICAL PEDAGOGIES

Çağlar SÖKER*

ÖZ

Bu makalede, Uluslararası ilişkilerde teori öğretimi eleştirel pedagojiler çerçevesinde incelenmiştir. Eleştirel pedagojiler, öncelikle eğitimin, öğrenmenin ve üniversitenin neliği üzerine düşünerek yola çıkarlar. Bu konuda sorgulamalar yapmak, teori öğretiminde özgürleştirici ve yaratıcı yaklaşımlar geliştirebilmenin de ön koşuludur. Eğitimin ve üniversitenin ontolojisi üzerine düşünmek; öğretimin ideolojik yönlerini anlamak, teori-iktidar ilişkilerini keşfetmek ve teorilerdeki Batı'nın, devletin, sermayenin etkilerini görmek için fırsatlar sunar. Bu bağlamda eleştirel pedagojiler, teori öğretimini özgürlük, eşitlik ve adalet gibi değerler temelinde etik açıdan sorgulamak için imkânlar yaratır. Aynı zamanda eleştirel pedagojiler, teori öğretiminde kurumsallaşmış yolların ötesine geçme noktasında yeni bakış açıları kazandırır. Teori derslerinde tarihin ve felsefenin rolünü artırmak ya da insani ve ekolojik değerleri derslerde farklı açılardan tartışmak, öğrencilerin yalnızca teori nosyonunu ve mevcut teorileri kavramalarına değil; günümüzün küresel sorunlarını kuramsallaştırmalarına ve onların çözümüne dair bakış açıları

* Dr., Selçuk Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Konya, Türkiye, caglarsoker@selcuk.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7162-3403>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 26.07.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 28.12.2024

geliştirmelerine yardımcı olur. Bunun yanı sıra, öğretimde yeni yöntemler ve teknikler üzerine düşünmek ve lisansüstü düzeyde pedagoji ile ilgili dersler açmak gibi adımlar, Uluslararası ilişkilerde daha eleştirel teori öğretimi için katkılar sağlayabilir. Ayrıca teori derslerinde, geleceğe yönelik “umutlu” bir perspektife sahip olmak hem yarının teorisyenlerinin daha özgün yaklaşımlar geliştirmeleri hem de daha iyi bir dünyanın inşası için önemlidir. Bu açıdan eleştirel bir iyimserlik, bugünkü haliyle uluslararası ilişkilere mahkûm olmadığımızı ve geleceğin, mevcut teorilerin öngördüğünden çok daha zengin olduğunu göstermek açısından en yapıcı tutumdur.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ilişkiler, Uluslararası ilişkiler Teorileri, Eleştirel Pedagoji, Anarşizm, Anarşist Pedagoji.

ABSTRACT

This article analyzes the teaching of theory in International Relations within the framework of critical pedagogies. Critical pedagogies primarily begin by reflecting on the nature of education, learning, and the university. Engaging in inquiries in this regard is a prerequisite for developing emancipatory and creative approaches to the teaching of theory. Contemplating the ontology of education and the university offers opportunities to understand the ideological dimensions of teaching, explore the relationships between theory and power, and recognize the influences of the West, the state, and capital within theories. In this context, critical pedagogies create possibilities to ethically question the teaching of theory based on values such as freedom, equality, and justice. At the same time, critical pedagogies provide new perspectives to move beyond institutionalized approaches in the teaching of theory. Increasing the role of history and philosophy in theory courses or discussing humanitarian and ecological values from various angles in the classroom aids students not only in grasping the notion of theory and existing theories but also in theorizing and developing perspectives on solving contemporary global issues. Furthermore, reflecting on new methods and techniques in teaching, as well as introducing courses related to pedagogy at the postgraduate level, can contribute to a more critical approach to teaching theory in International Relations.

Additionally, maintaining “hopefulness” for the future in theory courses is crucial for enabling future theorists to develop more original approaches and for constructing a better world. In this respect, critical optimism represents the most constructive attitude, demonstrating that we are not bound by the current state of international relations and that the future is far richer than what existing theories anticipate.

Keywords: International Relations, International Relations Theories, Critical Pedagogy, Anarchism, Anarchist Pedagogy.

GİRİŞ

Günümüzde Uluslararası İlişkiler Teorileri, Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplininin başlıca alt çalışma alanlarından biri haline gelmiştir.¹ Birçok akademisyen, uluslararası ilişkileri kuramsallaştırmakla; var olan teorileri geliştirmek, onlar temelinde çalışmalar yapmak ya da onları eleştirmekle ilgileniyor. Ayrıca her ne kadar teorinin önemsenmemesi ya da hafife alınması gibi eğilimler var olmayı sürdürse de Uİ akademisi içinde teorinin değeri ve işlevleri konusunda genel bir farkındalık oluştuğunu söylemek yanıltıcı olmaz. Bu farkındalık, Uİ eğitimine de yansımıştır. Bugün üniversitelerin ilgili bölümlerinde Uİ teorileri yaygın olarak okutulmaktadır. Lisans derslerinin yanında lisansüstü dersler de yürütülmekte; konuyla ilgili ders kitaplarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Peki teoriyi ve teorileri derslerde ve kitaplarda nasıl anlatıyoruz? Bu konudaki yaygın pratikler ve yollar neler? Anlattıklarımız nasıl bir eğitim felsefesine dayanıyor? Teoriler farklı yaklaşımlarla öğretilbilir mi? Bu sorular Uİ’de teori alanını olduğu kadar son yıllarda hızlı gelişme gösteren “pedagoji” alanını da ilgilendirmektedir. Zira teorilerin nasıl öğretildiği, geleceğin teorisyenlerini ve teori üretimini etkileme potansiyeli taşır. O nedenle konunun farklı veçheleriyle değerlendirilmesi hem disiplin hem de akademisyenler açısından ehemmiyet arz eder.

Bu makalenin amacı Uluslararası İlişkilerde teori öğretimini eleştirel pedagojiler temelinde bir incelemeye tabi tutmaktır. “Öğretim” sözcüğü, özellikle eleştirel pedagojiler açısından, yukarıdan aşağı bir eğitim anlayışını yansıtır şekilde algılanabilmesi ya da “doktrinize etme” çağrışımı yaratabilmesi nedeniyle sorunlu görülebilir. Ancak “eğitim”, daha geniş bir kavram olduğundan “teori eğitimi”; disiplinin yaygın uygulama eğitimi verilen bir alan olduğu kanısı

¹ Baş harfleri büyük yazılan “Uluslararası ilişkiler” disiplini, küçük yazılan “uluslararası ilişkiler” ilişki türünü ifade etmek üzere kullanılmıştır.

uyandırabileceğinden “teorik eğitim” ifadeleri kullanılmamıştır. “Öğrenim” de hocadan çok “öğrenenin”, yani öğrencinin uğraşdır. Bu nedenle, konunun “öğreten” açısından ele alındığına işaret etmek adına “teori öğretimi” tercih edilmiştir. Makalede eleştirel pedagojilerin başlıca ilkeleri temelinde, teori ve teorilerin eleştirel öğretiminin imkânları ele alınmıştır. Eleştirel pedagojiler, yalnızca “Eleştirel Pedagoji” olarak adlandırılan ve Paulo Freire’nin metinleriyle temelleri atılan okulla sınırlı olarak değerlendirilmemiştir. Geleneksel eğitim-öğretim anlayışlarına karşı çıkan; radikal pedagoji ya da anarşist pedagoji gibi başlıklar altında değerlendirilen yaklaşımlar da eleştirel pedagojiler kapsamına dahil edilmiştir. Eleştirel pedagojilerin temel ilkeleri, özgürleştirici eğitim öğretim yaklaşımları geliştiren ve önde gelen düşünürlerin çalışmalarına referanslarla ele alınmıştır. Bu düşünürlerin çoğu ilk ve orta öğretim süreciyle ilgili yazsalar da fikirleri üniversite eğitime yapacağı katkılar da göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

Makalede ampirik bir inceleme hedeflenmemiş olup eleştirel pedagojilerin Ul’ye felsefi ve teorik katkılarını incelemek amaçlanmıştır. Bu minvalde öncelikle Ul’de pedagojinin tanım ve önemine değinilmiştir. Müteakiben teori öğretimi konusunda Türkçe ve İngilizce literatür üzerinde durulmuş; Ul eğitimiyle ilgili öne sürülen yeni yöntemler, felsefeler, eleştirel bakış açılarından bahsedilmiş; literatürdeki başlıca çalışmaların ve temel tartışmaların bir özetine yer verilmiştir. Ardından eleştirel pedagojilerin en başta altını çizdiği, eğitimin ideolojik yönleri konusu irdelenmiş; Ul’de teorilerin ve teori öğretiminin etik boyutu ele alınmıştır. Bu bağlamda Batı’nın, devletin ve sermayenin teoriler ve teori öğretimindeki yeri ile onların ideolojik etkilerinin yarattığı etik sorunlar tartışılmıştır. Son olarak eleştirel pedagojilerin teori öğretimine yapabileceği pratiğe yönelik katkılar incelenmiştir. Teori öğretiminde öğrencileri ideolojik faktörlere karşı daha bilinçli kılabilecek, onların özerkliklerini, eleştirel becerilerini ve yaratıcılıklarını güçlendirecek önerilere yer verilmiştir.

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE PEDAGOJİ VE TEORİ ÖĞRETİMİ LİTERATÜRÜ

Pedagoji, genelde çocuk eğitimi ile ilgili bir alan olarak bilinir. Eski Yunanca “pais, paid” (çocuk) ve “agogos” (lider) köklerinden türeyen sözcük (Nişanyan Sözlük, 2024), antik dönemde “paidagogos” olarak çocukları okula getirip götürün köleleştirilmiş insanlar için kullanılmış, ardından “pedagog” olarak “öğretmen” anlamı kazanmıştır (Merriam-Webster Dictionary, 2024). Ancak kelime, daha sonraları “öğretme sanatı, işi ya da pratiği” olarak, üniversite eğitimi de dahil, eğitim-öğretim faaliyetlerinin genelini kapsayacak biçimde kullanılmaya başlamıştır (Oxford English Dictionary, 2024).

Pedagoji, özellikle 1990'lardan itibaren Ul'de de çalışılan alanlardan biridir. Zira disiplinin "post-pozitivist dönemiyle" birlikte, bilinenlerin ve inşa edilenlerin nasıl öğretildiğinin belirleyici bir konu olduğu anlaşılmıştır. Mesela geleneksel pedagojinin, disiplinin "DNA'sını" yansıttığı ve bu bağlamda öğretim süreçleri yoluyla bir disiplinde baskın fikirlerin yeniden inşa edildiği ileri sürülmüştür (Chong ve Hamilton-Hart, 2009: 3). Dolayısıyla öğrencilerin geleneksel öğretim form ve içerikleriyle eğitilmeleri, bilinen haliyle disiplini yeniden inşa eden faktörlerden biridir. Bu bağlamda akademisyenlerin, neyi nasıl öğrettiğinin dikkat ve özen gösterilmesi gereken bir konu olduğu idrak edilmiştir. Zira akademisyenler, toplumun (ve disiplinin) yeni aktörlerinin kültürleşmesini (*acculturate*) sağlarlar ve bu çerçevede öğretim sorumluluğu, en az bilimsel sorumluluk (ya da bilgi üretme sorumluluğu) kadar önemlidir (Frueh, 2020: 2).

Ul'de öğretim pratikleri ve onların altındaki temel varsayımların çalışıldığı pedagoji alanındaki literatür gün geçtikçe genişlemektedir (Lüdert, 2021). Bu literatürün içinde teori öğretiminin nasıl yürütüldüğü ya da yürütülmesi gerektiğiyle ilgili de azımsanamayacak sayıda çalışma mevcuttur. Stefano Guzzini'nin, teori öğretiminin önemini ve rollerini tartıştığı 2001 tarihli makalesi bu bağlamda öncü çalışmalardan birisidir. Söz konusu makalede Guzzini (2001: 111), teorinin pratikten sonra gelen bir şey olmadığını, "akademik" bir girişim değil, doğrudan politikayla yani pratikle ilişkili olduğunu ifade etmiş ve teorinin bu şekilde öğretilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun yanında teorik çalışmaların ve teori öğretiminin akademik toplulukları, (yarı-)çevreden çıkarma konusunda etkin bir unsur olduğunu ve bu anlamda önem arz ettiğini ileri sürmüştür ve bazı pratik önerilerde bulunmuştur (Guzzini, 2001: 106). Cynthia Weber'in (2001: 281), Ul teorisi öğretiminde, "teorik eleştiri için popüler filmleri kullanma" konusunu tartıştığı makalesi, 2001'de yayımlanan bir diğer çalışmadır. Doğrudan teori öğretimiyle ilgili olmasa da Rebecca Hovey'nin 2004'te yayımlanan makalesi, teori öğretimi kapsamında da değerlendirilebilecek hususlar barındıran erken dönem çalışmalardandır. Hovey (2004: 241), öğretimde "küresel dönüşüm" (*global turn*) tartışıldığı bir dönemde, Eleştirel Pedagoji'nin, öğrenci ve hocaların diğer kültür ve yerlerdeki "bilen öznelerle" diyaloga girmesini teşvik eden bir teorik çerçeve sunduğunu ifade etmiştir. Ona göre Eleştirel Pedagoji, öğrencilerin ve hocaların "madunla" (*subaltern*) diyalogunu kolaylaştırabilir ve bu bağlamda bilgi üretiminde küresel bir toplumun yaratılmasına destek olur (Hovey, 2004: 249).

Hovey'nin de (2004) değindiği öğretimde Batı-merkezlilik, literatürde en çok eleştirilen hususların başında gelmektedir. Örneğin Julia Lau Bertrand ve Ji-Young Lee (2012: 128), teori derslerinde tüm bir dönemin Batıda üretilen teorilere ayrılmamasını ve derslerin çok kültürlü bir bakış açısıyla planlanmasını ileri

sürmüşlerdir. Pedagojik açıdan Batı-dışına olan vurgu, farklı ülke ve bölgelerdeki bilgi üretimi ve öğretimiyle ilgili çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin yalnızca Batı'nın tecrübelerini değil, “gerçekten” (*truly*) uluslararası olan ilişkileri öğretmenin imkân ve sınırlarını tartışan çalışmalar yayımlanmaktadır (Ettinger, 2024). Yine mesela Arlene Tickner ve Ole Wæver (2009) editörlüğünde yayımlanan kitapta Latin Amerika'dan Afrika'ya, Rusya'dan İran'a kadar farklı ülke ve bölgeler ele alınmıştır. Bu kitapta Ersel Aydın ve Julie Mathews (2009: 208), Türkiye'de özgün kuram (*homegrown theory*) ve disiplinler topluluğun inşası konularını ele alırken teori öğretimi ile teori inşası arasındaki ilişkilere de değinmişlerdir. Batı-merkezliliği konu edinen Türkçe çalışmalar da mevcuttur. Mesela Alaeddin Yalçınkaya ve Ertan Efegil (2009), Türkiye'de Uluslararası ilişkiler eğitimindeki “yabancılaşmayı” incelemişler; “Batılı ülkelerden ithal edilen” ders kitabı içeriklerini, Türkiye'nin ihtiyaçlarını ve temel özelliklerini dikkate almayan eğitim ve araştırma anlayışlarını eleştirmişlerdir.

Pedagoji alanında başlıca kategorilerden biri olarak değerlendirilebilecek, Üİ eğitiminde yeni pedagojik tekniklerin ve yöntemlerin önerildiği çalışmaların da literatürde ağırlığını artırdığı görülmektedir. Ve bu çalışmaların her biri, teori öğretimine de uygulanabilecek yönleriyle dikkate değerdir. Örneğin Dave Bridge ve Simon Radford (2014), bir simülasyon oyunu olan *Diplomasi*'nin pedagojik bir araç olarak kullanılması yoluyla teori öğretimine dair bir makale yayımlamışlardır. Rebecca Glazier (2015: 265), öğrencileri “küresel vatandaşlar” olarak eğitecek pedagojik teknikleri incelemiş; simülasyonları, teknoloji ve medyanın sunduğu araçları ele almıştır. Jennifer K. Lobasz ve Brandon Valeriano (2015: 399), Üİ'de geleneksel olmayan metinlerin pedagojik değerini tartışmış; filmler ve edebiyat yoluyla uluslararası ilişkiler öğretimini değerlendirmişlerdir. Çalışmada yazarlar, Üİ teorisi öğretiminde başvurulabilecek ve incelenebilecek filmlere de değinmişlerdir. Yine Stefan Engert ve Alexander Spencer (2009) ile Manuel Iretzberger (2021), makalelerinde filmlerin Üİ eğitiminde kullanımını inceleyen ve teori öğretimine de yer ayıran isimlerdir. Jamie Frueh ve Jeremy Youde (2020), iyi bir teori öğretiminin, teoriye aşına olmayan öğrencilerle empati kurmaya bağlı olduğuna ve öğrencileri teorisyenler olarak yetkili kılacak ve tartışmalara dahil olmalarını sağlayacak bir öğrenme ortamı yaratmakla mümkün olacağına dikkat çekmişler ve teori öğretiminin “maceraperestlik” gerektirdiğini vurgulamışlardır. İsmail Erkam Sula (2021: 165), lisans düzeyinde Üİ öğretiminde “metaforların, simülasyonların ve oyunların” kullanımını incelemiştir. Eric K. Leonard'ın (2021), öğrencilerin ders içeriğini ayrıntılı bir şekilde anlamalarından ziyade bir dizi beceri geliştirmelerine yardımcı olacak “alet çantası” (*toolkit*) yöntemiyle teori öğretimini önerdiği çalışması bir diğer örnektir. Deepshikha

Shahi (2024: 101), disiplini daha “küresel” kılma konusunda da katkı sağlayacak “dönüştürücü bir praksis olarak teori öğretimini” önermiş ve tartışmıştır.

Ders ve kitap içeriklerini odağına alan çalışmalar da teori öğretimi literatüründe özellikle dikkate alınması gereken unsurlar içerir. Craig Douglas Albert (2017), 1930’lardan günümüze Uİ teorisinin nasıl öğretildiğini ders program ve içerikleri temelinde incelemiş; disiplinin Uİ teorisinin öğrencilere sunulup sunulmayacağı ve nasıl sunulacağı konusunda, eskiden olduğu gibi bugün de birlikten yoksun olduğunu öne sürmüştür. Christina Rowley ve Laura J. Shepherd (2012), çeşitli Uİ’ye giriş ve Uİ teorisi ders kitaplarının içerik analizlerini de yaparak Uİ’de toplumsal cinsiyet öğretimi incelemiştir. Elizabeth Matthews ve Rhonda Callaway (2015), Uİ’ye Giriş ders kitaplarında teorilerin yerini ele almışlar ve bu bağlamda 18 kitap üzerinden inceleme yapmışlardır. Yazarlar bu kitapların %92’sinin, teori bölümlerinde en azından temel düzeyde teorilere yer vermelerinin olumlu olduğu ancak kitaplarda teorik uygulama eksikliğinin, öğrencilerin teorilerin gerçek gücünü ve önemini yeterince keşfedememelerine yol açtığı sonucuna varmışlardır. Ramazan Gözen’in editörlüğünde yayımlanan *Uluslararası İlişkiler Teorileri* kitabı temelinde bir inceleme yapan Seçkin Köstem (2015), ampirik verilerle desteklenmeyen, yani olaylara ve olgulara uygulanmayan soyut teori öğretiminin yarattığı sorunlara dikkat çekmiştir. Ona göre böyle bir zeminde yürütülen teori öğretimi, öğrencileri ve akademisyenleri, “gerçek-dünyadaki uluslararası ve küresel siyasete dair tüm araştırma sorularını, bulmacaları ve tematik konuları dogmatik büyük teori mercekleriyle” yorumlamaya sevk etmekte ve orijinal teorileştirme imkânlarını törpülemektedir (Köstem, 2015: 62-63). Köstem, “teorileştirmekten ziyade teorilerin öğretiminin disipliner bir norm haline geldiği” Türkiye’deki Uİ bölümlerini, müfredatlarını çeşitlendirmeye davet etmiştir (Köstem, 2015: 59). Uluslararası İlişkilere Giriş derslerindeki yaklaşım ve yöntemleri inceleyen Merve Özdemirkıran-Embel (2018: 192) ise Türkiye, Birleşik Krallık, Fransa, ABD ve Kanada’dan ders izlencelerini değerlendirmiş ve teori öğretimi de içeren çıkarımlarda bulunmuştur.

Bunlara ek olarak Uİ’de, “öz düşünümsel”, “eleştirel”, “radikal” pedagoji gibi başlıklar altında zengin tartışmaların yapıldığı görülmektedir. Mesela Jonas Hagmann ve Thomas Biersteker (2014: 310), farklı bakış açıları arasında diyalogu teşvik eden, öğrencileri Uİ’yi yönlendiren politik ve entelektüel eğilimleri tanımaya ve sorunsallaştırmaya teşvik eden bir “eleştirel pedagojinin” imkânlarını tartışmışlardır. Onlara göre böyle bir pedagoji, öğrencilerin analitik yeteneklerini güçlendireceği gibi epistemolojik sistemlerin politik yanlarını ve inşa edici rollerini görmelerini sağlar. Yazarlar, Uİ’deki “entelektüel dar görüşlülüğün analitik işlevlerini sorunsallaştırarak”, çoğulcu teori öğretimine ve çok kültürlü kaynak

seçimine dayanan bir eleştirel pedagojinin geliştirilmesini savunmuşlardır (Hagmann ve Biersteker, 2014: 294). Hagmann ve Biersteker (2018: 441), bir başka çalışmalarında öğretimin, bilimsel eylemlerin son derece etkili ve politik bir alanı olduğuna dikkat çekip pedagojik “öz-düşünümselliği” (*self-reflexive*) tavsiye etmişler; bu bağlamda disiplinde haritalandırma yapılırken alternatif haritalandırmaların inşa ve kullanımını, yani “karşı haritalandırmayı” (*counter-mapping*) önermişler ve farklı üniversitelerde Uİ öğretiminin dayandığı teorik (ya da paradigmatik) temeller üzerinden bir haritalandırma yapmışlardır.

Erzsebet Strausz (2018), bir çalışmasında Uİ’de öğretimin politikasını ve “poetikasını” ele almıştır. Uİ teorisiyle yansıtılan dünyanın öğrencilerle ve yaşamla kopukluğuna değinen Strausz (2018: 469), “Uİ yapmanın” disiplinler estetiğinin, kendimizi iddialı görünmeye zorlayan, bilmediğimiz şeyleri gizlememizi, “iyi uygulamayı” taklit etmemizi ve daha önce söylenmiş olanlarda eksiklikler aramamızı gerektiren bir akademik varoluş biçimini öğrettiğini savunmuştur. Mark Neufeld (2019: 83), “pedagojik olan politiktir” diyerek Uİ’de öğretim aktivitelerinin politik boyutunu ele almış ve teori öğretimi hususundaki sorunlara değinmiştir. Nicole Wegner de (2021: 30) pedagojinin söz konusu politik yönlerine dikkat çekerek “nötr” bir Uİ öğretiminin mümkün olmadığı gibi arzulanır da olmadığını iddia etmiş; “feminist pedagojik çerçeveden” Uİ öğretimini tartışmıştır. Mathew Davies (2021: 28), Uİ öğretiminin düşüncesizliği (*thoughtlessness*) yol açan yönlerini ortaya koymayı amaçlamış; Hannah Arendt’in fikirlerinden de faydalanarak öğrencileri, dünyayla kurdukları ilişki bağlamında daha düşünceli, bilgili ve bilinçli vatandaşlar olmaya teşvik edecek teori öğretiminin imkânlarını ele almıştır.

Uİ’de eğitim konusunda, Türkçe ve Türkiye ile ilgili olan literatürün son yıllarda zenginleştiği görülmektedir.² Bununla birlikte, eğitim konusunda erken dönem çalışmalara da değinmek yerinde olur. 2005’te düzenlenen *Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Çalışmaları ve Eğitimi Çalıştayı*’nda teorinin disiplinin kalitesini artıracak bir konu olup olmadığı, teorilerin Türkiye’ye uyarlanmasındaki zorluklar, Türkiye’de ilgi gösterilmeyen teoriler, teorilerin Uİ eğitimindeki yeri ve önemi gibi birçok konu tartışılmış; Atilla Eralp’in tabiriyle “Batı’dan alınan teorilerle bir şeyler yapmanın moda haline gelmesi” gibi hususlarda eleştiriler getirilmiştir (Bazoğlu-Sezer vd., 2005). 2018’de Ankara’da düzenlenen bir çalıştayda özgün teori inşası ele alınmış ve bu kapsamda teori öğretimiyle ilgili

² Türkiye’de Uluslararası ilişkiler eğitiminin tarihsel gelişimini inceleyen bir çalışma için bkz. Özcan ve Güvenç, 2018. Bu çalışmanın yer aldığı, Ebru Canan-Sokullu (2018) editörlüğünde yayımlanan derleme kitap, Uİ eğitimi konusunda çok sayıda bölüm ihtiva etmektedir. Türkçe literatürde Uİ eğitimi konusunda diğer örnek çalışmalar için bkz. Eyrice-Tepeciklioğlu, 2013; Mescioğlu Fedai ve Fedai, 2019; Türkeş-Kılıç ve Cihangir-Tetik, 2024.

konular da tartışılmıştır. Örneğin Mustafa Aydın, Ul teorisinin klasik felsefeye dayandığını ve Türkiye’de klasiklerin bilinmemesinin teori öğretimindeki en büyük zorluklardan biri olduğunu öne sürmüştür (Aydınlı vd., 2018: 102). Seçkin Köstem ise Ul teorisine “en iyi” ve “en büyük” muamelesi yapmanın; dolayısıyla eğitimde de onu en öne koymanın yarattığı sorunlara değinmiştir. Ona göre öğrencilere soru sorma, araştırma sorusunun ne olduğu, argüman ve hipotez inşası gibi konuları öğretmeden soyut teorik düzeyden başlamak, özgün teori inşası için bir zeminin oluşmasını engelleyen faktörlerdendir (Aydınlı vd., 2018: 111).

Hakan Övünç Ongur ve Selman Emre Gürbüz (2019), Türkiye’de Uluslararası ilişkiler eğitimindeki oryantalist pratiklerin yapısökümcü bir analizini yapmışlardır.³ Yazarlar Eleştirel Pedagoji’yi, bir okul olarak, Henry Giroux ve Paulo Freire’nin çalışmaları üzerinden ele almışlar ve bu bağlamda teori ders içerik ve kitapları da dahil farklı unsurları değerlendirerek Türkiye’de Ul eğitiminin “oryantalist dokusunu” tartışmışlardır. Türkiye’de Ul disiplininin başarısının değerlendirildiği bir çalışma, disipliner başarısızlığın (*underachievement*) başlıca nedenlerinin Uluslararası ilişkiler eğitimindeki “pedagojik sınırlılıklardan” ileri geldiğinin altını çizmiştir ve teori derslerindeki eksiklik ve zayıflıklar da dahil çeşitli sorunlara işaret etmiştir (Sula vd., 2023: 273). Ersel Aydın, 2024’te yayımlanan bir çalışmada Ul’de yerel potansiyelin ölümünü ilan etmiş ve “Türk Ul’sinin” otopsisini yapmıştır (Aydınlı, 2024: 513). Aydın, ülkelerin bağımlılığıyla disiplinlerin bağımlılığı arasında bir analogi kurmuş, Ul bilgisini bir uluslararası meta olarak ele almış ve Türk Ul’sinin, merkez Ul teorisinin bağımlı tüketicisi olduğunu savunmuştur. Yazar, bu bağımlı pozisyondan kurtulmak için farklı rotaları tartışmıştır. Bununla birlikte çalışmanın başlığının ve genel çehresinin karamsarlığı, özgürleşmenin ve özgünleşmenin tasavvurunu dahi zorlaştırmaktadır.

Literatür genişlemeye devam etmektedir ancak mevcut literatürde eleştirel pedagojilerin etki ve katkılarının daha fazla incelenmesine ve uygulanmasına ihtiyaç vardır. Dünya modern devletin ve kapitalizmin çözemediği ve hatta bizzat parçası olduğu küresel sorunlarla karşı karşıyayken; Ul disiplini bu sorunları çözmek üzere yeni teoriler, yöntemler, bakış açıları üretmekte yetersiz kalırken eğitimin önemi bir kat daha artmaktadır. Dolayısıyla disiplinin gelişimi ve daha “küresel” bir Ul’ye (Acharya ve Buzan, 2019) dönüşüm konuları tartışılırken eğitimin dönüşümünü de tartışmak gerekmektedir. Geleneksel eğitim, geleneksel

³ Jacques Derrida’ya göre, “yapısökümü hareketleri, yapılara dışardan müdahaleye çalışmazlar. Ancak o yapıların içinde “ikamet etmek” suretiyle mümkün ve etkili olabilir, atışlarında isabet kaydedebilirler” (Derrida, 2014: 39). Geleneksel eğitim-öğretim yapılarının “içinde ikamet eden” ve eleştirel arayışlar içinde olan eğitimciler ve akademisyenler için yapısökümcü yöntem fırsatlar sunar.

haliyle disiplini yeniden üretmektedir. Bu bağlamda değişim için eğitim üzerine daha fazla düşünmek gerekmektedir. Örneğin Şaban H. Çalış (2023), Ul'de ontolojik, epistemolojik, metodolojik ve etik sorunlara ek olarak pedagojik sorunlar olduğunu ileri sürer. Bu pedagojik sorunlar üzerine düşünülmedikçe bir değişim ya da dönüşümden söz edebilmek de zorlaşmaktadır. Eleştirel pedagojiler, mevcut eğitim ve öğretim anlayışlarına radikal eleştiriler getirerek ve özgürleştirici önerilerde bulunarak bu sorunlara çözüm üretebilecek birikimi ihtiva eder. Onlar daha önce öğrenileni “yeniden öğrenmenin” (Branson, 2022); standart yollarla öğretileni farklı ve daha “insani” bakış açılarıyla öğretebilmenin mümkün olduğunu ortaya koyar. Mümkün olanın/olanların idraki ise imkânlar üzerine düşünmekten ve bu imkânları Ul bağlamında değerlendirmekten ve yorumlamaktan geçmektedir.

2. ÖĞRETİM “HER ZAMAN BİRİLERİ YA DA BİR AMAÇ İÇİNDİR”: GELENEKSEL TEORİ ÖĞRETİM PRATİKLERİNİN ELEŞTİRİSİ

Eleştirel pedagojilerin Ul eğitimi açısından başlıca katkısı, eğitimin doğasıyla ilgili radikal sorgulamalar yapma imkânı sunmalarıdır. Eleştirel pedagojiler, eğitimin iktidar ile ilişkilerine dikkat çekmek ve mümkün olduğunca bu ilişkileri açığa vurmak üzere araçlar sağlar.⁴ Bu ilişkilerin veciz bir şekilde ifadesi için Robert Cox'un ünlü cümlesi uyarlanabilir. Teori gibi, onun öğretimi de “her zaman birileri ya da bir amaç” içindir (Cox, 1981: 128). Eleştirel Pedagoji'nin öncülerinden Paulo Freire de (2001: 112) “eğitim ideolojiktir” diyerek bu duruma dikkat çeker. Bununla birlikte eleştirel düşünürler, kendilerinin ideolojiden tamamen bağımsız olduklarını da ileri sürmezler. Marksist teorisyen Louis Althusser (2010: 197), “insan, doğası gereği ideolojik bir hayvandır” diyerek ideoloji içinde yaşadığımızı akıldan çıkarmamak gerektiğinin altını çizmiştir. Öyleyse eleştirel pedagojilerin hedefi nedir? Ideolojiden azade olmanın bir yolu yoksa özgürleşme nerede aranacaktır? Freire (2001: 73), hiç kimsenin dünyada bağlamsızca (*decontextualized*) ve “nötr” bir şekilde var olamayacağını ifade eder. Ancak değişimin mümkün olduğu ve her daim gerçekleştiği kavranırsa verilen kararlarla, yapılan seçimlerle ve müdahalelerle bu değişimin düzene uyum sağlamak üzere mi yoksa özgürleşmeye ve özgürleştirmeye yönelik mi olacağı üzerinde etki yaratma potansiyeli belirir (Freire, 2001: 72-73). Dolayısıyla eleştirel pedagojiler eğitim-öğretimde ideolojik uyumlaştırma dinamiklerine karşı bilinç

⁴ Bilgi-iktidar ilişkileri üzerine binlerce sayfa yazan Michel Foucault, derslerinde ve metinlerinde eğitim-öğretim konularına da değinmiştir: “Her eğitim sistemi, birlikte taşıdıkları bilmeleri ve güçleriyle beraber, söylemlerin benimsenmesini kalıcılaştırmanın veya değiştirmenin politik bir yoludur” (Foucault, 1993: 25). Bununla birlikte onun tüm metinleri “eğitim-iktidar ilişkileri” açısından değerlendirilmeye açıktır.

kazanmanın ve kazandırmanın; aynı zamanda onların etkilerinden mümkün olduğunca özgürleşmenin yollarını arar.

Peki Ul'de ideoloji nerededir? İdeoloji(ler), güçlü teorilerde, yoğun olarak çalışılan konularda, "gerçekçi" açıklamalarda, kullandığımız kavramlarda, metinlerin satır aralarında saklıdır. Bu minvalde ilk olarak Ul'nin ana akım teorileri ele alınabilir. Örneğin (neo-)realizmi modern devletin çıkarlarını ve güvenliğini odağına alan; (neo-)liberalizmi ise serbest piyasa ekonomisinin daha etkin kılınmasıyla ilgilenen yaklaşımlar olarak sorunsallaştırmak, söz konusu ideolojik yönleri tartışmaya başlamak için uygun bir yerdir. Bu teorilerin, günümüz düzen(ler)i ile ideolojik ilişkilerine dair hipotezler ortaya koymak, teori öğretimine "etik" bir boyut kazandırır. Bu açıdan realist ve liberal teorilerin neden derslerde en çok zaman ayrılan ve öncelik verilen teoriler oldukları ya da Ul'nin tarihi anlatılırken neden en çok bu teorilerin tarihsel arka planlarından yararlanıldığı gibi konuları anlamak ve anlatmak için de yeni bir alan açılmış olur. Bu hususta hocaların etik formasyonunun ve düşünümselliğinin önemine vurgu yapmıştır Freire (2001: 112). Söz konusu etik tutum açısından eleştirel pedagojiler, "devletçi etik" ya da "piyasanın etiği" gibi özgürlükleri kısıtlayan, adaletsizliklere yol açan ve eşitsizlikleri derinleştiren anlayışların karşısındadır.

Etik sorgulamalar, teori öğretimi açısından neden önemlidir? Çünkü öğretimin ne için olduğu, hangi ilkeler ve değerler temelinde yürütüleceği, "iyi" öğretimin mümkün olup olmadığı etiğin konusudur. Örneğin eleştirel bir eğitim felsefesine sahip bir akademisyen, liberalizmle ilgili yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen şüpheyile yola çıkabilir: Ul'nin liberal teorisi ve versiyonları, serbest piyasayı merkeze koyar, özel mülkiyeti problematize etmez ve uluslararası ilişkilerde neoliberal ekonominin işleyişindeki aksaklıkları gidererek onu güçlü, etkin ve işler kılmakla ilgilenir. Dolayısıyla liberal teoriler, ideolojik açıdan, neoliberal ekonominin yarattığı eşitsizlikler ve adaletsizliklerle; ya yüzeysel bir şekilde ilgilenen ya da ilgilenmeyen bir etik formasyona sahiptir. Bu şüphe, öğrencileri ideolojik etkilere karşı uyanık kılmak açısından da fırsatlar sunar. Zira özellikle lisans düzeyinde derslerde ve ders kitaplarında, bu teoriler ünlü düşünürlerle referanslarla, büyük şirketlerin ve iş insanlarının başarılarıyla, makro ekonomik verilerle, popüler kavramlarla birlikte anlatıldığında; öğrenciler hızlıca dünyanın, ekonominin, insan ilişkilerinin başka türlü olamayacağına ikna olabilmektedirler.

Eleştirel pedagojiler, eğitimde modern dünyanın kutsallarını; yerinden edilemez ve alternatifsiz kabul edilen siyasal, sosyal, ekonomik yapılarını problematize eder. Örneğin Freire (1991), neoliberal kaderciliğe karşı çıkmıştır ve böyle bir bakış açısı Ul'deki liberal yaklaşımları da rahatsız edebilir. O (1991), *Ezilenlerin Pedagojisi* olarak adlandırdığı eğitim yaklaşımını önerir ve bu anlamda

neoliberal ekonominin yarattığı eşitsizlik ve adaletsizliklere vurgu yapar. Ona göre *Ezilenlerin Pedagojisi* özgürleştirici ve hümanist bir pedagojidir. Piyasa ve onun ihtiyaçlarını merkeze alan, sermayenin çıkarları ekseninde inşa olmuş eğitim anlayışlarını reddeder. Kendi etik anlayışını “evrensel insan etiği” olarak tanımlar Freire ve bu eksenindeki eğitimin yalnızca çocuklara değil; gençlere ve yetişkinlere de uygulanabileceğini savunur. Bu bağlamda Uİ’de liberal teorinin etik formasyonu örneğinde olduğu gibi, Freire ve diğer eleştirel düşünürler, teori öğretiminde öğrencilerin eleştirel yeteneklerini güçlendirecek katkılar sunarlar.

Diğer yandan anarşist düşünürler de ideolojik etkilerin kavranışına zengin katkılar sunar. Justin Mueller (2019: 27), anarşist pedagojinin, öğrencileri, devletin ve piyasanın beklenti ve hedeflerine göre kalıplandıran devletçi ve kapitalist pedagojilere karşı bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda anarşist pedagoji, modern devletin Uİ teorilerindeki ideolojik ve hegemonik etkilerinin farkına varmayı öğretim sürecinin bir parçası olarak görür. Örneğin realizmin, en kadim, en köklü, en “gerçekçi” teori olarak ele alınması ve öğretilmesi tam olarak devletlerin istediği türden bir anlatıdır. Zira “güç politikalarına” ağırlık vererek Uİ teorisi anlatmak, gücün yerleşik olduğu kurumların elinde kullanışlı söylem ve araçlara dönüşebilmektedir. Bunun yanında gücün yerleşik olduğu kurumlar da fonlama, eğitim politikaları ve araştırma merkezleri gibi farklı yollarla disiplini ve dolayısıyla o disiplinin pedagojisini etkilemektedir.⁵ Dahası realizmin bu hegemonik konumu sadece sınıftaki teori öğretimiyle ilgili değildir. Bugün televizyonlarda konuşan, gazetelerde yazan ve araştırma merkezlerinde çalışan kimi “stratejistler”, “jeopolitikçiler”, “güvenlik uzmanları” ve karar alıcıların da bu eğitimi dışarıda sürdürdüklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kişilerin kullandıkları kavramlar, bakış açıları ve akıl yürütme biçimleri genelde güç politikalarının kuramsal çerçevesini sunar ve özellikle gençler üzerinde etkili olduklarından realizmi sınıf dışında öğretmeye devam ederler. Bu meseleleri de sınıf ortamına taşımak; konuşma ve söylemlerin teorik arka planlarına dikkat çekmek; “gerçekler” olarak sunulanların ideolojik yönlerini açığa vurmak, öğrencileri daha geniş bir kavrayışa sevk etmek açısından kritik rol oynar.

Devletin rolü ve etkisi yalnızca realizm ve versiyonlarıyla sınırlı değildir. Anarşist teorisyenler, Uİ’nin geleneksel “devletçi” çekirdeğini açığa çıkararak ve disiplinin tarihinin “devletçi” bir açıdan yazıldığını ortaya koyarak devletin rolünün ve etkisinin daha geniş bir alana yayıldığını ileri sürerler (Prichard: 2011: 1650-1651). Dolayısıyla ideolojik yönler, diğer teoriler ve onların öğretim süreçleriyle ilgili olarak da kurulabilir. O dönem disiplinin baskın teorisi olan

⁵ Bu hususta ABD özelinde yapılan bir değerlendirme için bkz. Kamola, 2019: 43-49.

neorealizme meydan okuyarak 1990 sonrası Uİ'nin başlıca figürlerinden biri olan Alexander Wendt'in (1992: 424-425), orta vadede devletlerin baskın politik aktörler olacağı konusunda realistlere katıldığını ve bu anlamda “devletçi” olduğunu beyan etmesi; aynı zamanda devletin ve devletçiliğin “tarihsel olarak ilerlemeci” olabileceğini ve bunu umut ettiğini ifade etmesi de bu anlamda örnek gösterilebilir. Yine disiplinin son dönem yaklaşımlarından biri olan yeşil teorinin temsilcisi Robyn Eckersley (2013: 282), “devletlerin ve devlet sisteminin demokratikleştirilmesi, ekolojik açıdan daha sınırlı bir küresel kapitalizme yol açması beklenen refleksif modernleşme için gerekli bir adımdır” diye yazar. *Yeşil Devlet* başlıklı bir başka çalışmasında Eckersley (2004: xi) devleti, ekolojik sorunlarla mücadelenin merkezine koyar ve devletin çevresel açıdan nasıl “kurtarılabilir” ya da “yeniden icat edilebileceği” sorusuyla ilgilenir. Dolayısıyla devlet ve kapitalizm, “ilerici” görülen teorilerde dahi açık ya da örtülü olarak vardır ve etkilidir. Bu örneklerle yazarların düşüncelerinin “yanlılığı” ya da “gayri ahlaki” olduğu ileri sürülmektedir. Amaç, devletin ve kapitalizmin ideolojik etkilerinin Uİ teorilerinin çeşitli yerlerinde var olduğu ve etkilerinin onların öğretimine de sirayet ettiğini ortaya koymaktır. Anarşist pedagoji, devletçi ve kapitalist pedagojilerin maskesini düşürerek daha “özgürlükçü” ve “radikal” pedagojiler için zemin hazırlamayı amaçlar (Mueller, 2019: 17). Dahası anarşizm, pedagojiyi, yeni bir dünya yaratma ihtimaline kapı aralayan ve onu aktif olarak besleyen direnişin ve sınırları aşmanın başlıca alanı olarak değerlendirir (Springer vd., 2016: 5).

Paul K. Feyerabend, bu direnişi epistemoloji alanında sürdürür ve teorilerin kendilerinin de ideolojiler olarak görülebileceğine dikkat çeker.⁶ Feyerabend'e göre teoriler idealizasyonlar içerir; yani her teoride deliller özel olarak seçilir ve işlenir (Feyerabend, 2017: 108). Dolayısıyla teoriler objektif, nihai ve yanılmaz değildir. Onlar dünyaya bakma yollarımızdır ve onlara başvurmak inançlarımızı ve beklentilerimizi; bu minvalde deneyimlerimizi ve gerçeklik kavrayışımızı da etkiler (Feyerabend, 1981: 45). Uİ'de teorilerin anlatımında, teorinin bu yönlerine değinmeksizin kategorik ya da keskin anlatımları tercih etmek öğrencileri dar anlayışlara sürükleyebilmektedir. Ders kitaplarının çoğunda benimsenen realizm, liberalizm, inşacılık, postyapısalcılık gibi başlıklandırmalarla yürütülen Uİ teorisi anlatımı, bunların organik ve tamamlanmış formlar oldukları algısına yol açabilmektedir.⁷ Bu kategorik anlatılar, bir de teorilerin ortaya çıktıkları tarihsel, politik ve sosyal bağlama yeterince yer verilmeden aktarıldıklarında öğrenciler

⁶ Feyerabend'in Uİ'ye epistemolojik ve metodolojik katkılarını değerlendiren bir çalışma için bkz. Söker, 2023.

⁷ Birçok ders kitabı böyle bir yöntemle dizayn edilmiştir. Uİ teorileri alanındaki ders kitaplarından örnekler için bkz. Dunne vd., 2013; Devetak ve True, 2022; Gözen, 2021. Uİ'ye giriş niteliğindeki ders kitaplarından örnekler için bkz. Baylis vd., 2023; Devetak vd., 2012; Kardaş ve Balcı, 2023.

tarafından dünyayı olduğu gibi açıklayan mükemmel ve nihai çerçeveler olarak görülebilmektedir.⁸ Yine büyük tartışmalar⁹, gelenekler¹⁰ ya da paradigmlar¹¹ üzerinden yapılan anlatımlar da bu riskleri barındırır. Öğrenciler, bu “-izm’leri” fazlasıyla sahiplenip ödevlerinde, tezlerinde ya da projelerinde teorik çerçeve olarak kullandıklarında da onları ele aldıkları konuya sorgusuz sualsiz uygulayabilmektedirler. Teoriyle çelişen olay ve olgularda dahi teori sorgulanmamakta; teorinin dünyaya belirli bir yerden baktığı; onun eksiklik, hata ve zayıflıkları olabileceği göz ardı edilmektedir.

Bu hususta bir örneklendirme yapılabilir. Mesela bir öğrenci, Rusya’nın müdahalesinden önce Ukrayna’nın Batıyla yakınlaşmasını realist bir açıdan sorgulamakta; ülkenin son dönem dış politika davranışlarını incelemektedir. Çalışmanın sonraki aşamalarında öğrenci realizmle uyuşmayan bir husus gördüğünde; iç politik tartışmaların ve sosyal gelişmelerin başta varsaydığından daha etkili olduğunu anladığında ya da mesela ülkenin Batıyla yakınlaşmasında Avrupa kimliğinin etkilerinin büyük oranda etkili olduğuna yönelik bulgulara ulaştığında bunları görmezden gelebilmekte, çalışmaya son verebilmekte ya da bu hususu realist çerçeveye uyumlu kılmaya çalışabilmektedir. Elbette bu bir yöntemdir. Bir teorik çerçeve belirlenip bir olay ya da olguya uygulanması sık rastlanan araştırma türlerindedir. Ancak bu çalışmalarda teorinin kendisinin sorgulan(a)maması; o teorinin geliştirilmesini, iyileştirilmesini, güçlendirilmesini engelleyen etkiler de doğurmaktadır. Ayrıca teorilere aşırı bağlılık, başka anlatılar ya da teoriler inşa edilebileceği, yeni teorilerin ortaya çıkabileceği düşüncesini törpüleyebilmektedir. Dünyayı farklı açılardan açıklayan araçlar olan bu teorilerin öğrencilerin gözünde büyüyüp “mükemmelleşmesi”, onların yeni bakış açılarının üretilebileceğine yönelik eleştirel yetenek kazanmalarını zorlaştırabilmektedir. Öğrencilerin belirli anlatılara, ideolojilere ya da geleneklere uyum sağlamak üzere “eğitilmelerine” karşı çıkan Feyerabend (2010: 237-238), eğitimde kurumsallaşmış anlatımlara eleştirel yaklaşmaya ve eleştirel bakış açısının öğrencilere de kazandırılması için çaba harcamaya davet eder.

Eleştirel pedagojiler temelinde akademisyenlerin, Batı’nın teoriler bağlamındaki yeriyle ilgili de bir kavrayışa sahip olmaları beklenir. Zira teori ve öğretimi, “birileri” içinse, Batı, bu “birilerini” kapsayan en geniş kavram olacaktır.

⁸ Teori alanındaki ders kitaplarının, dünyayı olduğu gibi açıklar görünen teorilerle, Uİ’nin öğrenciler tarafından bütüncül ve düzenli bir sistem olarak algılanmasına yol açabilmesi bir başka pedagojik sorundur (Berenskoetter, 2018: 446-447).

⁹ Kısmen büyük tartışmalar üzerinden teori anlatımı yapan bir Uİ’ye giriş kitabı için bkz. Mansbach ve Taylor, 2012.

¹⁰ Gelenekler üzerinden teori anlatımı yapan bir ders kitabı için bkz. Jorgensen, 2018.

¹¹ Paradigma kavramına, teori anlatımında geniş yer ayıran bir çalışma için bkz. Kapitonenko, 2022.

Batı bugün derslerde anlatılan tüm teorilerin, Ul disiplininin, ideolojik etkilerinden bahsettiğimiz modern devlet ve kapitalizmin icat edildiği, ortaya çıktığı yerdir. -Burada bahsedilenler de dahil- çoğu Batılı olan eleştirel pedagoglar, bu konuda bir farkındalığa da sahiptir. Örneğin Peter McLaren (2015), adaletsiz ve hatta emperyalist eğitim-öğretim uygulamalarını eleştirmesine rağmen kendisinin de bunlardan bağımsız olmadığına değinmiştir. McLaren özellikle erken öğretmenlik dönemlerinde, Toronto'nun banliyölerinde ders verirken yaşadığı, özgürlükçü ve ilerlemeci bir eğitmen olmakla Batı liberalizmin ideallerini temsil etmek arasındaki çelişki ve açmazlardan bahsetmiştir. Dolayısıyla McLaren'da (2015: 32) olduğu gibi "ideolojik ve pedagojik kusurlar" konusunda bir öz-düşünümselliğe sahip olmak ve bunlardan dersler almak ehemmiyet arz eder. Üniversitede ders veren akademisyenlerin de bu sorgulamaları yapmaları ve bu anlamda kazanılacak farkındalık, şüphesiz daha özgürlükçü eğitimin ve öğrencilerin bu konuda bilinç kazanmalarının da önünü açacaktır. Bunlarla birlikte Ul'de yapılan bazı çalışmalarda ve ders kitaplarında konunun "Batı – Batı-dışı" şeklinde ele alınması Batı-merkezliliği perçinleyen etkiler doğurabilmektedir. Bu açıdan Batılı akademisyenlerin farklı tecrübeleri "Batı-dışı" olarak incelemeleri de; Batılı olmayan akademisyenlerin yaptıkları çalışmaları "Batı-dışı yaklaşımlar" olarak nitelermeleri de, Yoshiko Nozaki'nin (2009: 482) dediği gibi oryantalist pratikler olarak işlev görebilmektedir.

Derslerde sürekli Batı'nın teorilerinden bahsetmek ve teori öğretiminde Batı anlatılarının ağırlıklı olmasını kolayca kabullenmek problematize edilmelidir. Öğrenciler, Batı anlatılarının benimsenmesinin neden problemlili olduğu hususunu tam olarak kavrayamayabilirler. Zira Ul, Batı'da doğup gelişmiş bir disiplindir ve temel teorik inşa ve tartışmalar da Batı kaynaklıdır. Zaten tüm bunları görmezden gelerek bir pedagojik zemin oluşturmak mümkün olmadığı gibi bunlara çok az yer ayırarak bir teori kitabı yazabilmek ya da bir teori dersi müfredatı oluşturabilmek de zordur. Ancak bu anlatılara yönelik eleştireliliğin artması hem öğrencilerin ve akademisyenlerin eleştirel kabiliyetlerini yükseltmek hem de dünyanın farklı yerlerinin tecrübelerinin disipline daha fazla yansımaları açısından anahtar bir faktördür. Realizmden başlanarak son dönem postmodern, feminist, yeşil yaklaşımlara uzanan; bu teorilerin Batı-merkezlilik ve emperyalizmle ilişkilerine değinilmeksizin yürütülen tekdüze anlatımlar, bildiğimiz anlamda Ul'yi yeniden üretmektedir. Bunun sonucu olarak Ul'nin "kolonyal bir mesken" (*colonial household*) olma niteliğini sürdürüp sürdürmediği; Ul teorisyenlerinin pedagojik tercihlerinin diyalogu ve çeşitliliği geliştirmeye mi yoksa tektipliği ve sınırlayıcılığı pekiştirmeye mi neden olduğu soruları Ul gündeminde varlığını sürdürmektedir (Andrews, 2020). Akademisyenler açısından, ders anlatırken ve çalışma yaparken "ne kadar Batı'nın dilini konuşuyoruz?" gibi sorular sormak, bu konularda bir öz-

bilinç oluşturmak için temel bir gerekliliktir. Yine öğrencileri bu meselelere aşına kılabacak tartışmalar yapmak, Uİ teorilerinin yalnızca Batı ve Batı'nın amaçları için olmadığını ve olmaması gerektiğini ortaya koymak açısından imkânlar yaratacaktır.

3. BİR ANARŞİSTİN TEORİ DERSİ RÜYASI: PRATIĞE YÖNELİK ÖNERİLER

Eleştirel pedagojilerin değerlendirilmesinden teori derslerinin pratiğiyle ilgili ne gibi sonuçlar çıkarılabilir? Justin Mueller'in anarşist eğitimci tanımı bu konuda bir çıkış noktası olabilir. Mueller'e (2019: 27) göre anarşist eğitimci, yerleşik sosyal anlatıların, kurumların ve geleneklerin eleştirisine dair fikir veren; kutsal ve hegemonik olanı görünür kılıp tartışmaya açan ve öğrencileri de buna dahil eden, değerlerin ortaya konulmasında ve pratiğinde yardımcı olan, diyalogu ve öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir aktördür. Bunlar aslında anarşist olsun ya da olmasın birçok eleştirel pedagoğun üzerinde uzlaşacağı hususlardır. Lakin bu bölümde "ideal" olan teori dersleri üzerine düşünüldüğünden, "ütopist" bir anarşistin bakış açısıyla yola çıkmak tercih edilmiştir.

Öncelikle, eğitimin ontolojisiyle ilgili sorgulamalar yapmak, öğretim süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. "Eğitim nedir?", "öğretmek mümkün müdür?", "üniversitenin amacı nedir?" gibi soruları sormak, "teori nedir?" ve "Uİ teorileri ne işe yarar?" sorularıyla ilgili tartışmaları daha zengin kılacaktır. *Okulsuz Toplum*'un yazarı Ivan Illich bize üniversitenin ve üniversite eğitiminin ne olduğunu hatırlatır:

"Eski üniversiteler, keşiflerin yapıldığı, hem eski hem de yeni fikirlerin tartışıldığı özgürleşmiş alanlardı. Hocalar ve öğrenciler, çoktan ölmüş olan hocaların [alimlerin, ustaların] metinlerini okumak için bir araya gelir ve onların yaşayan sözlerini, günümüzün yanlışlarına ve yanlışlarına dair yeni bakış açıları geliştirmek üzere değerlendirirlerdi. Üniversite o zamanlar bir akademik arayış ve yaygın huzursuzluk (*endemic unrest*) topluluğuydu... Modern üniversitenin yapısal amacının geleneksel arayışla pek ilgisi yoktur... Modern üniversite, hem özerk hem de anarşik, odaklanmış ancak plansız ve coşkulu karşılaşmalar için basit bir ortam sağlama şansını kaybetmiş ve bunun yerine sözde araştırma ve öğretimin üretildiği süreci yönetmeyi seçmiştir" (Illich, 1979: 41).

Illich'in ideal "eski üniversitesinin" imkân ve sınırlarını tartışmak şüphesiz bu makalenin sınırlarını aşacaktır. Ancak onun bu tasvirinden teori dersleriyle ilgili çıkarımlar yapılabilir. Öncelikle Illich'in ifade ettiği gibi öğrencilerin özerkliklerini fark etmelerine ve güçlendirmelerine olanak sağlayan anlayış ve uygulamalara

ihtiyaç vardır. Anarşizmden etkilenen ve özgürlükçü bir eğitimin imkânlarını tartışan ilk düşünürlerden biri olan Francisco Ferrer dahi (1913: 75) “Modern Okulu” kapsamında, öğrencilere “kendi zihinsel canlılıklarını” kazandırmanın, eğitimin öncelikli amaçlarından biri olduğunu ifade etmiş, onların ancak bu şekilde önyargılardan arınabileceklerine ve kendi fikirlerini geliştirebileceklerine dikkat çekmiştir. Freire’nin (1991: 47-48) tanımıyla, kendilerini “bilen” sayanların, öğrencilere yalnızca alma, dosyalama ve depolama konusunda izin veren; bu şekilde onların yaratıcı gücünü körelten ya da tamamen yok eden “bankacı eğitim modeline” benzer anlayışların ötesine geçmek gerekmektedir. Bu basitçe “interaktif eğitim” gibi sloganlaşmış uğraşların ötesinde bir arayıştır. Ders işleme süreçlerine yalnızca “aktif” olarak değil, süreçlere katkı yapacak ve dönüştürecek ölçüde katılım, öğrencilerin rolüyle ilgili daha radikal bir değişim önerisidir. Böyle bir değişim hem öğretim süreçlerini verimli kılacak hem de öğrencileri potansiyel olarak bilgi üretim süreçlerine dahil edecektir. Söz konusu “radikal” değişim, hocaların “otoritesini” sarsma riskine işaret ettiğinden korkutucu gelebilir. Ancak böyle bir pedagojik anlayışla ders(ler) işlemek zaten riskler barındırır. Dolayısıyla geleneksel anlamıyla dersin ve ders işlemenin “radikalizasyonu” söz konusudur. Fakat bu, korkuya da yol açmamalıdır. “Eleştirel ruhla beslenen radikalizasyon, her zaman yaratıcıdır” diye yazar Freire (1991: 18) ve “öğrencilerin özerkliklerini önceleyen” öğretim süreçleri önerir (2001: 21-22). Bu bakış açısı öğrencilerde, “epistemolojik merakı” (*epistemological curiosity*) geliştirmek için ve dolayısıyla onların otoriterliğin tuzaklarından ve mevcut anlayışların epistemolojik hatalarından kaçınabilmeleri ve kurtulabilmeleri için zemin yaratır (Freire, 2001: 32).

Böyle bir pedagojik anlayış, yöntem ve uygulamalar açısından, Illich’in (1979: 41) ideal üniversitesini tarif ederken ifade ettiği gibi, esas itibarıyla “anarşiktir” ve öyle olmalıdır. Dolayısıyla spontanelik ve yaratıcılık gerektirecektir. Lakin yine de çerçeve birtakım önerilerden bahsedilebilir. Öncelikle öğrencilere sınıfın, öğrenme arzusuyla bir araya gelinen bir yer olduğunu hatırlatmak elzemdir. Bu anlamda onların, sürecin edilgen aktörleri olmadıklarını fark etmeleri kritik bir noktadır. Naeem Inayatullah (2020: 17), sınıfın “diğerleriyle karşılaşılacak” ve yaşayan bir alan olduğunu; ancak hoca da bir şeyler öğrenmek arzusundaysa nefes alabileceğini ileri sürmüştür.¹² Bu anlamda belirleyici olan, hocaların öğrencilerin katkılarına açık olmaları ve daha da önemlisi açık olduklarını belli etmeleridir. Bu sayede sınıfın herkes için bir öğrenme ve öğretme mekânı olduğu idrak edilebilir ve dersler de böyle bir çerçeveye yürütülebilir. Mesela realizm, liberalizm, inşacılık gibi bir yöntem

¹² Inayatullah, buradaki görüşlerini genişleterek daha sonra kitap olarak da yayımlamıştır. Bkz. Inayatullah, 2022.

yerine teori dersini temel metinler üzerinden işlemek; Illich'in (1979: 41) dediği gibi bu metinlerin bugünün sorunlarını ele almada neler sunabileceklerini değerlendirmek; dahası tartışmaları büyük ölçüde öğrencilere bırakarak bir rehber ya da moderatör rolü oynamak gibi uygulamalar düşünülebilir. Yalnızca bir teorik metne ayrılabilir ya da örneğin disiplinin son yarım asrının, Kenneth Waltz (1979) ve Alexander Wendt'e (1999) ait iki anahtar metnin karşılaştırmalı ve derinlemesine okumalarının yapılabileceği lisansüstü dersler açılabilir. Yine derslerin içinde, teori üretimini mümkün kılan entelektüel süreçler üzerine düşünmek için, ünlü teorisyenlerin hayatlarına değinilecek zaman ayrılabilir ya da küresel ilişkilerle ilgili teorik çıkarımlar yapmaya yönelik çalışmalar için deneysel ve atölye niteliğinde lisansüstü dersler açılabilir. Bu arayışlar, sıkça tartışılan "özgün teori" inşası konusunda da teşvik edici etkiler yaratabilir.

Teori derslerinde kurumsallaşmış anlatımların ötesine geçen hem eleştirel hem de öğrencilere eleştiri kültürü kazandırmaya dönük anlayışlar geliştirmek gerekmektedir. Teorilere dair varsayımların, argümanların, eserlerin ezberlenmesi teori(leri) öğrenmek anlamına gelmemektedir. Kavrayışı güçlendirmek için derslerde ele alınacak konuların seçiminde çoğulcu davranmaya özen göstermek ve baskın yaklaşımların eleştirilerini yapmak oldukça önemlidir. Teori öğretimi, öğrencilere dünyaya nasıl ve nereden bakacaklarını öğretme sürecinden ibaret değildir ve olmamalıdır. Mesela teori dersinde liberalizm ve neoliberalizme iki hafta ayrılıp anarşizm, Marksizm, ya da bağımlılık teorileri birkaç cümleyle geçitirilirse öğrencilerin yoksulluk, az gelişmişlik, kuzey-güney gerilimi gibi konulara eleştirel ya da normatif fikirler üretmeleri beklenemez. Ya da öğrencilere dönem boyunca devlet-merkezli teorilere ağırlık verilen bir müfredatla teori anlatıp onlardan iklim değişikliği, göç ve salgın hastalıklar gibi konularda çözüme yönelik güçlü öneriler geliştirmelerini ummak tutarsız olacaktır. Örneğin Thucydides'in (2009: 302) "pratik açıdan baskın olanlar istediklerini yapar, zayıflar katlanmaları gerekene katlanır", Hobbesçu "insan insanın kurdudur" (Hobbes ve Warrender, 1987: 24), Machiavelci "kınanabilecek davranışlar, sonuçları tarafından meşru kılınabilir" (Machiavelli ve Crick, 1998: 131-132) gibi tarihsel bilgelik barındırdığı varsayılan ve kolayca tüketilen aforizmalar ya da "strateji", "güç dengesi", "self-help" gibi algıları hızlı uyaran kavramlar öğrencilerin çabucak güç politikalarının albenisine kapılmalarına yol açabilmektedir. Tarihi ve felsefesi özenle inşa olunmuş, Ul'nin "kadim" ve "gerçekçi" teorisi realizmi öğrenen, özellikle lisans düzeyindeki öğrenciler, şüpheye yer bırakmayacak şekilde dünyanın sırrını çözdüklerine inanabilmektedirler.

Teori(leri) öğrenme, uluslararası ilişkileri okuma ve anlama becerisi kazanma sürecidir. Uluslararası ilişkileri okuma ve anlamaya yönelik mevcut

yaklaşımları öğrenmek kadar onları eleştirme becerisi kazanmak da sürecin bir parçası olmalıdır. Öğretim süreçleri, mevcut bakış açılarının sınırları olduğunu yeterince ortaya koymuyorsa ve bu çerçevelerin dışını da merak etmeye teşvik etmiyorsa yetersiz ve eksiktir. Anarşist düşünür Paul Goodman (1964: 7), birçok yeni problemle karşı karşıya olmamıza rağmen mevcut eğitim sistemlerinin yeni düşünme biçimleri üretmeyi engellediğinden bahseder. Teori öğretimi konusunda da böyle problemlerden bahsedilmesi gerekiyor. Uİ teorisi, dünyanın değiştiği ve sorunların büyüdüğü oranda bu süreçlere adapte olacak şekilde gelişmemekte ve değişmemektedir. Bu bağlamda özellikle lisansüstü derslerin, ilkesel olarak eleştirel ve yeni bakış açıları üretebilecek çerçevelerle yürütülmesi anahtar önemde bir konudur. Illich, okulun (dolayısıyla eğitimin), merak, bağımsızlık ve öz gelişim güdülerini yok ettiğine değinir. Ona göre okul, topluma gereksinimimiz olduğuna inandıran bir reklam ajansıdır (Illich, 1979: 114). Illich'in bu argümanını Uİ'ye uyarlayacak olursak Uluslararası ilişkilerin öğretimi de mevcut teorileri öğrencilere pazarlayan; dünyayı doğru bir şekilde okuduklarına inandıran, bu anlamda eleştiriye ve yaratıcılığı törpüleyen bir reklam ajansı olarak düşünülebilir. Bunun gibi radikal eleştirel bir bakış açısı, var olan literatürden farklılaşmak ve “eskinin” yanına ve üstüne yeniyi inşa etmek için alan yaratır.

Değerler konusunda düşünüp tartışmak, söz konusu yenilik ve farklılaşmaya destek olur. Henry Giroux (2011: 121), eğitimin yalnızca iş ve ekonomiyle ilgili olmadığını; aynı zamanda adalet, özgürlük, demokratik aktörlük, eylem ve değişimle; yine bunlarla bağlantılı konular olan iktidarla, dışlanmayla ve vatandaşlıkla ilgili olduğuna değinmiştir. Uİ teorisi dersleri, bu değerler ve olgular üzerine düşünmek için fırsatlar yaratır. Bu bağlamda teori dersleri, Uİ eğitiminin *ethos*'u açısından da başlıca praksis alanıdır. Özgürlük, adalet, eşitlik gibi değerler, pratik açıdan dinamiklerdir. Dolayısıyla kolay “öğretilmezler”. Freire'nin (1991: 31) özgürlükle ilgili söyledikleri bu anlamda aydınlatıcıdır: “Özgürlüğün izini, sürekli ve sorumlulukla sürmek gerekir. Özgürlük insanın dışında bir ideal değildir; mit haline gelen bir fikir de değildir. İnsanın yetkinleşme arayışının olmazsa olmaz koşuludur”. Uİ'de “özgürleşme” (*emancipation*) konusunda çalışan teorisyenler, özgürlüğün dinamik doğasının farkındadırlar.¹³ Benzer şekilde öğrencilerin dünya genelindeki eşitsizliklere ve adalet bağlamındaki yeni tartışmalara aşina olması ve bunları derinlikli bir şekilde düşünebilmesi onların dünyaya bakışlarını zenginleştirecektir. Ya da örneğin, “insan kaynaklı streslere karşı ekosistemlerin sürdürülebilirliğinin” risk altında olduğu “antroposen” çağında, ekolojik değerler konusunda düşünmek de öğretim açısından kıymetlidir (Crutzen ve Stoermer, 2000: 18).

¹³ Örnek için bkz. Linklater, 2004.

Yine değerler kapsamında düşünülebilecek “çok-kültürlülük” (*multiculturalism*) gibi kavramlar, uzun zamandır pedagojik tartışmaların gündemindedir (Kanpol, 1999: 111-136). Aşırı sağın, ırkçılığın, otoriteryanizmin yükselişe geçtiği; başkalarının kültürlerine, fikirlerine, bakış açlarına ilginin ve hoşgörünün azaldığı bir dönemde, öğretim süreçlerinde çok kültürlülük gittikçe daha kritik bir gereklilik olmaktadır. Bu gereklilik, Uİ gibi dünyayla ilgilenen bir disiplin için de geçerlidir. Teori derslerinde farklı kimliklerin, kültürlerin, öznelliklerin dünyaya bakışları, tecrübeleri, talepleri ve beklentilerini konuşmak; onların Uİ teorilerinde karşılıkları olup olmadıklarını sorgulamak; farklı kültür ve kimliklerin dünya politikasına yaklaşımlarının neler olduğu ve olabileceği üzerine düşünmek ufuk açıcı olacaktır.

İktidar unsurlarına karşı bir bilinç geliştirmek ve öğrencileri de bu konuda düşünmeye sevk etmek süregiden bir çabayı gerektirir. Önceki bölümde de tartışıldığı üzere eleştirel pedagojiler, eğitim-iktidar ilişkilerine özel ilgi gösterirler. Max Stirner’in (1842) “özgürlük için eğitim, itaat için değil” sözüyle işaret ettiği gibi eğitimin nihai hedefi bilgi ya da bağlılık değil, özgür kişilikler yaratmaktır. Lakin bunun bir süreç olduğu anlaşılmalıdır. Öncelikle bu konudaki sınırların farkına varmak gerekmektedir. Illich (1979: 89), devletler ve şirketler tarafından kontrol edilen bir dünyada eğitimin zorluklarına çokça yer ayırmıştır. Eğitimcilerin bu hususta ekstra enerji harcamaları ve bunu sürdürmeleri gerekmektedir. Bazı düşünürler eğitimcilerin rolü konusunda karamsardırlar. “Öğrenciler kurbanlar, öğretmenler infazcılardır” der Naeem Inayatullah (2020: 24), “biz iyi insanlar (*good guys*) değiliz” ve “hiçbir zaman iyi insanlar olmayacağız” diye devam eder, kendisinin de dahil olduğu eğitimcileri kastederek. Ancak bu derece bir kötümserliğin eğitim-öğretimin ihtimalini dahi ortadan kaldıran bir yaklaşım olduğunu söylemek yanıltıcı olmaz. Kimi düşünürlerse daha iyimser bir tavra sahiptirler. Örneğin Nathan Jun (2019: 351), hepimiz bir noktaya kadar “devletin ve sermayenin suç ortağıyız” der ancak ardından da Errico Malatesta’nın bir sözüne yer verir: önemli olan “bu çelişkiden rahatsızlık duymamız ve onu mümkün olduğunca azaltmaya çalışmamızdır”.

Bir başka anlatımla, ideolojik faktörlerden tamamen azade olmak mümkün değildir. Ancak daha önce de değinildiği gibi, bu konuda bir farkındalığa sahip olmak ve öz bilinç geliştirmek, öğrencilere de bilinç kazandırabilmenin ve dolayısıyla “özgürleşmenin” ve “özgürleştirilmenin” ön koşuludur. Dış politikanın, ulusal çıkarların, güvenliğin, serbest ticaretin, karşılıklı bağımlılığın konuşulup yazıldığı; dahası devletin ve sermayenin dilini konuşan yaklaşımların baskın olduğu, bütün teorik haritası Batı’yı anlatan ve yansıtan bir disiplinde bu konuda yol ve yöntemler oluşturabilmenin, zor olduğu kadar kıymetli de olduğunun altı

çizilmelidir. bell hooks (2010: 26), öğretimde “dekolonize bir mentaliteye” sahip olmak gerekir diye yazar.¹⁴ Bu tavsiye Ul teorileri öğretiminde eleştirel bir yön belirleyebilmek adına dikkate değerdir. Teorilerdeki Batı’yı gün yüzüne çıkarmaya çalışmak; devlet ve kapitalizm öncesi siyasal toplumların ilişkilerine dair referanslar vermek; realist ve liberal teorilerin kendi paradigmatik bakışlarıyla yorumladıkları düşünürlerin alternatif yorumlarını yapmak; günümüzün küresel sorunlarına yaklaşımda devlet ve piyasa merkezli bakışların ötesinde farklı açıları ön plana çıkarmak, bu hususta uygulanabilecek birkaç öneridir.

Teori derslerinde felsefe ve tarihin ağırlığını artırmak öğrencilerin eleştirel yeteneklerini güçlendirir. Modern eğitim süreçlerinde tarih ve felsefenin yeri azalmaktadır. Varsayımlar, hipotezler, değişkenler üzerinden pozitivist çerçeveye anlatılan teori dersleri, teorileri anlamak için tarih ve felsefeye ihtiyaç yokmuş izlenimi oluştursa da tüm teoriler tarihseldirler ve birtakım felsefi ön kabullere sahiptirler. Bu nedenle felsefe ve tarih olmadan teoriler derinlemesine kavranamaz. Feyerabend (1978: 53), “felsefe ve tarih esinli bir bilime” ihtiyacımız var der ve bu öğretim için de geçerlidir. Bu husus daha önceki önerilerle de yakından ilişkilidir. Mesela Thucydides, Machiavelli, Hobbes, Clausewitz çizgisi üzerinden bugüne getirilerek tarihsel derinlik kazandırılan realizmin tarihi, alt üst etme derecesinde yeniden ele alınmadığında, neden “baskın” teori olduğu tarihsel bağlamı üzerinden okunmadığında ya da “güç politikaları” felsefi bir sorgulamaya tabi tutulmadığında, teori dersi anlama ve eleştirme bağlamında eksik kalır.

Nathan Jun, felsefe “arama, sorgulama, karıştırma, sorunsallaştırma, derinleştirme, ihtimalleştirmeye yarar” diyerek felsefenin hayati işlev(ler)ine vurgu yapmış (2019: 363); aynı zamanda öğretim süreçlerinde “meseleleri felsefi şekilde analiz etmek için gereken eleştirel beceriler kazandırmanın” önemine değinmiştir (2019: 358). Bu açıdan derslerde Ul teorilerinin felsefesini yapmak onların daha geniş zeminde kavranışını mümkün kılar. Teori derslerinde felsefi sorgulamaların ve akıl yürütmelerin yapılması; öğrencilere bu tartışmaları başlatmaları ve yön vermeleri için fırsat verilmesi son derece ufuk açıcı olacaktır. Yine Ul’de tartışılmayan ancak Ul kapsamında değerlendirilebilecek fikirlere sahip filozof ve eser önerilerinin yapılması; derslerde ele alınan konuların felsefi yönlerinin olduğuna dikkat çekilmesi öğrencileri meselelerin daha derin kavranışına götürebilecektir. Hobbes ve Waltz’un “devletlerini” tartıştıktan sonra Proudhon ve Marx’ın devlete bakışlarından bahsetmek; savaşa bir general olan Carl von Clausewitz’in gözünden bakıldığı gibi bir pasifist olan Lev Tolstoy’un

---

¹⁴ Yazarın kendisi bu şekilde tercih ettiğinden isim ve soyisim küçük harfle yazılmıştır.

gözüyle bakmaya da teşvik etmek; Antik filozofların nasıl bir dünya ve insanlık algıları olduğunu tartışmak, şüphesiz öğrencilerin bakış açılarını genişletecektir.

Yeni teknikler, yöntemler, dersler üzerine düşünmek teori öğretimini zenginleştirir. Bu husustaki güncel gelişmelerden literatür kısmında kısaca bahsedilmişti. Bunların yanında mesela Cynthia Weber'in teori anlatımında filmlere yer verdiği *Uluslararası İlişkiler Teorisi: Eleştirel Bir Giriş* kitabı örnek gösterilebilir (Weber, 2021). Bu konuda çeşitli popüler kültür öğelerini teori öğretim süreçlerine dahil etmek; sosyal medyanın teori öğretimi açısından oynayabileceği rolleri değerlendirmek; derslerde önde gelen teorisyenlerin konuşmalarına yer vermek gibi geniş bir alanda sorgulama ve uygulamalar yapılabilir. Bölüm ders programlarında teori derslerinin artırılması, bu sorgulama ve uygulamaları düşünmek ve artırmak açısından fırsatlar sunar. Benzer şekilde Uİ'de eğitim ve pedagoji ile ilgili lisansüstü derslerin açılması da bu konudaki arayışları çeşitlendirecektir. Örneğin temel pedagojik meselelerin ele alınacağı "Uluslararası İlişkiler Öğretimi" gibi bir yüksek lisans dersi, öğrencilere öğretim konusunun önemiyle ilgili farkındalık kazandırma ve geleneksel öğretimin yapısını keşfetme ve sorgulama imkânı verebilir. Ya da "Uluslararası İlişkiler Öğretiminde Eleştirel Yaklaşımlar" adıyla bir doktora dersi, alternatif öğretim anlayışlarının incelenmesi için bir ortam yaratacağı gibi yeni çalışmalara zemin hazırlayabilecek tartışmalara da yol açabilir. Ayrıca eğitim, Uİ'nin gündeminde ağırlığını artıran konulardan biridir ve lisansüstü dersler, öğrencileri bu alanda çalışmaya sevk edebilir.

Eğitimin geneli açısından olduğu gibi teori dersleri özelinde de gelecekte umutlu olmak ve umut aşılama çalışmak en yapıcı tutumdur. "Anarşistten karamsar olmaz" der Ursula K. Le Guin, Tao Te Ching'e düştüğü dipnotlarda (Lao Tzu ve K. Le Guin, 2021: 69). Bu aslında eleştirel pedagojilerin geneli için geçerlidir. Eleştirel pedagojiler, umutsuzluğun pedagojisi değildir. Ivan Illich (1979: 116), kitabını "umutlu kardeşlerine" referansla noktalar. Bir diğer eleştirel düşünür Paul Goodman (1960: 241), *Saçma Bir Şekilde Büyümek* başlıklı kitabını, geleceğin "umduğumuzdan daha anlamlı olabileceğini düşünüyoruz" şeklinde bitirir. Dünya genelinde çeşitli devletlerin saldırgan eylemleri sürerken, farklı coğrafyalarda eşitsizlik ve adaletsizlikler derinleşip özgürlükler kısıtlanırken, popülizm yükselirken ve iklim alarm verirken umutlu olabilmek, özellikle gençler açısından zordur. Bu açıdan eğitimcilerin kötümserliğe teslim olmamaları bir kat daha önemlidir. bell hook'un (2003: xiv) altını çizdiği gibi "eğitim, her zaman umuttan köklenen bir meslektir". "Daha iyi bir dünya" da ancak böyle bir anlayışla mümkündür.

Ul öğrencileri, devletlerin farklı kurumlarında, şirketlerde, uluslararası örgütlerde, sivil toplum kuruluşlarında çalışabilmektedirler. Onlara dünyayı ve onun temsilini nasıl öğrettiğiniz, aynı zamanda dünyayı inşa eden ve yeniden inşa eden bir süreçtir. Sorunları, hataları, eksikleri, mevcut çözümlerin başarısızlıklarını onlara öğretirken geleceğin daha özgür, daha eşitlikçi, daha adil olabileceğine dair bir “umut” da bir yerlerde yer almazsa bu, inşa olacak dünyanın yine aynı dünya olmasına katkı yapmak anlamına gelebilir. Elbette mevcut problemler göz önünde bulundurulduğunda her zaman iyimser olabilmek zordur. Karamsarlığa sürükleyen tüm unsurları görüp umutsuzluğa karşı mücadele edebilmek çağımız eğitimcilerinin başlıca sınavlarından biridir. Joe Kincheloe (2008: viii) bu durumu, “kötümserlikle eleştirel umudun diyalektiği” olarak nitelmiştir. Teori derslerinde de bu diyalektik, bir yöntem olarak kullanılabilir. Reel politığın yarattığı yıkımları, ekonomik eşitsizlikleri, göçmenlerin sınırlarda yaşadıkları kötü muameleleri, ekolojik kötüye gidişi ele alıp onların teorik izdüşümlerini de ortaya koyduktan sonra, öğrencilerin tüm bunlara mahkûm olmadıklarını, onlarla mücadele edebilmenin, onları düzeltebilmenin ve aşabilmenin yolunun insani değerler temelinde eleştirel bir umutla mümkün olduğunu göstermek, öğrenciler için olduğu kadar dünya için de en “umutlu” yoldur.

4. SONUÇ

Hiçbir eğitim süreci ideolojiden azade değildir. Bunların açığa çıkarılmasıyla ilgilenen eleştirel pedagojiler bile geniş anlamıyla ideoloji olarak nitelenebilirler. Neticede eleştirel pedagojiler Marksist, anarşist, postyapısalcı teori gibi farklı kaynaklardan beslenirler. Ancak fark şudur. Eleştirel pedagojiler dogmacı değil eleştirel, sınırlayıcı değil özgürleştirici yaklaşımlar geliştirmeye çalışır. Otoriteyi değil özerkliği ön plana koyar. Eleştirel pedagojiler öncelikle ideolojinin (ya da ideolojilerin), eğitim-öğretim süreçlerine sirayet ettiğini göstermeye çalışır. Öğretenin yapabileceği, öncelikle bunların farkına varmak ve etkilerini olabildiğince azaltmaya çalışmaktır. Siyasal bir bilim olan Uluslararası ilişkiler bu etkilere fazlasıyla açıktır. Bu açıdan Uluslararası ilişkiler teorileri ve onların öğretimi, farklı zeminlerde ve katmanlar halinde ideolojik unsurlar ve hegemonik eşitsizlikler barındırır. Batı'nın öncelikleri, modern devlet(ler)in ihtiyaçları, sermayenin çıkarları teorilerin ve teori öğretiminin arka planında açık ya da örtülü olarak, az ya da çok bulunur. Bu ideolojik etkilerden tamamen azade olmak ve hatta dolaylı da olsa bu ideolojilerin üretimine katkı yapmaktan tamamen kaçınmak mümkün olmayabilir. Ancak elden geldiğince teori öğretimini Batı ve Batı'nın önceliklerini yansıtan bir süreç olmaktan çıkarmak mümkündür. Ul teorisinin ve teori öğretiminin devletlerin amaçları için değil; tüm insanlığın ve küresel ekosistemin ihtiyaçları için; yalnızca sermaye sahiplerinin beklentileri

ekseninde değil daha adil ve eşitlikçi bir dünyanın inşası için olabileceğini anlamak ve anlatmak teori öğretiminde eleştirel pedagojilerin başlıca katkısı olacaktır.

Bu minvalde eleştirel pedagojiler, öğretimin etik boyutuna özellikle dikkat çeker. Bu boyut, eğitimin felsefesiyle ilgili etik bir bakış açısına sahip olmayı ve öğretimde eleştirel yaklaşım(lar) uygulamayı ya da geliştirmeyi gerektirir. Her eğitimcinin öğretim anlayışının arkasında eğitimle ilgili belirli yaklaşım, varsayım ve kabuller bulunur elbette. Ancak eleştirel pedagojiler, bu konuda etik bir bilinci ve bu bilinci canlı tutmayı teşvik eder. Bu bağlamda eğitimin ne olduğu, üniversite eğitiminin durumu, öğretimde önceliklerin neler olduğu gibi konular devamlı sorgulanması ve bilinç kazanılması gereken konulardır. Ayrıca dünya değiştikçe, eğitimin yeri ve önemi de değişmektedir. Tüm dünyada yükseköğretimin krizinden bahsedilirken; üniversiteler iş bulma araçlarına, öğrenciler sınav geçme makinelerine dönüşme yolundayken eğitimin ve üniversitenin ontolojisiyle ilgili düşünmek kritik önemdedir. Eleştirel pedagojiler bu konuda sorgulamalar yapmayı önerir. Bu şüphesiz Ul'de teori öğretimini de özgürleştirecek ve daha eleştirel kılacak imkânlar yaratır. Teorik gelenekler, büyük tartışmalar ya da paradigmlar üzerinden yapılan kurumsallaşmış anlatım yollarını eleştirel bir süzgeçten geçirmek bunlardan biridir. Aynı şekilde öğrencilerin derslerdeki rollerini güçlendirmek, kategorik anlatımlardan uzaklaşmak ve Ul teorisinin temel metinlerine odaklanılarak ana akım yorumlara meydan okuyan, derinlemesine okumalar yapmak gibi yol ve yöntemler de teori öğretim ve öğrenimine daha eleştirel bir form kazandırabilir. Yine teori dersleri, eleştirel pedagojilerin hassaten üzerinde durduğu değerleri ele almak ve tartışmak açısından da fırsatlar yaratır. Göç, iklim değişikliği, silahlanma, otoriterleşme gibi küresel sorunlara dair özgürlük, eşitlik, adalet gibi değerler temelinde teorik bakışlar ve okumalar yapmak “daha iyi bir dünyanın” inşası için elzemdir.

Teori kavramını ve teorileri tarih ve felsefeyle zenginleştirerek ele almak öğrencilerin konuları daha iyi kavramalarına yardımcı olur. Teorilerin dünyaya nereden baktıklarının anlaşılmasında, teori-iktidar ilişkilerinin fark edilmesinde, teorilerin zayıf ve eksik yönlerinin ortaya konulmasında felsefi bakış açısı destekleyici olur. Yine teorilerin tarihsel olduklarını göstermek ve onların ortaya çıktıkları tarihsel bağlamı değerlendirmek öğrencilerin konuları daha geniş bir zeminde değerlendirmelerine imkân sağlar. Tüm bu tartışmalar, öğretimde yeni yöntemler ve yeni dersler üzerine düşünmeyi gerekli kılar. Günümüzde derslerin verimsizliğinin tüm sorumluluğunu öğrencilere yüklemek; onların gayretsizliklerini ve ilgisizliklerini temel sebep olarak görmek yaygın tavırlar haline gelmiştir. Durum böyle olsa bile akademisyenlerin kendilerini pedagojik açıdan geliştirmeleri, öğrencilerin ilgisini çekecek, dersleri daha verimli kılacak yol

ve yöntemler üzerine düşünceleri daha yapıcı bir tutumdur. Bu açıdan lisansüstü düzeyde pedagoji konusunda derslerin açılması, geleceğin hocalarının bu konularda düşünmeye başlamalarının önünü açabilir. Lisans düzeyinde de “ÜI teorisi” dersinin yanına, çeşitli yöntem ve tekniklerin kullanılacağı teoriyle ilgili yeni dersler eklemek öğrencilerin teorik becerilerini güçlendirebilir.

Teori dersleri, soyut ile somutun, teori ile pratiğin etkileşimini anlatmak açısından etkili bir platformdur. Bu dersler, bugünün pratiklerinin geleceğin pratikleri olmak zorunda olmadığını, soyutun somutu belirleyebildiğini, dolayısıyla daha özgür, daha adil, daha barışçı bir dünyanın mümkün olduğunu ortaya koymak açısından imkânlar sunar. Eleştirel pedagojiler, geleceğe yönelik iyimser bakışı her daim muhafaza etmişlerdir. Uluslararası ilişkilerdeki karamsar “gerçekliklere” ve küresel sorunlara rağmen gelecekte umutlu olmak, daha iyi bir dünya inşa edebilmenin gerekli koşuludur. Pratiğe mâhkum olmadığımızı göstermek ve bu umudu öğrencilere aşılatabilmek de mühimdir. Zira gelecek, pratiğin dayatmalarından da teorilerin öngördüklerinden de daha zengindir.

KAYNAKÇA

Acharya, Amitav ve Barry Buzan (2019), *The Making of Global International Relations: Origins and Evolution of IR at its Centenary* (Cambridge: Cambridge University Press).

Albert, Craig D. (2017), “Teaching International Relations Theory”, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.312> (22.07.2024).

Althusser, Louis (2010), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (İstanbul: İthaki) (Çev. Alp Tümertekin).

Andrews, Nathan (2020), “International Relations (IR) Pedagogy, Dialogue and Diversity: Taking the IR Course Syllabus Seriously”, *All Azimuth*, 9 (2): 267-281.

Aydınlı, Ersel ve Julie Mathews (2009), “Turkey: Towards Homegrown Theorizing and Building a Disciplinary Community”, Tickner, Arlene B. ve Ole Waeber (Der.), *International Relations Scholarship Around the World* (Londra: Routledge): 208-222.

Aydınlı, Ersel, Mustafa Aydın, Emre Baran, Andrey Makarychev, Karen Smith, Ramazan Gözen, Pınar İpek, Deniz Kuru, Haluk Özdemir, Eyüp Ersoy, Siddharth Mallavarapu, Ching-Chang Chen, Seçkin Köstem, Knud Erik

Jørgensen ve Berk Esen (2018), “Roundtable Discussion on Homegrown Theorizing”, *All Azimuth*, 7 (2): 101-114.

Aydınlı, Ersel (2024), “Theory Importation and the Death of Homegrown Disciplinary Potential: An Autopsy of Turkish IR”, *Third World Quarterly*, 45 (3): 513-530.

Baylis, John, Steve Smith ve Patricia Owens (Der.) (2023), *Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* (New York: Oxford University Press).

Bazoğlu-Sezer, Duygu, Çağrı Erhan, İlhan Uzgel, Pınar Bilgin, Haluk Günüğü, Şaban H. Çalış, Ersin Onulduran, Melek Fırat, İlder Turan, Beril Dedeoğlu, Atila Eralp, Gökhan Koçer, Gün Kut ve Mustafa Aydın (2005), “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Çalışmalarının Bilim Dalı Olarak Gelişmesine Güncel ve Tarihsel Bir Bakış”, *Uluslararası İlişkiler*, 2 (6): 30-53.

Berenskoetter, Felix (2018), “E pluribus unum? How Textbooks Cover Theories”, Gofas, Andreas, Inanna Hamati-Ataya ve Nicholas Onuf (Der.), *The SAGE Handbook of the History, Philosophy and Sociology of International Relations* (Londra: SAGE): 446-468.

Bertrand, Julia Lau ve Ji-Young Lee (2012), “Teaching International Relations to a Multicultural Classroom”, *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 24 (1): 128-133.

Branson, Scott (2022), *Practical Anarchism: A Guide for Daily Life* (Londra: Pluto Press).

Bridge, Dave ve Simon Radford (2014), “Teaching Diplomacy by Other Means: Using an Outside-of-Class Simulation to Teach International Relations Theory”, *International Studies Perspectives*, 15 (4): 423-437.

Canan-Sokullu, Ebru (Der.) (2018), *Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Eğitimi: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yöntemler* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): xxi-xxii.

Chong, Alan ve Natasha Hamilton-Hart (2009), “Teaching International Relations in Southeast Asia: Historical Memory, Academic Context, and Politics – An Introduction”, *International Relations of the Asia-Pacific*, 9 (1): 1-18.

Cox, Robert W. (1981), “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, *Millennium: Journal of International Studies*, 10 (2): 126-155.

Crutzen, Paul J. ve Eugene F. Stoermer (2000), “The ‘Anthropocene’”, Global Change Newsletter, 41: 17-18.

Çalış, Şaban H. (2023), Uluslararası İlişkiler Teorileri Ders Notları.

Davies, Mathew (2021), “Signature Pedagogies and International Relations Theory: From Thoughtlessness to Citizenship”, Lüdert, Jan (Der.), Signature Pedagogies in International Relations (Bristol: E-International Relations Publishing), <https://www.e-ir.info/publication/signature-pedagogies-in-international-relations/> (16.10.2024).

Derrida, Jacques (2014), Gramatoloji (Ankara: Bilgesu) (Çev. İsmet Birkan).

Devetak, Richard, Anthony Burke ve Jim George (Der.) (2012), An Introduction to International Relations (New York: Cambridge University Press).

Devetak, Richard ve Jacqui True (Der.) (2022), Theories of International Relations (Londra: Bloomsbury).

Dunne, Tim, Milja Kurki ve Steve Smith (Der.) (2013), International Relations Theories: Discipline and Diversity (Oxford: Oxford University Press)

Eckersley, Robyn (2004), Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty (Cambridge: The MIT Press).

Eckersley, Robyn (2013), “Green Theory”, Dunne, Tim, Milja Kurki ve Steve Smith (Der.), International Relations Theories: Discipline and Diversity (Oxford: Oxford University Press): 266-286.

Engert, Stefan ve Alexander Spencer (2009), “International Relations at the Movies: Teaching and Learning about International Politics through Film”, Perspectives, 17 (1): 83-103.

Ettinger, Aaron (2024), “On the Pedagogy of a Truly International Relations”, <https://www.e-ir.info/2024/01/23/on-the-pedagogy-of-a-truly-international-relations/> (22.07.2024).

Eyryce-Tepeciklioğlu, Elem (2013), “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Eğitimi: Lisans ve Lisansüstü Ders Programlarının Karşılaştırmalı Bir Analizi”, Ege Akademik Bakış, 13 (3): 303-316.

Mescioğlu Fedai, Merve ve Recep Fedai (2019), “İnterdisipliner Eğitim Politikası Üzerine Bir Değerlendirme: Uluslararası İlişkiler ve Kamu Yönetimi Eğitimi”, Opus, 13 (19): 359-392.

Ferrer, Francisco (1913), *The Origin and Ideals of the Modern School* (Londra: Watts & Co.) (Çev. Joseph McCabe).

Feyerabend, Paul K. (1978), "From Incompetent Professionalism to Professionalized Incompetence – The Rise of a New Breed Intellectuals", *Philosophy of the Social Sciences*, 8 (1): 37-53.

Feyerabend, Paul K. (1981), *Philosophical Papers Vol. 1: Realism, Rationalism and Scientific Method* (Cambridge: Cambridge University Press).

Feyerabend, Paul K. (2010), *Against Method* (New York: Verso).

Feyerabend, Paul K. (2017), *The Tyranny of Science* (Cambridge: Polity Press).

Foucault, Michel (1993), *Ders Özetleri: 1970-1982* (İstanbul: Yapı Kredi) (Çev. Selahattin Hilav).

Freire, Paulo (1991), *Ezilenlerin Pedagojisi* (İstanbul: Ayrıntı) (Çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek).

Freire, Paulo (2001), *Pedagogy of Freedom: Ethics Democracy and Civic Courage*, (Lanham: Rowman & Littlefield).

Frueh, Jamie (2020), "Introduction", Frueh, Jamie (Der.), *Pedagogical Journeys through World Politics* (Cham: Palgrave Macmillan): 1-15.

Frueh, Jamie ve Jeremy Youde (2020), "Teaching International Relations Theory in Introductory Global Politics Courses", *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.578> (22.07.2024).

Giroux, Henry A. (2011), *On Critical Pedagogy* (New York: Continuum)

Glazier, Rebecca (2015), "Teaching International Relations", Ishiyama, John, William J. Miller ve Eszter Simon (Der.), *Handbook on Teaching and Learning in Political Science and International Relations* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing): 265-276.

Goodman, Paul (1960), *Growing Up Absurd: Problems of Youth in the Organized System* (New York: Random House).

Goodman, Paul (1964). *Compulsory Mis-education and the Community of Scholars* (New York: Vintage Books).

Gözen, Ramazan (Der.) (2021), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (İstanbul: İletişim).

Guzzini, Stefano (2001), "The Significance and Roles of Teaching Theory in International Relations", *Journal of International Relations and Development*, 4 (2): 98-117.

Hagmann, Jonas ve Thomas J. Biersteker (2014), "Beyond the Published Discipline: Toward a Critical Pedagogy of International Studies", *European Journal of International Relations*, 20 (2): 291-315.

Hagmann, Jonas ve Thomas J. Biersteker (2018), "Counter-Mapping the Discipline: The Archipelago of Western International Relations Teaching", Gofas, Andreas, Inanna Hamati-Ataya ve Nicholas Onuf (Der.), *The SAGE Handbook of the History, Philosophy and Sociology of International Relations* (Londra: SAGE): 428-445.

Hobbes, Thomas ve Howard Warrender (1987), *De Cive* (Oxford: Clarendon Press).

hooks, bell (2003), *Teaching Community: A Pedagogy of Hope* (New York: Routledge)

hooks, bell (2010), *Teaching Critical Thinking: Practical Wisdom* (New York: Routledge).

Hovey, Rebecca (2004), "Critical Pedagogy and International Studies: Reconstructing Knowledge through Dialogue with the Subaltern", *International Relations*, 18 (2): 241-254.

Illich, Ivan (1979), *Deschooling Society* (Harmondsworth: Penguin Books).

Inayatullah, Naem (2020), "Teaching is Impossible: A Polemic", Jamie Frueh (Der.), *Pedagogical Journeys through World Politics* (Cham: Palgrave Macmillan): 17-26.

Inayatullah, Naem (2022), *Pedagogy as Encounter: Beyond the Teaching Imperative* (Lanham: Rowman and Littlefield).

Iretzberger, Manuel (2021), "Film and Its Unused Potential for Teaching International Relations – Exploring New Possibilities in a Classroom Experiment", *Journal of Political Science Education*, 17 (1): 567-582.

Jorgensen, Knud E. (2018), *International Relations Theory: A New Introduction* (Londra: Palgrave Macmillan).

Jun, Nathan (2019), "Uygulamada Paidea: Özgürleşme Uygulamaları Olarak Felsefe ve Pedagoji", Haworth, Robert H. (Der.), *Anarşist Pedagojiler: Eğitim*

Üzerine Kolektif Eylemler, Teoriler ve Eleştirel Yaklaşımlar (İstanbul: Sub Yayınları): 347-369 (Çev. Deniz Kurt).

Kamola, Isaac A. (2019), *Making the World Global: U.S. Universities and the Production of the Global Imaginary* (Durham: Duke University Press).

Kanpol, Barry (1999), *Critical Pedagogy: An Introduction* (London: Bergin & Garvey).

Kapitonenko, Mykola (2022), *International Relations Theory* (Londra: Routledge).

Kardaş, Şaban ve Ali Balcı (Der.) (2023), *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori ve Kavramlar* (İstanbul: Küre Yayınları).

Kincheloe, Joe L. (2008), *Critical Pedagogy Primer* (New York: Peter Lang).

Köstem, Seçkin (2015), "International Relations Theories and Turkish International Relations: Observations Based on a Book", *All Azimuth*, 4 (2): 59-66.

Lao Tzu ve Ursula K. Le Guin (2021), *Tao Te Ching: Ursula K. Le Guin Yorumuyla* (İstanbul: Metis) (Çev. Ursula K. Le Guin, Bülent Somay ve Ezgi Keskinsoy).

Leonard, Eric K. (2021), "Teaching with the IR Theory Toolkit", Scott, James M., Ralph G. Carter, Brandy J. Scott ve Jeffrey S. Lantis (Der.), *Teaching International Relations* (Cheltenham: Edward Elgar): 117-128.

Linklater, Andrew (2004), *Beyond Realism and Marxism: Critical Theory and International Relations* (New York: St. Martin's Press)

Lobasz, Jennifer K. ve Brandon Valeriano (2015), "Teaching International Relations with Film and Literature: Using Non-Traditional Texts in the Classroom", Ishiyama, John, William J. Miller ve Eszter Simon (Der.), *Handbook on Teaching and Learning in Political Science and International Relations* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing): 399-409.

Lüdert, Jan (2021), "Signature Pedagogies in International Relations", Lüdert, Jan (Der.), *Signature Pedagogies in International Relations* (Bristol: E-International Relations Publishing), <https://www.e-ir.info/publication/signature-pedagogies-in-international-relations/> (22.07.2024).

Machiavelli, Niccolo ve Bernard Crick (1998), *The Discourses* (Londra: Penguin Books) (Çev. Leslie J. Walker).

Mansbach, Richard W. ve Kirsten L. Taylor (2012), Introduction to Global Politics (New York: Routledge).

Matthews, Elizabeth G. ve Rhonda L. Callaway (2015), "Where Have All the Theories Gone? Teaching Theory in Introductory Courses in International Relations", International Studies Perspectives, 16 (2): 190-209.

McLaren, Peter (2015), Life in Schools: An Introduction to Critical Pedagogy in the Foundations of Education (Londra: Routledge).

Merriam-Webster Sözlüğü (2024), <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pedagogy#note-1> (22.07.2024).

Mueller, Justin (2019), "Anarşizm, Devlet ve Eğitimin Rolü", Haworth, Robert H. (Der.), Anarşist Pedagojiler: Eğitim Üzerine Kolektif Eylemler, Teoriler ve Eleştirel Yaklaşımlar (İstanbul: Sub Yayınları): 17-38 (Çev. Deniz Kurt).

Neufeld, Mark (2019), "The Pedagogical Is Political: The 'Why', the 'What' and the 'How' in the Teaching of World Politics", Gonick, Lev S. ve Edward Weisband (Der.), Teaching World Politics: Contending Pedagogies for a New World Order (New York: Routledge): 83-98.

Nişanyan Sözlük (2024), <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/pedagog> (22.07.2024).

Nozaki, Yoshiko (2009). "Orientalism, the West and Non-West Binary, and Postcolonial Perspectives in Cross-cultural Research and Education", Apple, Michael W., Wayne Au, ve Luis Armando Gandin (Der.), The Routledge International Handbook of Critical Education (New York: Routledge): 482-490.

Ongur, Hakan Ö. ve Selman Emre Gürbüz (2019), "Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Eğitimi ve Oryantalizm: Disiplin Eleştirel Pedagojik Bir Bakış", Uluslararası İlişkiler, 16 (61): 23-38.

Oxford English Dictionary (2024), https://www.oed.com/dictionary/pedagogy_n?tl=true, (22.07.2024).

Özcan, Gencer ve Serhat Güvenç (2018), "Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi", Canan-Sokullu, Ebru (Der.), Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Eğitimi: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yöntemler (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 17-58.

Özdemirkıran-Embel, Merve (2018), "Kavramlara ve Kuramlarla İlk Temas: Uluslararası İlişkilere Giriş Derslerinde Yaklaşım ve Yöntemler", Canan-Sokullu,

Ebru (Der.), Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Eğitimi: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yöntemler (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 191-207.

Prichard, Alex (2011), “What Can the Absence of Anarchism Tells Us about the History and the Purpose of International Relations?”, *Review of International Studies*, 37 (4): 1647-1669.

Rowley, Christina ve Laura J. Shepherd (2012), “Contemporary Politics: Using the ‘F’ Word and Teaching Gender in International Relations”, Gormley-Heenan, Cathy ve Simon Lightfoot (Der.), *Teaching Politics and International Relations* (New York: Palgrave Macmillan): 146-161.

Shahi, Deepshikha (2024), “Teaching Theory as a Transformative Praxis in International Studies”, Smith, Heather A., Mark A. Boyer ve David Hornsby (Der.), *The Oxford Handbook of International Studies Pedagogy*, (Oxford: Oxford University Press): 101-118.

Söker, Çağlar (2023), *Uluslararası İlişkilerde Bilim, Bilgi ve Yöntem: Paul K. Feyerabend ve Epistemolojik Anarşizmin İmkânları* (Konya: Çizgi Yayınları).

Springer, Simon, Marcelo Lopes de Souza ve Richard J. White (2016), “Introduction: Transgressing Frontiers through the Radicalization of Pedagogy”, Springer, Simon, Marcelo Lopes de Souza ve Richard J. White (Der.), *The Radicalization of Pedagogy Anarchism, Geography, and the Spirit of Revolt* (Londra: Rowman & Littlefield): 1-26.

Stirner, Max (1842), “The False Principle of Our Education or, Humanism and Realism”, The Anarchist Library, <https://theanarchistlibrary.org/library/max-stirner-the-false-principle-of-our-education> (22.07.2024).

Strausz, Erzsebet (2018), “International Pedagogical Relations in Fragments: Politics and Poetics in the Classroom and Beyond”, Gofas, Andreas, Inanna Hamati-Ataya ve Nicholas Onuf (Der.), *The SAGE Handbook of the History, Philosophy and Sociology of International Relations* (Londra: Sage), 469-482.

Sula, ismail E. (2021), “Teaching International Relations in the Undergraduate Classroom: The Use of Metaphors, Simulations, and Games”, Lüdert, Jan (Der.), *Signature Pedagogies in International Relations* (Bristol: E-International Relations Publishing), <https://www.e-ir.info/publication/signature-pedagogies-in-international-relations/> (17.10.2024).

Sula, ismail Erkam, Buğra Sarı ve Çağla Lüleci-Sula (2023), “From Prescription to Treatment: The Disciplinary (under)Achievement of IR in Turkey”, *All Azimuth*, 12 (2): 261-280.

Thucydides, Martin Hammond ve P.J. Rhodes (2009), *The Peloponnesian War* (New York: Oxford University Press).

Tickner, Arlene B. ve Ole Waever (Der.) (2009), *International Relations Scholarship Around the World* (Londra: Routledge).

Türkeş-Kılıç, Selin ve Damla Cihangir-Tetik (Der.) (2024), *Simülasyonlarla Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Waltz, Kenneth N. (1979), *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley Publishing).

Weber, Cynthia (2001), “The Highs and Lows of Teaching IR Theory: Using Popular Films for Theoretical Critique”, *International Studies Perspectives*, 2 (3): 281-287.

Weber, Cynthia (2021), *International Relations Theory: A Critical Introduction* (New York: Routledge).

Wegner, Nicole (2021), “Connecting Feminist Theory and Critical Pedagogies: Disrupting Assumptions About Teaching and Canon”, Smith, Heather A. ve David J. Hornsby (Der.), *Teaching International Relations in a Time of Disruption* (Cham: Palgrave Macmillan): 25-36.

Wendt, Alexander (1992), “Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of World Politics”, *International Organization*, 46 (2): 391-425.

Wendt, Alexander (1999), *Social Theory of International Politics* (Cambridge: Cambridge University Press).

Yalçınkaya, Alâeddin ve Ertan Efeğil (2009), “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Eğitiminde ve Araştırmalarında Teorik ve Kavramsal Yaklaşım Temelinde Yabancılaşma Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, 3 (5): 207-230.

UKRAYNA SAVAŞI'NIN ÜÇÜNCÜ YILINA GİRERKEN
AB'NİN PANDEMİ SONRASI ENERJİ POLİTİKASI:
PRANGALANMA MI? SORUMLULUĞU PASLAMA MI?

EU'S POST-PANDEMIC ENERGY POLICY AS THE
UKRAINIAN WAR ENTERS ITS THIRD YEAR: CHAIN-
GANGING OR BUCK-PASSING?

Sıla Turaç BAYKARA*

ÖZ

2019 yılında duyurulan Avrupa Yeşil Şartı'ndan hemen sonra gelen COVID-19 pandemisinin AB'nin enerji politikasındaki karbonsuzlaştırma ivmesini azaltacağı beklenirken gelişmeler aksini göstermektedir. 2020 ve 2021'de devletlerin temel politika önceliği COVID-19 salgınıyla mücadele iken Şubat 2022'de ise bu durum hızla yerini Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı almıştır. COVID-19 pandemisinin neden olduğu krizin enerji dönüşümüne yönelik bir fırsat mı yoksa bir tehdit mi olduğu konusu henüz nihayete ermemişken Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı AB'nin enerji politikasında enerji güvenliği ve karbondan arındırma önceliklerini değiştirmiştir. Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin üçüncü senesine girerken hem COVID-19 Pandemisi hem de Ukrayna Savaşı tecrübe etmiş olan AB enerji politikası nasıl şekillenmiştir? Çalışma bu sorunun yanıtını Christensen ve Snyder'ın (1990) neorealizme dayalı prangalanma (*chain-ganging*) ve sorumluluğu paslama (*buck-passing*) teorisinde aramaya çalışmaktadır. Çalışma, AB ve üye ülkelerinin COVID-19 pandemisi ve sonrasında

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İzmir, Türkiye, silaturac.baykara@idu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6744-3901>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 03.08.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 02.01.2025

başlayan Ukrayna Savaşı sürecinde enerji politikalarını prangalanma ve sorumluluğu paslama stratejilerinden karşılıklı bağımlılık içeren prangalanma stratejisi temelinde şekillendirdikleri sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: AB Enerji Politikası, Ukrayna Savaşı, COVID-19 Pandemisi, Prangalanma, Sorumluluğu Pasma.

ABSTRACT

While it was expected that the COVID-19 pandemic, which came right after the European Green Deal announced in 2019, would reduce the momentum of decarbonization in the EU's energy policy, developments point the opposite. While the main policy priority of states in 2020 and 2021 was to combat the COVID-19 pandemic, this situation was quickly replaced by Russia's attack on Ukraine in February 2022. While the issue of whether the crisis caused by the COVID-19 pandemic is an opportunity or a threat to the energy transformation has not yet been resolved, Russia's attack on Ukraine has changed the priorities of energy security and decarbonization in the EU's energy policy. Therefore, in the third year of Russia's invasion of Ukraine, how was the EU's post pandemic energy policy affected? The study aims to reveal the answer to this question in Christensen and Snyder's (1990) theory of chain-ganging and buck-passing based on neorealism. The study concludes that the EU and its member countries shaped their energy policies during the COVID-19 pandemic and the subsequent Ukrainian War, on the basis of a chain-ganging strategy that includes interdependence rather than buck-passing strategy.

Keywords: EU Energy Policy, Ukrainian War, COVID-19 Pandemic, Chain-Ganging, Buck-Passing.

GİRİŞ

2019 yılında duyurulan Avrupa Yeşil Şartı'ndan hemen sonra gelen COVID-19 pandemisinin AB'nin enerji politikasındaki karbonsuzlaştırma ivmesini azaltacağı beklenirken gelişmeler aksini göstermektedir. AB enerji politikası giderek daha fazla karbondan arındırılmış enerji sistemlerinin oluşturulması

yönünde şekillenmektedir. 2020 ve 2021’de devletlerin temel politika önceliği COVID-19 salgınıyla mücadele iken Şubat 2022’de ise bu durum hızla yerini Rusya’nın Ukrayna’ya saldırısı almıştır. Pandeminin neden olduğu krizin enerji dönüşümüne yönelik bir fırsat mı yoksa bir tehdit mi olduğu konusu henüz nihayete ermemişken Rusya’nın Ukrayna’ya saldırısı AB’nin enerji politikasında enerji güvenliği ve karbondan arındırma önceliklerini değiştirmiştir. AB henüz pandemiye yönelik politika tepkisinin yeni vermeye başlamışken, Rusya Şubat 2022’de Ukrayna’ya yönelik topyekûn bir saldırı başlatmıştır.

Rusya’nın Ukrayna’yı işgalinin üçüncü senesine girerken hem COVID-19 pandemisi hem de Ukrayna Savaşı tecrübe etmiş olan AB enerji politikası nasıl şekillenmiştir? Çalışma bu sorunun yanıtını Christensen’in ve Snyder’ın (1990) neorealizme dayalı prangalanma (*chain-ganging*) ve sorumluluğu paslama (*buck-passing*) teorisinde aramaya çalışmaktadır. Bu makale, genelleştirilmiş sistemden daha düşük bir analitik düzeydeki bir olguya, yani Ukrayna Savaşı gölgesinde AB’nin pandemi sonrası enerji politikasına odaklanmaktadır. Makale, Christensen ve Snyder’ın (1990) çok kutupluluğun ittifak üyelerinin güvenlik politikası seçimlerini nasıl etkilediğine dair genel teorik iç görüşlerini AB’nin enerji politikasına uygulamaya çalışmaktadır.

Çalışmanın temelde üç araştırma sorusu bulunmaktadır. Birincisi, salgın sonrası toparlanma süreci AB’nin karbondan arındırma çabalarını nasıl etkilemiştir? Diğer bir deyişle, COVID-19 pandemisinin neden olduğu kriz enerji dönüşümüne yönelik bir fırsat mı yoksa bir tehdit midir? İkinci araştırma sorusu, Rusya’nın Ukrayna’yı işgali sonrasında AB’nin güvenlik ve karbondan arındırma öncelikli enerji politikası enerji dönüşümüne yön vermiş midir? Üçüncü araştırma sorusu ise çok kutuplu bir dünyada AB ve üye ülkeleri, Ukrayna Savaşı gölgesinde enerji politikası konusunda kriz ve çatışma karşısında prangalanma mı yoksa sorumluluğu paslama stratejisi mi izlemektedir? Çalışmada giriş kısmından sonra ikinci bölümde çok kutuplu sistemde prangalanma ve sorumluluğu paslama stratejilerinden bahsedilecektir. Üçüncü kısımda AB’nin COVID-19 pandemisi sonrası enerji politikasına değinildikten sonra dördüncü kısımda Ukrayna-Rusya Savaşı’nın AB’nin enerji politikasına etkisinden bahsedilecektir. Beşinci bölümde, AB’nin enerji çeşitlendirme çabalarından bahsedildikten sonra ise AB’nin enerji politikasının prangalanma mı yoksa sorumluluğu paslama mı olduğu altıncı bölümde tartışılacak ve sonuç kısmında tespitler ve gelecek çalışmalara değinilecektir.

1. ÇOK KUTUPLU SİSTEMDE PRANGALANMA VE SORUMLULUĞU PASLAMA STRATEJİLERİ

Thomas J. Christensen ve Jack Snyder, 1990 yılında kaleme aldıkları “Prangalanma ve Sorumluluğu Paslama: Çok Kutuplulukta İttifak Modellerini Tahmin Etmek” başlıklı makalede çok kutuplulukta iki eşit ve zıt ittifak ikilemi etkili dengelemeyi engellediğinden, bunlardan birinin prangalanma, diğerinin ise sorumluluğu paslama olduğundan bahsetmişlerdir. Bu iki karşıt kavramdan birincisi prangalanmak; çok kutuplulukta, ittifak ortaklarının birbirine benzer olmasının ittifak içerisinde güvenlik açısından karşılıklı bağımlılığa yol açtığını iddia etmektedir. İçinde bulunulan karşılıklı bağımlılık ortamında her devlet kendi güvenliğinin ittifak ortaklarının güvenliğiyle bütünüyle iç içe olduğunu hissetmektedir. Sonuç olarak, ittifak içindeki bir devlet savaşa yürüyorsa kaçınılmaz olarak ittifak ortaklarını da beraberinde sürüklemektedir (Waltz, 1979). Çok kutuplulukta birinciyle taban tabana zıt olan ikinci kavram ise sorumluluğu paslamaktır. Aslında sorumluluğu paslama kavramının temelinde, artan bir tehdit karşısında bazı devletlerin diğer devletlerin dengeleme çabalarından özgürce yararlanmaya çalışmasından dolayı dengeleyici uyumların zamanında oluşmaması yatmaktadır. Devletler bunu, gereksiz maliyetlere katlanmaktan kaçınmak istedikleri için ya da göreceli konumlarının güçlendirilmesini bekledikleri için yapabilirler (Christensen ve Snyder, 1990). Christensen ve Snyder (1990), çok kutuplulukta, ittifak üyelerinin prangalanacağını mı yoksa verimsiz, istikrarsız bir güç dengesinden kaynaklanan çatışma karşısında sorumluluğu paslayacağını mı belirleyen değişkenlerden biri saldırı-savunma dengesinin algılanmasının hesaba katılması gerektiğini iddia etmektedir. Saldırı avantajı algısı, bir ittifak ortağının askeri çatışmasına neredeyse koşulsuz destek ve katılımı karakterize edilen bir aşırı dengeleme biçimi olan prangalanmaya yol açar. Savunmada üstünlük algısı ise sorumluluğu başkasına atmayı üretir (Christensen ve Snyder 1990).

Richey’e göre (2020), Christensen ve Snyder, Waltz’ın neorealist teorisinin çok kutuplu bir uluslararası sistemin toplam durumunu tahmin edebildiğini göstermiştir. Christensen ve Snyder (1990), Waltz’ın (1979) sistem düzeyinde davranışa ilişkin neorealist analizini, saldırı-savunma dengesini, bireysel devletlerin sorumluluğu paslama ve prangalanma arasında nasıl seçim yapacaklarını tahmin etmek için ek bir değişken olarak dahil ederek bir dış ve güvenlik politikası kararı olarak çok kutuplu koşullar altında inşa eder. Bu bağlamda, prangalanma, güvenliğe bağımlı ittifak ortakları, kendi güvenlikleri için başka bir müttefikin çatışmasını destekleme yükümlülüğü algıladığında ortaya çıkar. Bunun sebebi, müdahil olmamanın, çatışmayı başlatanın güvenliğini fazlasıyla tehlikeye atması ve diğer ittifak üyelerinin hatta ittifakın kendisinin

büyük bir güvenlik bozulmasıyla karşı karşıya kalmasıdır (Richey, 2020). Çatışma riskinin arttığı bir ortamda, devletler dengelemenin maliyetlerinden korktuklarında veya diğer devletlerin dengelenmesinde karşılıksız kalarak potansiyel görece güç kazanımları elde edebileceklerine inandıklarında, sorumluluğu paslama gerçekleşir.

Sorumluluğu paslama stratejisi, devletlerin yükselen gücü kontrol etme yükünü taşımak için birbirlerine güvendiği bir yetersiz dengeleme biçimidir. Fakat ortaya çıkan yeni hegemon rakipsiz kalmakta ve daha sonra, örneğin 1930'larda Almanya ile İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi daha maliyetli bir savaş olasılığını artırmaktadır (Schweller 2006). Sonuç olarak, çok kutuplu sistem sorumluluğu paslama sebebiyle dünya savaşının çıkışına sebep olmuştur (Christensen ve Snyder, 1990). Aktörlerin dengeleme girişimini başka bir aktörden beklemesi yani sorumluluğu paslaması engellenebilecek bir savaşın çıkmasına sebep olabilir (Özlük, 2017).

Çok kutuplulukta, ittifak ortaklarının birbirine benzer olmasının ittifak içerisinde güvenlik açısından karşılıklı bağımlılığa yani prangalanmaya yol açtığını ve sorumluluğu paslama kavramının uluslararası ilişkilerin iyi işleyişine neden zararlı olduğuna ilişkin temellerinden bahsedildikten sonra, sonraki bölümde AB'nin COVID-19 pandemisi sonrası enerji politikasına değinilecektir.

2. AB'NİN KOVİD 19 PANDEMİSİ SONRASI ENERJİ POLİTİKASI

Sürdürülebilirlik, karbonsuzlaştırma, rekabet edebilirlik ve enerji güvenliği, AB'nin enerji politikasının üç ana sütunudur. Bu sütunlar, AB'nin enerji sisteminin hem çevresel hem de ekonomik zorluklarla mücadele ederken modern, verimli ve dayanıklı olmasını sağlamak için tasarlanmıştır (Avrupa Parlamentosu, 2024). Bu dört sütundan sürdürülebilirlik ve karbonsuzlaştırma, enerji üretimi ve tüketiminin çevresel etkilerini azaltmayı ve daha sürdürülebilir, düşük karbonlu bir enerji sistemine geçişi amaçlamaktadır. Bu bağlamda Avrupa Yeşil Şartı'nın bir parçası olarak 2050 yılına kadar karbon nötrlüğüne ulaşmaktır. Bu amaç ulaşmanın yolu da sera gazı emisyonlarının azaltılması, fosil yakıtlardan uzaklaşılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji miksindeki payının artırılmasından geçmektedir. Dahası, AB, yeşil teknolojinin desteklenerek enerji üretiminde döngüsel ekonomi ilkelerinin kullanılmasını teşvik etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2024d).

Avrupa Birliği'nin enerji politikası dört ana sütundan üçüncüsü olan AB'nin enerji sektörünün rekabet gücü, ekonomik büyümenin desteklenmesi, enerji fiyatlarının makul olması, inovasyonun ve istihdamın teşvik edilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu noktada AB'nin önceliği bütünleşik bir iç enerji piyasası

yaratmaktadır. Böylece enerji sınırlar arasında serbestçe dolaşabilecek, fiyatlar arz ve talebe göre belirlenecek ve tek, rekabetçi bir enerji piyasası oluşacaktır. Yine AB, enerji sağlayıcıları arasında rekabeti sağlamak, verimliliği artırmak ve fiyatları düşürmek için enerji piyasalarını serbestleştirmiştir. Serbestleştirmeden kasıt enerji üretimini ve dağıtımını farklı firmalara vermek, fiyatlandırma da şeffaflık ve sınır ötesi elektrik ve gaz ticaretinin kolaylaştırmaktır (Somosi, 2024).

Son olarak, enerji güvenliği, AB için hem güvenilir, sürdürülebilir ve uygun fiyatlı enerji arzının sağlanması hem de enerji bağımlılığının yarattığı hassasiyetin azaltılması anlamına gelmektedir. Bunun için AB, öncelikle enerji arz kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Çeşitlendirme çabaları, yenilenebilir enerjinin payının arttırılmasını, çeşitli ülkelerden enerji ithalatının teşvik edilmesini ve alternatif enerji rotalarının geliştirilmesini içermektedir. Yine AB, enerji güvenliğini sağlamak için elektrik şebekeleri ve gaz boru hatları gibi enerji altyapısına yatırım yapmaktadır. Böylece AB kesinti durumunda dayanıklılığı arttırmayı amaçlamaktadır. Dahası, olası bir enerji arzı kesintisinde AB, üye ülkeler arasında enerji dayanışmasını teşvik etmektedir. Son olarak, AB, Birlik içerisinde yenilenebilir enerjiye yatırım yapılmasını ve enerji depolama çözümlerini teşvik ederek ithal fosil yakıtlara olan bağımlılığını azaltmaya çalışmaktadır (Leal-Arcas ve Alemany Rios, 2015).

2019'da başlatılan Avrupa Yeşil Şartı, AB'nin sürdürülebilirlik, rekabet edebilirlik ve enerji güvenliği temelinde oluşturulan enerji politikası için bir dönüm noktası olmuştur. Başlangıçta CO2 emisyonlarını 2000 yılına kadar stabilize etme hedefinin ardından AB, 2030'a kadar yüzde 55 oranında giderek daha derin sera gazı emisyon kesintileri hedeflemiştir (Kulovesi ve Oberthür, 2020). Ayrıca, 2019 Avrupa Yeşil Şartı kapsamında 2050 yılına kadar iklim nötrlüğüne ulaşma hedefi üzerinde de mutabakata varmıştır (Oberthür ve Homeyer, 2023). Dahası AB, 2030 hedefleri ile 2020 ve 2030 yılları için yenilenebilir enerjinin payının arttırılması ve enerji verimliliğinin arttırılmasına yönelik hedefler belirlemiştir (Oberthür ve Dupont, 2021).

Avrupa Yeşil Şartı'ndan hemen sonra gelen COVID-19 pandemisinin AB'nin enerji Politikasındaki karbonsuzlaştırma konusundaki ivmesinin azalacağı beklenirken gelişmeler aksini göstermektedir. Ülkeler arasında belirgin farklılıklar olduğunu belirtmekle birlikte, Avrupa'daki enerji politikası giderek daha fazla karbondan arındırılmış enerji sistemlerinin oluşturulması ve AB üye ülkeleri içinde ve arasında geçişin daha adil ve adil hale getirilmesi yönünde şekillenmektedir (Rokke, 2022).

2020 ve 2021’de ülkelerin temel politika önceliği, COVID-19 salgınına hızlı yanıt verebilmek olmuştur. Hükümetler salgını kontrol altına almak için aldıkları önlemlerle devam eden sağlık krizine, sosyal ve ekonomik krize yanıt verirken (Anderson vd., 2020), bu önlemlerin sonuçları ekonomik ve sosyal aktiviteyi etkilemiştir (Bonaccorsi vd., 2020). Enerji sektörü de salgına karşı alınan önlemlerden etkilenmiştir (Chong vd., 2022). COVID-19 pandemisinin enerji dönüşümü üzerindeki uzun vadeli etkisine bakıldığında, sanayi ve fosil yakıtı dayalı enerji sektörü karbondan arındırma yerine acil ekonomik toparlanmaya öncelik verilmesi gerektiğini savunurken özellikle yeşil ve sol görüşteki siyasiler ve sivil toplum aktörleri, toparlanmanın ekonomilerin “yeşilleştirilmesi” konusunda bir sıçrama yapmak için bir fırsat sunduğunu iddia etmektedir (Kuzemko vd., 2020). AB üye ülkeleri arasında da genel olarak iki taraf olduğundan bahsedilebilir. Bir taraf, mevcut politika tepkilerinin Avrupa’nın temiz enerjiye geçişinde önemli bir hızlanmaya yol açacağını savunurken (Osicka ve Cernoch, 2022); diğer taraf, Avrupa’da temiz enerjinin, özellikle de yenilenebilir elektriğin hızla artmasının, zorlu tedarik zincirlerini daha da kötüleştirebileceği ve potansiyel olarak yeni küresel kaynak süper güçlerine yol açabileceği yönündeki endişelerini dile getirmektedir (Kolwezi ve Atacama, 2022).

Salgının yarattığı ekonomik krizde, önceki ekonomik krizlere benzer şekilde, politika tercihlerinin rolü ve hükümetin müdahale derecesi önemini korumuştur. AB, bu anlamda, kamu finansmanının enerji geçişinde gözle görülür bir fark yarattığı bir bölgenin örneği olarak görülmektedir. COVID-19 salgını 2020’nin başında başladığında, AB Avrupa Yeşil Şartı ile 2030 enerji ve iklim çerçevesiyle bağlantılı olarak hedefler geliştirmiştir (Oberthür, 2019). Dolayısıyla, AB ekonomisini karbondan arındırmaya yönelik bir proje olan Avrupa Yeşil Şartı, pandemik tepkiden etkilenmiştir. COVID-19 pandemisinin ekonomik faaliyetler üzerindeki durgunluğa yol açan etkisi, enerji politikalarının krizden kötü şekilde etkilenen sektörlerle yük oluşturduğu sorgulaması olmuştur (Steffen 2020). Dolayısıyla birçok AB üye ülkesi için karbondan arındırma hedefleri ikinci sıraya gerilemiştir. Bu durumda, AB, CO2 emisyonlarının azaltılmasını teşvik etmede etmek için yenilenebilir enerji üretimi için mali teşvik gerektiğini tespit etmiştir (Albulescu vd., 2020).

Sonuç olarak, Avrupa Komisyonu, 2021-2027 için yeni çok yıllık mali çerçeve (*EU long-term budget*) ile AB üyelerinin salgın sonrası toparlanmasını desteklemesi beklenen “Yeni Nesil AB fonunu” (*NextGenerationEU*) geliştirmiştir. 17-21 Temmuz 2020’de Avrupa Konseyi’nin pandemi özelinde yayımladığı sonuçlara göre, Yeni Nesil AB fonu tarafından güçlendirilen çok yıllık mali çerçevenin, AB’nin sürdürülebilir ve dirençli bir toparlanma, istihdam yaratma ve onarma yoluna sıkı bir şekilde yerleştirilmesini sağlayan ana Avrupa aracı olması

planlanmıştır. Bunun yanı sıra, mali çerçeve AB'nin yeşil ve dijital önceliklerini desteklerken, bir yandan da COVID-19 salgınının yol açtığı acil hasarı ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır (Avrupa Konseyi, 2020). Crncec ve diğerleri (2023), pandemi sonrası toparlanmayı desteklemek için geliştirilen yönetim çerçevesinin, yeşil geçişi hızlandırmak için güçlü bir mali ve politika kaldıracı yarattığını ve iklim konusunda giderek daha az iddialı olan üye devletler arasındaki uçurumu kapattığını ileri sürmüşlerdir. Özellikle geleneksel olarak AB fonlarına güvenen AB üyeleri, salgın sonrası toparlanmanın sunduğu fırsatı değerlendirmiştir.

Misik ve Oravcova (2022) kökleri enerji ve iklim politikası yönetişimine dayanan, AB'nin yeşil toparlanmasının finansmanı ile bağlantılı yeni yönetim modelinin özellikle Avrupa Komisyonu'nun üye ülkeleri salgın sonrası toparlanma tercihlerini Komisyon'unukilerle uyumlu hale getirmeye zorladığını iddia etmişlerdir. Burada başarılı olmasının ardından Avrupa Komisyonu, üye devletleri salgın sonrası toparlanma süreçlerini dijital ve yeşil hale getirmeye zorlamak için çok benzer bir yönetim modeli kullanmıştır. Sonuç olarak, AB üye ülkelerinin yeşil ve dijital dönüşümü gerçekleştirebilmeleri için AB öncelikle, üye devletleri COVID-19 sonrası belirli miktarda toparlanma fonu tahsis etmeye zorlamıştır. Bunun yanı sıra, 29 Temmuz 2021'de yürürlüğe giren Avrupa İklim Yasası'nı, iklim nötrlüğü hedefini ve AB'nin 2050'den sonra negatif emisyonları yasal bir zorunluluk haline getirmeyi hedeflemiştir (Avrupa Komisyonu, 2024a). Avrupa İklim Yasası, net sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar 1990'a kıyasla en az %55 oranında azaltmaya yönelik bağlayıcı bir Birlik iklim hedefi belirlemiştir. Avrupa Komisyonu, 2050 iklim nötrlüğü hedefine doğru güçlendirilmiş 2030 emisyon azaltım hedefini yüzde 55 oranında uygulamak için 2021 yılında 55'e Uyum Paketi'ni (Fit For 55) önermiştir (Von Homeyer vd., 2022). 55'e Uyum Paketi, emisyon ticaretinin yeni sektörlere uygulanması ve mevcut AB Emisyon Ticareti Sisteminin sıkılaştırılması, yenilenebilir enerji kullanımının ve enerji verimliliği artırılması, düşük emisyonlu ulaşımın ve bunu destekleyecek altyapı ve yakıtların daha hızlı kullanıma sunulmasını içermektedir (Avrupa Komisyonu, 2024b). Ayrıca AB, 2026'dan itibaren sınırda karbon düzenleme mekanizmasını uygulamaya koymuş olacaktır. Bu noktada AB üye ülkelerinin içindeki en büyük problem, 2050 yılına kadar iklim nötrlüğüne ulaşmak için yeni ulusal emisyon hedeflerinin nasıl belirleneceği konusundaki anlaşmazlık olmuştur. Üye ülkelerden bazıları eşit olmayan yük paylaşımından ve farklı başlangıç konumlarından şikâyet etmektedirler.

3. UKRAYNA-RUSYA SAVAŞI VE AB'NİN ENERJİ POLİTİKASI

AB'nin enerji politikasının kilometre taşlarından biri de 2014 yılında Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan çatışmanın etkisidir. Rusya, bir Ukrayna toprağı olan Kırım'ı ilhak etmiş ve çatışmanın sonunda Ukrayna, Donbas bölgesi olarak da bilinen önemli vilayetleri Donetsk ve Luhansk üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 21 Şubat 2022'de Ukrayna'daki Donetsk ve Luhansk Halk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımasıyla başlayan Ukrayna işgali ise bir süre daha devam edecek gibi görünmektedir.

2019 yılına gelindiğinde AB nüfusunun %93'ünün iklim değişikliğini ciddi bir sorun olarak görmekte ve yine nüfusun %72'si dışarıdan gelen fosil yakıtı bağımlılığı azaltarak enerji güvenliğinin artacağını düşünmekteydi. Bu hedefler için de yeni, daha dinamik ve ileriye dönük bir enerji ve iklim stratejisine ihtiyaç vardı. AB'nin güvenlik, sürdürülebilirlik ve karşılanabilirlik üçgeninde sürdürülebilirliğin en üst noktaya taşındığı bu dönemde temiz enerjinin teşviki, enerji verimliliği, karbondan arındırma, AB iklim ve enerji politikasının yanı sıra enerji ve iklim politikasının daha geniş bir stratejiyle bütünleştirilmesi gerektiğini savunan Avrupa Komisyonu Ursula von der Leyen'i başkan seçmiş ve Aralık 2019'da Avrupa'yı 2050 yılına kadar iklim açısından nötr ilk kıta haline getirmeyi amaçlayan yol haritası olan Avrupa Yeşil Şartını sunmuştur (Levoyannis, 2021).

Avrupa Yeşil Şartının temel hedefi, AB'nin sürdürülebilirliğini ve rekabet gücünü artırmak ve bunu yaparken de bu dönüşümün adil ve kapsayıcı olmasını sağlamaktır. AB'nin taahhütlerinin başında tüm üye ülkeler olarak sera gazı emisyonlarının azaltılması yer almaktadır. Avrupa Yeşil Şartı aynı zamanda AB'nin karbondan arındırma hedefine ulaşırken enerji arzının güvenliğini ve rekabet gücünü sağlamanın içerdiği zorlukları da bertaraf etmeye çalışacaktır (Avrupa Yeşil Şartı, 2019). Avrupa Yeşil Şartı'nın bir parçası olarak Avrupa Komisyonu, AB'nin sera gazı azaltma hedefini 2030'da %50 ila %55 arasında gözden geçirmeyi önermiştir. Avrupa Konseyi ise Avrupa Komisyonu'nun 2056'da iklim nötrlüğünü sağlama ve dünyanın ilk iklim nötr kıtası olma hedefini resmen onaylamıştır (Baykara, 2022).

Yukarıda değinildiği üzere, 2020 ve 2021'de devletlerin temel politika önceliği COVID-19 salgınıyla mücadele iken Şubat 2022'de ise bu durum hızla yerini Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı almıştır. Pandeminin neden olduğu krizin enerji dönüşümüne yönelik bir fırsat mı yoksa bir tehdit mi olduğu konusu henüz nihayete ermemişken Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı AB'nin enerji politikasında enerji güvenliği ve karbondan arındırma önceliklerini değiştirmiştir. AB henüz

pandemiye yönelik politika tepkisinin yeni vermeye başlamışken, Rusya Şubat 2022'de Ukrayna'ya yönelik topyekûn bir saldırı başlatmıştır. Romanova'ya göre (2023), Pandemi döneminde Rusya, daha fazla AB özerkliğini ve stratejik ortaklığı teşvik etmek için kullanılmıştır. 2020 ve 2021'de jeopolitik anlatı güçlendirilmiştir. Sonuç olarak bu söylem AB'yi Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'ya saldırısına yanıt olarak yapılan politika değişikliğine hazırlamıştır. Rusya'nın her zaman enerjiyi AB'ye karşı bir silah olarak kullanması sebebiyle bu saldırının enerji boyutunun da olduğu ve AB'nin Rusya'ya karşı zayıf olduğu bilindiğinden (Bricout vd., 2022), saldırının hemen ardından Avrupa Komisyonu AB'nin Rus enerji kaynaklarına olan bağımlılığının kısa vadede en aza indirilmesini, orta vadede ise tamamen ortadan kaldırılmasını önermiştir (Avrupa Komisyonu, 2022a).

Enerji arzına ilişkin belirsizliğe rağmen Avrupa Parlamentosu 1 Mart 2022'de AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığının önemli ölçüde azaltılması, 7 Nisan 2022'de petrol, kömür, nükleer yakıt ve gaz ithalatına derhal tam ambargo uygulanması ve Kuzey Akım 1 ve 2 boru hatlarının da durdurulması çağrısında bulunmuştur. Dahası, Ukrayna'nın Rusya tarafından işgalinden iki hafta sonra kabul edilen AB Devlet ve Hükümet Başkanının Versailles Deklarasyonu'nda ise Rusya'nın Ukrayna'dan derhal ve koşulsuz olarak çekilmesini talep edilmiş, AB'nin Rus gazına, petrolüne ve kömürüne olan bağımlılığını aşamalı olarak ortadan kaldırmayı kabul etmiş ve AB'nin Rus gazı, petrolü ve kömürüne olan bağımlılığını çeşitlendirme, enerji tedariki, gaz depolamasının artırılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının dağıtımının hızlandırılması, gerekli gaz ve elektrik bağlantılarının tamamlanması ve enerji verimliliğinin artırılması çağrısında bulunmuştur (Emiliozzi vd., 2024). Bütün bu girişimlerle AB enerji konusunda dışa bağımlılığını azaltmaya çalışmakta ise de AB'nin yer altı depolarındaki düşük doğal gaz stokları ve 2021 ortasından bu yana kıtadaki genel olarak yüksek gaz fiyatlarıyla bağlantılı acil sorunlara acil bir çözüm bulunması gerekmektedir (Kotek vd., 2023). Çözüm olarak Avrupa Komisyonu, üye devletlerin acil durum malzemelerine ihtiyaç duyması durumunda yeterli miktarda gaz sağlaması beklenen 2022-2023 kışında doğal gaz tüketiminde gönüllü bir azalma önermiştir (Avrupa Komisyonu, 2022b). Üye devletler arasındaki oldukça zorlu müzakereler, doğal gaz tüketiminde %15'lik bir azalma konusunda anlaşmaya varılmasıyla sonuçlanmış ve buna birçok üye devlet için bu taahhütten bir dizi istisna getirilmiştir.

AB'nin içerisindeki enerji güvenliğini artırmaya yönelik çabaları, Avrupa Komisyonu'nun Mayıs 2022'de sunduğu ve üye devletlerin politika kararlarını arz çeşitlendirmesine, talebin azaltılması ve enerji verimliliği ve yenilenebilir enerjinin artırılması dayanan AB düzeyinde genel bir çerçeveye tamamlayan REPowerEU

planıyla sonuçlanmıştır (Lasse ve Wilson, 2023). REPowerEU planı, 55'e Uyum Paketi'nin bazı kısımlarında değişiklik yapılmasını ve güçlendirilmesini içermektedir (Oberthür ve Homeyer, 2023). AB'nin enerji stratejisinin merkezi politika çerçevesi olan REPowerEU planı, Rusya'nın fosil yakıtlarına olan bağımlılığını hızla azaltmayı ve AB enerji sisteminin uzun vadeli sürdürülebilirliğini ve istikrarını garanti etmeyi amaçlamaktadır. Planın ilkeleri, depolama kapasitesi hedeflerini belirleyen, gaz tüketimini azaltan, ortak bir gaz satın alma tesisi ve gaz fiyatlarını düşürmek için bir düzeltme mekanizması kuran düzenleyici müdahaleler yoluyla uygulanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2024c).

4. RUSYA'NIN UKRAYNA'YA SALDIRISI VE AB'NİN ENERJİ ÇEŞİTLENDİRME ÇABALARI

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı göstermiştir ki, her ne kadar enerji sistemleri sürdürülebilir bir geçiş sürecinden geçse de fosil yakıtlar hâlâ Avrupa'daki enerji kullanımının çoğunun temelini oluşturmaktadır. Rusya-Ukrayna arasındaki çeşitli gaz transit anlaşmazlıklarına ve Rusya'nın 2014'te Kırım'ı işgal etmesine rağmen AB, Rusya'nın doğal kaynaklarına yüksek düzeyde bağımlılığı sürdürmüştür. Yine de 2022 ve 2023 yıllarına bakıldığında AB, fosil yakıt tedarikini Rusya'dan diğer üçüncü ülke tedarikçilere doğru çeşitlendirme konusunda başarılı olduğu söylenebilir. Eurostat'ın verilerine göre, Rusya'nın AB enerji ithalatındaki payı giderek düşmektedir (Eurostat, 2024).

Kömür

COVID-19 sonrası ekonomik toparlanma kapsamında AB'nin 2021 yılı küresel kömürden elektrik üretimi 2019 seviyelerini aşmış ve kömür üretimi tahminleri de saldırıdan sonra yukarı yönlü yenilenmiştir. Gerçekten de bazı Avrupa ülkeleri en azından yakın vadede kömüre yeniden dönmektedir (Yergin, 2022). Örneğin, gaz tedarikinin %90'ının Rusya'dan sağlayan Çek Cumhuriyeti, kömürden çıkış hedef tarihini 2033'ün ötesine taşımayı düşünmektedir. Almanya, İngiltere, Avusturya ve Hollanda ise kömür yakıtlı elektriğe yönelik kısıtlamaları geçici olarak kaldırmıştır (France 24, 2022b).

Rusya'nın AB'ye kömür ihracatına, AB'nin Nisan 2022'de kabul ettiği Beşinci Yaptırım Paketiyle Ağustos 2022'den itibaren tam bir ambargo uygulanmaya başladığı görülmektedir. Buna *REPowerEU* tarafından öngörülen ve Rusya'nın Avrupa'ya gaz ihracatında düzenli kesintiler yapmasıyla hızlanan Rusya'dan gaz ithalatındaki hızlı düşüş de eklendiği halde AB süreci başarıyla yürütmüştür. Bu başarının iki sebebi vardır. Birincisi, kısa vadede kömür kullanımının artmasıdır. İkincisi ise, orta ve uzun vadede yenilenebilir enerjinin daha hızlı yaygınlaşmasıdır (Prandin, 2022). Fakat, AB daha fazla kömür yakarak

gaz yakıtlı elektrik üretimindeki önemli azalmalar sağlamıştır. Aralarında Almanya, Romanya ve İtalya'nın da bulunduğu çok sayıda üye devlet, enerji krizini ve tüketici ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kömürlü termik santrallerin planlanan kapatılmasını erteleme kararı almıştır (Cheong ve Koh, 2022).

Petrol, Doğal Gaz ve LNG

Rusya, 2021 yılına kadar hem doğal gaz hem de ham petrol ithalatında Avrupa'nın başlıca sağlayıcısı olmuştur. Doğal gaz ve petrol AB dışı toplam ithalatın sırasıyla %44 ve %28'ini oluşturmuştur. Kuzey Akım doğalgaz boru hattının ulaştığı ilk ülke olan Almanya, büyük ölçüde Rus gazına bağımlıdır. Rusya, Almanya'ya karadan Kardeşlik (Soyuz) ve Kuzey Işıkları boru hatları yoluyla, deniz üzerinden ise Kuzey Akım aracılığıyla doğal gaz taşımaktadır. Ayrıca Kuzey Akım 2 doğalgaz boru hattının inşasında da bazı Alman firmalarının Gazprom'la ortaklığı bulunmaktadır (Atlas, 2022). Kuzey Akım 1, AB ülkelerinin gaz üretiminin azaltılmasının yanı sıra, gaz ithalatının daha hızlı ve düşük maliyetli bir şekilde yapılmasını da sağlamıştır. Kuzey Akım 2'nin başlatılması için gerekli izinleri ise 2018'de, Almanya, Finlandiya, İsveç ve Rusya vermiştir. Danimarka gibi Baltık ülkeleri ve Polonya da Kuzey Akım 2'ye karşı çıkmış ve bu boru hattının Rus dış politikası tarafından silah haline getirilebileceğini iddia etmiştir. Sonuç olarak bu proje AB üyeleri arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Bichikliski ve Nas, 2022). Rusya'nın Şubat 2022 sonlarında Ukrayna'ya saldırmasından sonra mevcut Alman Şansölyesi Olaf Scholz Kuzey Akım 2'nin yetkilendirme sürecini ertelediklerini açıklamıştır. Bugün, Kuzey Akım 2 projesinin geleceği belirsizdir (Kóczy vd., 2022).

2021 sonbaharından bu yana, önce Kuzey Akım 2 boru hattı onayı konusundaki çıkmaza yanıt olarak Rusya'nın doğal gaz ihracatını silah haline getirmesi, doğal gaz fiyatlarında istikrarlı bir artışa katkıda bulunmuştur. Bu eğilim, çatışmanın başlamasından sonra kötüleşmiş, Rusya'dan gelen boru hattı gazı 2022 boyunca giderek azalmış ve bu da enerji piyasalarında yaygın aksaklıklara neden olmuştur (Emiliozzi vd., 2024). Dahası, kömür ithalat ambargosunu ve Aralık 2022'den itibaren ham petrol ithalatına ve Şubat 2023'ten itibaren rafine edilmiş petrol ürünlerine uygulanan altıncı yaptırım paketinin bir parçası olarak Rusya'dan deniz yoluyla yapılan petrol ithalatına yapılan ambargo izlemiştir. Bununla birlikte, petrol ambargosu Rusya'nın AB'ye yaptığı petrol ithalatının %90'ını kapsamış ve Druzhba boru hattı boyunca taşınan sadece %10'luk kısım 2023 yılı sonuna kadar yaptırım paketinden muaf tutulmuştur. Avrupa'nın ana gaz tedarikçisi olarak Rusya'ya tarihsel bağımlılığı ve esas olarak Rusya'dan AB pazarlarına gaz taşımak için var olan çeşitli boru hattı ağları göz

önüne alındığında, doğal gaz ithalatının özellikle AB yaptırım politikası kapsamında yer almaması şaşırtıcı değildir. Macaristan'ın ise alternatif kaynaklar elde edene kadar ham petrole erişmeye devam etmesine onay verilmiştir. Diğer yandan, Almanya dahil Druzhba boru hattı üzerindeki diğer ülkeler artık Rus petrolü ithal etmemeyi tercih etmiştir (Lasse ve Wilson, 2023). Bununla birlikte, Rusya'dan gelen Türk Akımı hariç tüm boru hattı rotalarındaki gaz tedariki 2022'de önemli ölçüde yavaşlamıştır. Çatışma, küresel yankılar yaratmasına ve hem doğalgaz hem de petrol için dünya çapında enerji emtia akışının yeniden yapılandırılmasına yol açmasına rağmen, her şeyden önce Avrupa'yı etkilemiştir (Babina vd., 2023). Eylül 2022'de ise Kuzey Akım 1 ve 2 boru hatları, bilinmeyen aktörler tarafından sabotaja maruz kalmış ve AB üye ülkeleri Rusya'yı suçlamıştır. Boru hatları halen tamir edilmemiştir.

2022 Rusya-Ukrayna savaşından sonra, Avrupa Birliği'nin potansiyel enerji tedarikçisi ülkelerle ilişkileri, öncelikle enerji güvenliği ve çeşitlendirme bağlamında önemli değişikliklere uğramıştır. Öncelikle, AB, ABD, Katar, Cezayir ve Norveç gibi ülkelere LNG ithalatını önemli ölçüde artırmıştır. Bu dört ülkeden özellikle ABD, AB'ye LNG sağlayan en büyük tedarikçi haline gelmiş ve AB, Amerikan firmalarıyla uzun vadeli LNG tedarik anlaşmaları imzalamıştır. Katar, güvenilir bir ortak olarak rolünü genişletirken, Norveç, boru hatları aracılığıyla doğal gaz ihracatını artırmıştır (Gonand, 2024). Ülkeyi Tunus üzerinden İtalya'ya bağlayan Trans-Akdeniz (Transmed) boru hattı sayesinde AB için önemli bir gaz tedarikçisi olan Cezayir, savaştan sonra AB için daha önemli hale gelmiş ve AB, daha yüksek volümlerde gaz ithalatı ve uzun vadeli anlaşmalar da dahil olmak üzere Cezayir ile enerji ilişkilerini güçlendirmek için çalışmıştır. Yine büyük doğal gaz rezervlerine sahip olan Mısır da özellikle LNG ihracatı için kritik bir ortak haline gelmiştir (Avrupa Komisyonu, 2024e).

AB, yeni tedarikçilerle ilişkileri geliştirmenin yanı sıra, birden fazla kaynaktan ve rotadan enerjiye erişim için altyapıya yatırımı da artırmıştır. Bu bağlamda AB, Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ve Trans Anadolu Boru Hattı'nı (TANAP) içeren ve Hazar Denizi'ndeki Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından AB'ye doğal gaz getiren Güney Gaz Koridoru (SGC) isimli boru hattının kapasitesini Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden sonra genişletmek için çalışmaktadır (Rzayeva, 2023). Son olarak her ne kadar teknik ve politik olarak zorlayıcı olsa da Doğu Akdeniz gazını deniz altından EastMed Boru Hattıyla AB'ye taşımak da Birlik için bir seçenek olarak masada durmaktadır (Michalopoulos, 2022).

2022 Rusya-Ukrayna savaşından sonra Türkiye'nin de AB için daha da önemli bir ortak haline geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öncelikle, Türkiye, AB'nin enerji çeşitlendirme çabalarında ve daha geniş jeopolitik

konumlandırmasında önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye; Azerbaycan ve Türkmenistan'ı AB'ye bağlayan birkaç önemli enerji boru hattı için stratejik olarak bir geçiş ülkesi konumundadır (Rehimov, 2024). Yukarıda bahsi geçen, Güney Gaz Koridoru'nun bir parçası olan ve Azerbaycan'ın Şah Deniz sahasından Avrupa'ya doğal gaz getiren Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP), 2022'den bu yana daha da önem kazanmıştır. Bunun yanı sıra, Türkiye, LNG terminallerinin kapasitesini artırarak AB'ye LNG tedariki için önemli bir geçiş noktası haline gelmeye çalışmaktadır (Özdil, 2024).

Sonuç olarak, 2022'de savaşın başlamasından sonra LNG, Rusya'nın Avrupa'ya yaptığı boru hattı ihracatının önemli bir kısmının yerini alarak, Avrupa gaz pazarının yapısını bölgeselden daha bütünleşmiş ve küresel bir yapıya temelden değiştirmiştir (Emiliozzi vd., 2024). 2022'de Avrupa LNG ithalatı yıllık bazda neredeyse %60 artmış ve özellikle LNG'nin toplam Avrupa arzı içindeki payı 2000 ile 2019 arasındaki ortalama %20'den %53'e yükselmiştir (Enerji Enstitüsü, 2023). AB, ABD ile mevcut LNG ilişkilerini genişletmiş, Katar, Cezayir ve Azerbaycan ile stratejik ortaklık görüşmelerinde bulunmuştur. Bu konuda tartışmalar Avrupa genelinde ülke düzeyinde tekrarlanmaktadır. AB'nin, LNG ithalatı için yüksek ödeme yapma isteği, gazın AB'nin yeşil sınıflandırmasına dahil edilmesi, yeni AB Enerji Platformu ve Macaristan'ın savaşın ortasında Gazprom'la yaptığı yeni anlaşma ise Avrupa'nın yakın vadede gaz arzını güvence altına alma konusunda sıkıntıları olduğunu göstergesidir (Preussen, 2022). Üye devletlerin çoğu Rusya'dan tam enerji bağımsızlığı yönünde çalışmaya devam etse de Macaristan farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Macaristan bir yandan çeşitlendirme yönünde bazı diplomatik çabalar sarf etmekte diğer yandan doğal gaz tedariki için Rusya ile mevcut uzun vadeli anlaşmaların ödeme koşullarını uzatmaktadır. Hatta, Nisan 2023'te Macaristan, yaptırımlardan kaçınmak için Paks II nükleer enerji santralinin inşası için mevcut anlaşmaları değiştirmek üzere Rusya ile bir anlaşma da imzalamıştır. Macaristan'ın Rusya ile enerji ilişkilerini koruma veya güçlendirme çabaları, AB'nin stratejik hedefleriyle çelişmektedir (Kardas, 2024).

Yine de AB, ortak gaz satın alımına yönelik bir mekanizma oluşturan, sınır ötesi LNG tedariklerini kolaylaştıran ve düzenleyen ve ortak gaz alımına yönelik bir mekanizma ve gaz fiyatlarını Rus boru hattı gazına daha az bağımlı olacak şekilde belirleyecek yeni AB endeksi geliştirmeye başlamış ve 19 Aralık 2022 tarih ve (AB) 2022/2576 sayılı Konsey Tüzüğü aracılığıyla AB gaz piyasalarına daha güçlü müdahale etme arayışına girmiştir. Fakat, LNG kapasitelerinde hızlı bir artışa duyulan ihtiyaç, LNG ithalat terminallerinin eşitsiz dağılımını ve Avrupa genelindeki potansiyel kapasiteyi ön plana çıkarmaktadır. İspanya açık ara en

yüksek kapasiteye sahip olsa da Fransa ile olan zayıf ara bağlantı kapasitesi LNG ithalat terminallerinin tedarikini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu sebeple, birçok AB ülkesi 2022'de LNG kapasitelerini artırmaya çalışmış ve LNG terminallerinin ve daha küçük yüzer gaz depolama ve yeniden gazlaştırma ünitelerinin inşasını hızla onaylamıştır. Buna, tarihsel olarak LNG kapasitesi olmayan ancak 2022'de birkaç yeniden gazlaştırma ünitesi ve Ocak 2023'te ikinci LNG terminalini açan Almanya da dahildir (Lasse ve Wilson, 2023).

Sonuç olarak, AB'yi gelecekte belirli bir üçüncü ülke tedarikçisine bağımlı hale getirme olasılığı boru hattı gazına göre daha az olsa da LNG hâlâ AB'yi piyasa kısıtlamalarına, yüksek fiyatlara ve bir bütün olarak üçüncü ülke tedariklerine bağımlılığa karşı savunmasız hale getirmektedir. AB üye devletleri, ABD, Norveç ve Katar gibi güvenilir LNG tedarikçileriyle, bazı orta vadeli tedarik taahhütlerini içeren, ancak eş zamanlı ihtiyaç göz önüne alındığında 2050 yılına kadar iklim nötrlüğü yani net sıfır sera gazı emisyonu hedefine ulaşmak için AB ekonomisini karbondan arındırma amacından ötürü uzun vadeli taahhütlere girme konusunda biraz ihtiyatlı davranarak daha stratejik gaz ilişkileri geliştirmeye çalışmaktadırlar. Dahası, küresel LNG piyasaları değişkendir ve LNG tarihsel olarak Avrupa için boru hattı tedariklerinden daha pahalı olma eğiliminde olmuştur (Lasse ve Wilson, 2023). COVID-19 sınırlamalarının kaldırılmasının ardından Çin ekonomisinin yeniden açılması ise LNG ithalatında daha fazla rekabet demektir (Emiliozzi vd., 2024). Eylül-Mazzega'ya göre (2023), AB, 2030-2035'e kadar, Norveç, Cezayir ve daha az ölçüde Azerbaycan ve Libya'dan boru hattı tedarikine ek olarak LNG ithalatına da büyük ölçüde bağımlı kalacaktır. Bu nedenle, Çin, ABD Körfez Kıyısı ve Avrupa'da yaz ve kış aylarındaki hava koşullarına ve teknik kesintilere bağlı dalgalanmalarla birlikte LNG piyasalarındaki gerilim potansiyelinin devam etmesi beklenmektedir. Yeni ilave sıvılaştırma kapasitesinin dünya genelinde, özellikle Katar, ABD veya Papua Yeni Gine'de faaliyete geçmesiyle birlikte 2025 yılı itibarıyla durumun iyileşmesi beklense de AB büyük ölçüde spot pazarlara bağımlı durumdadır. Avrupalı şirketlerin Hollanda, İtalya ve Fransa'ya sıvılaştırılmış doğal gaz tedariki için 2023 sonbaharında Katar ile imzaladığı uzun vadeli gaz sözleşmeleri de AB'nin net sıfır sera gazı emisyonuna ulaşmayı planladığı 2050 yılının ötesine uzanması sebebiyle AB içerisinde tartışma konusudur (Kardas, 2024).

Yenilenebilir Enerji

Uluslararası Enerji Ajansı (IEA), AB'nin gaz kıtlığı riskinden kaçınmasına yardımcı olmak için enerji verimliliğini artırmanın, yenilenebilir kaynakları artırmanın ve sanayiye karbondan arındırmanın önemine dikkat çekmektedir (IEA, 2024). Dolayısıyla, AB içerisinde başlangıçta enerji güvenliği ile ilgili

olmayan enerji verimliliği hususu, enerji kullanımını azaltarak sera gazını azaltma ihtiyacını yansıtmaktadır. Bu çaba, Ukrayna'nın işgalinden öncesine dayanmakta olup Şubat 2022'den sonra yeniden aciliyet ve siyasi ivme kazanan Avrupa Yeşil Şartı mevzuatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. AB, enerji verimliliğinde %20 iyileştirmeye yönelik 2020 hedefine rahatça ulaşmış olsa da bu büyük ölçüde tüketici davranışındaki kalıcı değişimlerden ziyade, COVID-19 krizinin enerji kullanımını azaltmadaki benzersiz etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA, 2021), Mısır'da düzenlediği '2050'ye Kadar Net Sıfır senaryosu ve BM İklim Değişikliği Konferansı' (COP27), temiz enerjiye geçiş için düşük maliyetli finansman elde etme konusunda büyük ilgi görmüştür. Net sıfır karbon emisyonu hedefine ulaşmak için, 1,5 °C'lik küresel ısınmayı önlemek, ülkelerin tüm enerji sektörlerini elektriklendirmesi diğer bir deyişle elektrifikasyon, yani fosil yakıtları kullanan teknolojilerin, enerji kaynağı olarak elektriği kullanan teknolojilerle değiştirilmesi ve 2050 yılına kadar rüzgâr, su ve güneş enerjisine %100 dönüşüm sağlamak gerekmektedir (Jacobson vd., 2017).

Rusya'nın Ukrayna saldırısından sonra ise AB içerisinde çevresel sürdürülebilirliğe ve özellikle de karbondan arındırmaya yönelik beklentileri etkileyen çok sayıda politika değişikliği olmuştur. Yeni politikalar sürdürülebilir enerji temelinde şekillenmiş, temiz enerji alternatiflerinin geliştirilmesi ve yüksek karbonlu enerjinin aşamalı olarak ortadan kaldırılması amaçlanmıştır (Blondeel vd., 2021). AB, kendi önemli kaynaklarının yokluğu sebebiyle fosil yakıtları kademeli olarak azaltmak, güneş veya rüzgâr gibi yenilenebilir enerjiden üretilen elektriği giderek artırmak istemektedir. Rusya-Ukrayna çatışması sonucunda, Avrupa Komisyonu, Avrupa'nın Rus fosil yakıtlarına bağımlılığını azaltmak amacıyla, toplam nihai enerji tüketiminde yenilenebilir enerjiye yönelik 2030 hedefini 2021'deki %40'tan 2022'nin başında %45'e çıkarmıştır (REPowerEU, 2022). REPowerEU, '55'e Uyum Paketini' hızlı bir şekilde uygulamayı amaçlamaktadır. AB ayrıca, geçiş yakıtı olarak gaz tüketiminin başlangıçta planlanandan daha sağlam ve hızlı bir şekilde azaltılmasından kaynaklanacak eksiklikleri gidermek amacıyla yenilenebilir enerji konusunda daha yüksek hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır.

Sonuç olarak, bugün, yüksek iklim hedefleri ve COVID-19 salgınından toparlanmanın bir parçası olarak dünya çapında enerji talebindeki toparlanma ile daha da iç içe geçmiş durumdadır. Bu nedenle yenilenebilir enerjiye geçiş hızlandırma çabaları hiç bu kadar önemli olmamıştır (REN21, 2022). Artan petrol fiyatları da petrolün ikamesini sağladığı için yenilenebilir enerjiye yatırım yapma konusunda teşvik yaratmaktadır (Liao, 2023). Üstüne üstlük, Rusya-Ukrayna

çatışması nedeniyle hızla artan enerji fiyatları ise Avrupa'da yenilenebilir enerjinin önemini artıran bir uyandırma çağrısı görevi görmüştür. Enerji arzı sıkıntısı, Avrupalı şirketlerin Rus petrol ve gazına olan bağımlılıklarını azaltmalarına katkı sağlamak ve yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi veya tedarik edilmesi gibi alternatif çözümlerin aranması ihtiyacını vurgulamaktadır (Liao, 2023).

AB'nin net enerji ithalatçısı statüsü göz önüne alındığında, yenilenebilir enerji kaynaklarının ulusal enerji karışımlarındaki payının artırılması ve enerji verimliliği ile enerji tasarrufu düzeylerinin iyileştirilmesi sonucunda AB'ye yapılan fosil yakıt ithalatı miktarı ve dolayısıyla da AB'nin üçüncü ülke tedarikçilere olan bağımlılığı da azalacaktır. Avrupa temiz enerji paradigmasına doğru ilerledikçe, yenilenebilir enerjiye yapılan yatırımlara, geçiş için gerekli olan kritik minerallerden kaynaklanan potansiyel zayıf noktaları ele alacak uzun vadeli bir strateji eşlik etmelidir (Leruth vd., 2022). Bu bağlamda, AB üyelerinden bazıları Rusya'nın Ukrayna saldırısı sonrası yenilenebilir enerji planlarını açıklamaya başlamıştır. Örneğin, Almanya 2035 yılına kadar %100 yenilenebilir elektriğe geçme taahhüdünde bulunmuş, yine Almanya, Danimarka, Hollanda ve Fransa yenilenebilir proje dağıtımlarının hızlandırılacağını duyurmuşlardır (Ashurst, 2022). İtalya ise yeni rüzgâr santrali projesini açıklamıştır (France 24, 2022a). Tüm bu yenilenebilir politikaların başarılı bir şekilde uygulanması halinde bu gelişmeler Avrupa'da güneş, kara ve deniz rüzgarında hızlı bir büyüme potansiyeline işaret etmektedir (De Pous, 2022).

Son olarak, AB içerisinde temiz enerji arzının hızlanmasıyla birlikte nükleer elektriğin ivmesi de artmıştır. Örneğin, Belçika, Rus gazından kurtulmanın bir yolu olarak mevcut tesislerin kısa vadede genişletileceğini duyurmuş ve Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron önemli yeni Fransız nükleer tesislerine destek vereceğini açıklamıştır. Buradaki ikilem nükleer gerçeğin niteliğidir. Çünkü nükleer çevre açısından tartışmalı olmaya devam etmektedir. Zehirli atık üreten, atıklarının uzun vadede nerede depolanacağı hakkında çok az şey bilinen, uranyum madenciliği çevreye ve sosyal açıdan zarar verici olabilen, su seviyeleri düşük ve aşırı sıcak olduğunda iyi çalışmayan nükleer gerçekten temiz enerjiye katkıda bulunabilecek midir? Aynı soru doğal gaz için de sorulmaktadır. Dolayısıyla, nükleer ve doğal gazın AB'nin “yeşil sınıflandırmasına” dahil edilmesi muhtemelen bir politika sapmasına mı işaret etmektedir? Sonuç olarak, Kuzemko ve diğerlerinin de (2022) altını çizdiği üzere, sürdürülebilirliğin sera gazı emisyonlarına göre dar bir şekilde değerlendirildiği, krizin teşvik ettiği enerji politikası oluşturma koşulları altında bakıldığında nükleer ve doğal gaz çevresel olarak sürdürülebilir kabul edilebilir.

5. AB ENERJİ POLİTİKASI: PRANGALANMA MI? SORUMLULUĞU PASLAMA MI?

Çalışmanın bu kısmında, AB'nin ve üye ülkelerinin COVID-19 pandemisinden toparlanmaya çalışırken başlayan Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinde üçüncü yıla girerken izlediği enerji politikasının prangalanma mı yoksa sorumluluğu paslama mı olduğu tartışılmaktadır. Christensen ve Snyder'e göre (1990), prangalanma çok kutuplulukta, ittifak ortaklarının birbirine benzer olmasının ittifak içerisinde güvenlik açısından karşılıklı bağımlılığa yol açması durumudur. Dolayısıyla içinde bulunulan karşılıklı bağımlılık ortamında her devlet kendi güvenliğinin ittifak ortaklarının güvenliğiyle bütünüyle iç içe olduğunu hissetmektedir. Çok kutuplulukta birinciyle taban tabana zıt olan ikinci kavram ise sorumluluğu paslamaktır. Artan bir tehdit karşısında bazı devletler diğer devletlerin dengeleme çabalarından özgürce yararlanmaya çalışır. Devletler bunu, gereksiz maliyetlere katlanmaktan kaçınmak istedikleri için ya da diğer güçlerin göreceli konumlarının güçlendirilmesini bekledikleri için yapabilirler (Christensen ve Snyder, 1990).

Salgın sonrası toparlanma sürecine sonrasında başlayan Ukrayna Savaşı devam ederken yapılan girişimlere bakıldığında AB'nin net bir şekilde karbondan arınma konusunda çabaladığı ama çabalarına karşılık alma noktasında AB'de iki tarafın olduğu söylenebilir. Taraflardan biri, hem COVID-19'un hem de Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin uzun vadeli bir ekonomik soruna dönüşmeden önce hızlı tepki verilmesini gerektiren krizler olduğunu iddia etmektedir. Bu noktadan hareketle de Covid 19 sonrası AB ekonomisini yeniden canlandırmak ve Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin ardından AB enerji güvenliğini desteklemek için çoğunlukla kömür formundaki düşük maliyetli enerji desteklemektedir. COVID-19 sonrası ekonomik toparlanma kapsamında AB'nin 2021 yılı küresel kömürden elektrik üretimi 2019 seviyelerini aşmış ve kömür üretimi tahminleri de saldırıdan sonra yukarı yönlü yenilenmiştir. Gerçekten de bazı Avrupa ülkeleri en azından yakın vadede kömüre yeniden dönmektedir (Yergin, 2022). Örneğin, gaz tedarikinin %90'ının Rusya'dan sağlayan Çek Cumhuriyeti, kömürden çıkış hedef tarihini 2033'ün ötesine taşımayı düşünmektedir. Almanya, Avusturya ve Hollanda ise kömür yakıtlı elektriğe yönelik kısıtlamaları geçici olarak kaldırmıştır (France 24, 2022b). Aralarında yine Almanya, Romanya ve İtalya'nın da bulunduğu çok sayıda üye devlet, enerji krizini ve tüketici ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kömürlü termik santrallerin planlanan kapatılmasını erteleme kararı almıştır (Cheong ve Koh, 2022). Yine, Çek Cumhuriyeti kömürü çok önemli bir enerji güvenliği unsuru olarak gördüğünü açıklamıştır (Kuzemko vd., 2022). Aslına bakıldığında bu tercih karbonsuzlaştırma hedefleriyle doğrudan çelişse de Çek Cumhuriyeti bu tercihin kısa vadeli olduğunu iddia etmiştir. Özetle,

Rusya'nın Ukrayna saldırısından sonra enerji güvenliği daha da önemli bir konu haline gelen AB içerisindeki birinci kampta yer alan üye ülkeler kendi enerji güvenliklerini artırmalarına olanak sağlayacak yerli rezervleri bulmak amacıyla enerji politikalarını yeniden değerlendirmeye başlamışlardır (Misik, 2022).

Diğer taraf ise, kömürün elektrik üretimi amaçlı yakılması sırasında ortaya çıkan yüksek düzeydeki CO₂ emisyonları nedeniyle iklim açısından olumsuz sonuçları olduğunu savunarak buna karşı çıkmakta ve hali hazırda olan krizlerin fırsata çevrilerek karbonsuzlaştırmanın hızlandırılması yani yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla kullanılması, talebin azaltılması, enerji verimliliği alanındaki yatırımların artırılması gibi uzun vadeli çözümlere yatırım yapılmasını savunmaktadır. Bu şekilde AB enerji dönüşümünde bir sıçrama yapacak ve bu strateji, AB'yi ve üye devletlerini pandemi sonrası toparlanma sırasında enerjinin pahalı olması veya Rus işgalinin ardından enerji güvenliği sorunlarıyla baş etme gibi kısa vadeli zorluklardan korumasa da uzun vadede AB'nin dış enerji tedarikçilerinden ve piyasa baskılarından bağımsızlığını sağlayacaktır. Örneğin, Almanya 2035 yılına kadar %100 yenilenebilir elektriğe geçme taahhüdünde bulunmuş, yine Almanya, Danimarka, Hollanda ve Fransa yenilenebilir proje dağıtımlarının hızlandırılacağını duyurmuştur (Ashurst, 2022). İtalya ise yeni rüzgâr santrali projesini açıklamıştır (France 24, 2022a). Tüm bu yenilenebilir politikaların başarılı bir şekilde uygulanması halinde, bu, Avrupa'da güneş, kara ve deniz rüzgarında hızlı bir büyüme potansiyeline işaret etmektedir (De Pous, 2022). Son olarak, AB içerisinde temiz enerji arzının hızlanmasıyla birlikte nükleer elektriğin ivmesi de artmıştır. Örneğin, Belçika, Rus gazından kurtulmanın bir yolu olarak mevcut tesislerin kısa vadede genişletileceğini duyurmuş ve Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron önemli yeni Fransız nükleer tesislerine destek vereceğini açıklamıştır. Bazı üye devletler de biyokütle ve ısı pompaları yakıt değişimi gibi yerli yenilenebilir enerji kaynaklarıyla daha uzun vadeli bir çözümü desteklemektedir.

Sonuç olarak, iki taraftan bir tanesi daha kısa vadeli diğeri daha uzun vadeli planlamış olsa da genel olarak bakıldığında AB ve üye ülkelerinin prangalanma stratejisi eğiliminde oldukları söylenebilir. AB üye ülkeleri birbirine benzer olmaları sebebiyle enerji güvenliğini sağlama bağlamında karşılıklı bağımlılık durumundadır. İçinde buldukları karşılıklı bağımlılık ortamında her devlet kendi güvenliğinin ittifak ortaklarının güvenliğiyle bütünüyle iç içe olduğunu hissettiğinden prangalanma davranışı ortaya çıkmaktadır.

Christensen ve Snyder (1990), çok kutuplulukta, ittifak üyelerinin prangalanacağını mı yoksa verimsiz, istikrarsız bir güç dengesinden kaynaklanan çatışma karşısında sorumluluğu paslayacağını mı belirleyen değişkenlerden biri

saldırı-savunma dengesinin algılanmasının hesaba katılması gerektiğini iddia etmektedir. Saldırı avantajı algısı, bir ittifak ortağının askeri çatışmasına neredeyse koşulsuz destek ve katılımı karakterize edilen bir aşırı dengeleme biçimi olan prangalanmaya yol açar. Savunmada üstünlük algısı ise sorumluluğu başkasına atmayı üretir. (Christensen ve Snyder 1990). Bu noktada AB'ye saldırı avantajının olduğunu düşündüren gelişme Birliğin hızlı bir şekilde enerji çeşitlendirmesine gidebilmiş olmasıdır. Sonuçta, AB'nin Rusya'nın enerjisine ihtiyacı olduğu kadar, Rusya'nın da AB'nin parasına ihtiyacı vardır. AB enerji bağımlılığını azaltarak Rusya'nın gelirine bir darbe vurduğunu düşünülürse ortada bir saldırı avantajı olduğundan bahsedilebilir. Örneğin, doğal gaz piyasasında önemli bir yeni oyuncu olarak ortaya çıkan ve Avrupa'nın enerji güvenliğinin sağlanmasına kritik bir katkı sağlayan LNG ile ilgili olarak birçok AB üye ülkesinin 2022'de LNG kapasitelerini artırmaya çalıştığının, LNG terminallerinin ve daha küçük yüzer gaz depolama ve yeniden gazlaştırma ünitelerinin inşasını hızla onaylandığının altını çizmek gerekmektedir. Buna, tarihsel olarak LNG kapasitesi olmayan ancak 2022'de birkaç yeniden gazlaştırma ünitesi ve Ocak 2023'te ikinci LNG terminalini açan Almanya da dahildir (Lasse ve Wilson, 2023). AB, ABD ile mevcut LNG ilişkilerini genişletmiş, Katar, Cezayir ve Azerbaycan ile stratejik ortaklık görüşmelerinde bulunmuştur. AB tarafından başlatılan AggregateEU platformu gibi girişimler ise AB ülkeleri ile Ukrayna ve Moldova gibi komşu ülkeler arasındaki doğalgaz talebinin toplanması ve ortak satın alınmasını sağlayan girişimler de çeşitlendirmeyi artırmıştır (Kardas, 2024).

Burada, LNG'nin sürdürülebilirliği konusunda endişeler vardır. Örneğin, LNG'nin geldiği ülkelerden Cezayir enerji güvenliğine ne kadar katkı sunabileceği ve de sürdürülebilir olduğu tartışmalıdır. Aynı şekilde AB'nin, LNG ithalatı için yüksek ödeme yapma isteği, doğal gazın AB'nin yeşil sınıflandırmasına dahil edilmesi, yeni AB Enerji Platformu ve Macaristan'ın savaşın ortasında Gazprom'la yaptığı yeni anlaşma ise Avrupa'nın yakın vadede gaz arzını güvence altına alma konusunda sıkıntıları olduğunun göstergesidir (Preussen, 2022). Fakat, özellikle Macaristan'ın Rusya ile olan iyi ilişkileri bireysel bir sorumluluğu paslama stratejisinden ziyade tarihsel bir ortaklık olarak görülmektedir. Doğal gazın AB'nin yeşil sınıflandırmasına dahil edilmesi ve yeni AB Enerji Platformu ise prangalanma stratejisinin bir parçası olarak tanımlanabilir.

Prangalanma, güvenliğe bağımlı ittifak ortakları, kendi güvenlikleri için başka bir müttefikin çatışmasını destekleme yükümlülüğü algıladığında ortaya çıkar. Bunun sebebi, müdahil olmamanın, çatışmayı başlatanın güvenliğini fazlasıyla tehlikeye atması ve diğer ittifak üyelerinin hatta ittifakın kendisinin büyük bir güvenlik bozulmasıyla karşı karşıya kalmasıdır (Richey, 2020). Bu ifade, AB'nin, 2022 ve 2023'ün başlarında Rusya'nın enerji arzının yerine bulduğu

çözümlerin maliyetli olmasına rağmen bu çözümlere Şubat 2022'den sonra yaşanan enerji krizinin üstesinden gelmek için neden devam ettiğini ve AB'nin ABD gibi yeni önemli enerji ortakları bulma ve Norveç gibi mevcut olanlarla iş birliğini güçlendirme çabasını açıklamaktadır.

Özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden sonra üye devletler arasında Rus petrolüne yönelik yaptırımların kapsamı konusunda bir ayrışma olmuştur (Barigazzi ve Kijewski, 2022). Bu durum artan bir tehdit karşısında bazı devletler diğer devletlerin dengeleme çabalarından yararlanmaya çalışmak için sorumluluğu paslama davranışı olarak nitelendirilebilir mi? Çalışmanın bu soruya yanıtı hayır olacaktır. Çünkü, Almanya dahil Druzhba boru hattı üzerindeki diğer ülkeler artık Rus petrolü ithal etmemeyi tercih etmiştir (Lasse ve Wilson, 2023). Doğal gaz ithalatının ise AB yaptırım politikası kapsamında yer almaması şaşırtıcı değildir. Macaristan'ın alternatif kaynaklar elde edene kadar ham petrole erişmeye devam etmesine onay verilmiştir. Fakat, Rusya'nın Şubat 2022 sonlarında Ukrayna'ya saldırmasından sonra mevcut Alman Şansölyesi Olaf Scholz Kuzey Akım 2'nin yetkilendirme sürecini ertelediklerini açıklamıştır.

Sorumluluğu paslama stratejisi, devletlerin yükselen gücü kontrol etme yükünü taşımak için birbirlerine güvendiği bir yetersiz dengeleme biçimidir. Fakat ortaya çıkan yeni hegemon rakipsiz kalmakta ve daha sonra, örneğin 1930'larda Almanya ile İkinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi daha maliyetli bir savaş olasılığını artırmaktadır (Schweller, 2006). Sonuç olarak, çok kutuplu sistem sorumluluğu paslama sebebiyle dünya savaşının çıkışına sebep olmuştur (Christensen ve Snyder, 1990). Aktörlerin dengeleme girişimini başka bir aktörden beklemesi yani sorumluluğu paslaması engellenebilecek bir savaşın çıkmasına sebep olabilir (Özlük, 2017). Pandemiyle başlayıp Ukrayna Savaşı'yla devam eden artan enerji fiyatları ciddi toplumsal sorunlar yaratmaktadır. AB üye ülkelerinin bu noktada sorumluluğu paslayarak oluşabilecek bir kargaşaya izin vermeleri mümkün değildir. Bu nedenle sorumluluğu paslamak yerine AB üye ülkelerinin hükümetleri, bu soruna hanelere dağıtılan yardımlardan, gaz ve elektrik fiyatlarına tavan fiyat uygulanmasından vergi oranlarının düşürülmesine kadar geniş bir yelpazede çözümlerle karşılık vermiştir (Delbeke vd., 2022). Örnek olarak, hızla artan enerji fiyatları da ülke düzeyinde Polonya, 2021'in sonlarından bu yana tüketicileri desteklemek için birkaç kez müdahalede bulunmuştur. Yine, İspanya, Portekiz ve Yunanistan doğal gaz fiyatlarına tavan getirilmesine yönelik kuralları onaylamıştır. Fransa nihai elektrik ve gaz fiyatlarındaki artışı sınırlamış; Belçika, Romanya ve Almanya ise yasal olarak enerji tedarikçilerini tüketicilerin faturalarını düşürmeye mecbur bırakmıştır. Son olarak, Almanya, İtalya ve İspanya elde edilen önemli kârların bir kısmını yeniden dağıtmak amacıyla enerji

şirketlerine uygulanan beklenmedik vergiler yoluyla destek tedbirlerini kısmen finanse etmeyi planlamaktadır (Kuzemko vd., 2022).

6. SONUÇ

Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin üçüncü senesine girerken hem COVID-19 pandemisi hem de Ukrayna Savaşı tecrübe etmiş olan AB enerji politikasında kendisine göre dramatik değişiklikler gerçekleştirmeye çabalamıştır. Makale bu çabayı, Christensen ve Snyder'ın (1990) çok kutupluluğun ittifak üyelerinin güvenlik politikası seçimlerini nasıl etkilediğine dair genel teorik iç görüşlerini temelinde yorumlamayı amaçlamıştır. Çalışmanın araştırma sorularının yanıtlarını genel olarak değerlendirmek gerekirse öncelikle 2019 yılında duyurulan Avrupa Yeşil Şartı'ndan hemen sonra gelen COVID-19 pandemisinin AB'nin enerji Politikasındaki karbonsuzlaştırma konusundaki ivmesinin azalacağı beklenirken gelişmeler aksini göstermektedir. AB enerji politikası giderek daha fazla karbondan arındırılmış enerji sistemlerinin oluşturulması yönünde şekillenmiştir.

2020 ve 2021'de devletlerin temel politika önceliği COVID-19 salgınıyla mücadele iken Şubat 2022'de bu durum hızla yerini Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı almıştır. Pandeminin neden olduğu krizin enerji dönüşümüne yönelik bir fırsat mı yoksa bir tehdit mi olduğu konusu henüz nihayete ermemişken Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı AB'nin enerji politikasında enerji güvenliği ve karbondan arındırma önceliklerini değiştirmiştir. AB henüz pandemiye yönelik politika tepkisinin yeni vermeye başlamışken, Rusya Şubat 2022'de Ukrayna'ya yönelik topyekûn bir saldırı başlatmıştır. Çalışma, bu süreçte AB ve üye ülkelerinin prangalanma ve sorumluluğu paslama stratejilerinden prangalanma stratejisini tercih ettiklerini iddia etmektedir.

Salgın sonrası toparlanma sürecine sonrasında başlayan Ukrayna Savaşı devam ederken yapılan girişimlere bakıldığında, AB'nin net bir şekilde karbondan arınma konusunda çabaladığı ama çabalarına karşılık alma noktasında taraflardan biri, hem COVID-19'un hem de Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin uzun vadeli bir ekonomik soruna dönüşmeden önce hızlı tepki verilmesini gerektiren krizler olduğunu iddia ederken diğeri, hali hazırda olan krizlerin fırsata çevrilerek karbonsuzlaştırmanın hızlandırılması yani yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla kullanılması savunmaktadır. Bütün bunlara rağmen, genel olarak bakıldığında AB ve üye ülkelerinin prangalanma stratejisi eğiliminde oldukları söylenebilir. AB üye ülkeleri birbirine benzer olmaları sebebiyle enerji güvenliğini sağlama bağlamında karşılıklı bağımlılık durumundadır. İçinde buldukları karşılıklı bağımlılık ortamında her devlet kendi güvenliğinin ittifak ortaklarının

güvenliğiyle bütünüyle iç içe olduğunu hissettiğinden prangalanma davranışı ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, AB üye ülkeleri birbirine güvenmediği için sağlıklı ilişkiler kuramazsa, enerji, uluslararası göç, yoksulluk, iklim değişikliği gibi ortak hareket gerektiren birçok küresel sorunla mücadele etme umudu da kalmayacaktır. Bu noktada, AB'nin ortak bir noktada buluşmaya en çok önem verdiği yenilenebilir enerjinin AB'nin geleceği için önemine başka bir noktadan da değinmek yerinde olacaktır. Yenilenebilir enerjiye geçişin jeopolitik sonuçlarını araştıran bir çalışma, ülkelerin yerli yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretmesi durumunda, yabancı ithalata olan bağımlılığın azalması nedeniyle jeopolitik gerilimlerin azalabileceğini öngörmektedir (Hoggett, 2014). Bu konuyla ilgili karşıt görüş ise yenilenebilir enerjinin olumsuz sonuçlarını desteklemekte ve yenilenebilir enerji üretimi için kritik ve nadir malzemelere olan talebin siber saldırılar gibi yeni güvenlik açıkları oluşturabileceğini ve bu tür malzemelere yönelik rekabet nedeniyle daha fazla jeopolitik istikrarsızlığa yol açabileceğini iddia etmektedir (Pavel vd., 2017). Yazar, bir sonraki çalışmasında COVID-19 pandemisi ve Ukrayna Savaşı'nın AB'nin yenilenebilir enerjiye geçişinde kattığı sinerjiden hareketle yenilenebilir enerji ve jeopolitik arasındaki ilişkiye odaklanmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

Albulescu, Claudiu Tiberiu, Alin Emanuel Artene, Caius Tudor Luminosu ve Matei Tămășilă (2020), "CO2 emissions, renewable energy, and environmental regulations in the EU countries", *Environmental Science and Pollution Research* 27 (27): 33615-33635.

Anderson, Roy M., Hans Heesterbeek, Don Klinkenberg ve T Déirdre Hollingsworth (2020), "How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic?", *Lancet*, 395: 931- 934.

Ashurst (2022), <https://www.ashurst.com/en/insights/the-ukraine-conflict-an-energy-reset/> (11.04.2024).

Atlas, Meryem İlayda (2021), "Rusya'nın Enerji Politikaları", Kemal İnat ve Büşra Zeynep Özdemir Daşcıoğlu (Der.), *Dünya Enerji Trendleri: Rezervler, Kaynaklar ve Politikalar* (İstanbul: SETA): 413-427.

Avrupa Komisyonu (2022a), REPowerEU: Joint European Action for More Affordable, Secure and Sustainable Energy (Brüksel).

Avrupa Komisyonu (2022b), Save Gas for a Safe Winter (Brüksel).

Avrupa Komisyonu (2024a), https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en (22.06.2024).

Avrupa Komisyonu (2024b), https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europeangreen-deal/delivering-european-green-deal/fit-55-delivering-proposals_en (24.07.2024).

Avrupa Komisyonu (2024c), https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energy-europe_en#documents (20.07.2024).

Avrupa Komisyonu (2024d), https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/sustainability_en (20.11.2024).

Avrupa Komisyonu (2024e), https://energy.ec.europa.eu/topics/international-cooperation/key-partner-countries-and-regions/neighbourhood-south_en (20.11.2024).

Avrupa Konseyi (2020), Avrupa Konseyi Özel Oturumu Sonuçları, 17- 21 Temmuz 2020 (Brüksel).

Avrupa Parlamentosu (2024), <https://europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/68/energy-policy-general-principles> (20.11.2024).

Avrupa Yeşil Şartı (2019), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:4438420> (20.11.2024).

Babina, Tania, Benjamin Hilgenstock, Oleg Itskhoki, Maxim Mironov ve Elina Ribakova (2023), “Assessing the impact of international sanctions on Russian oil exports”, <https://cepr.org/voxeu/columns/assessing-impact-international-sanctions-russian-oil-exports> (29.07.2024).

Barigazzi, Jacopo ve Leonie Kijewski (2022), “EU’s Russian Oil Ban Stalls as Hungary Holds Up Sanctions”, <https://www.politico.eu/article/eus-russian-oil-ban-stalls-as-hungary-holds-up-sanctions/> (14.07.2024).

Baykara, Sıla Turaç (2022), “2014 Sonrası AB Dış Enerji Politikasına Yön Veren Gelişmeler ve AB Enerji Stratejisi”, Orallı, L. E. (Der.), Enerji Politikaları ve Güvenliği (Ankara, Nobel Yayınevi): 181-196.

Bichikliski, Stoilko ve Çiğdem Nas (2022), “Avrupa Birliği’nin Kuzey Akım-2 Projesine Yönelik Yaklaşımı”, Bilge Strateji, 13 (24): 147-166.

Birol, Fatih ve Ursula von der Leyen (2024), “Europe has taken its energy destiny back into its own hands”, <https://www.iea.org/commentaries/europe-has-taken-its-energy-destiny-back-into-its-own-hands> (13.05.2024).

Blondeel, Mathieu, Michael J. Bradshaw, Gavin Bridge ve Caroline Kuzemko (2021), “The geopolitics of energy system transformation: a review”, *Geography Compass*, 15 (7): e12580.

Boehm, Lasse ve Alex Wilson (2023), “EU energy security and the war in Ukraine: From sprint to marathon”, [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2023\)739362](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2023)739362) (16.06.2024).

Bonaccorsi, Giovanni, Francesco Pierri, Matteo Cinelli, Andrea Flori, Alessandro Galeazzi, Francesco Porcelli, Ana Lucia Schmidt, Carlo Michele Valensise, Antonio Scala, Walter Bricout, Aymeric, Raphael Slade, Iain Staffell ve Krista Halttunen (2022), “From the geopolitics of oil and gas to the geopolitics of the energy transition: Is there a role for European supermajors?”, *Energy Research and Social Science*, 88: 102634.

Quattrociocchi ve Fabio Pammolli (2020), “Economic and social consequences of human mobility restrictions under COVID-19”, *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117 (27): 15530–15535.

Cheong, Serene ve Ann Koh (2022), “Europe Snaps Up Coal From Abroad to Fill Gap Left by Russia”, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-07-05/coal-imports-pour-into-energy-starved-europe-from-around-globe> (22.06.2024).

Chong, Cheng Tung, Yee Van Fan, Chew Tin Lee ve Jiří Jaromír Klemeš (2022), “Post Covid 19 Energy sustainability and carbon emissions neutrality”, *Energy Elsevier*, 241: 122801.

Christensen, Thomas J. ve Jack Snyder (1990), “Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity”, *International Organization*, 44 (2): 137-168.

Crnčec, Danijel, Jerneja Penca ve Marko Lovec (2023), “The COVID-19 pandemic and the EU: From a sustainable energy transition to a green transition?”, *Energy Policy*, 175 (C): 113453.

Delbeke, Jos, Jan Cornillie ve Peter Vis (2022), “The impact of the war in Ukraine on Europe’s climate and energy policy”, <https://www.eui.eu/news-hub?id=the-impact-of-the-war-in-ukraine-on-europes-climate-and-energy-policy> (27.05.2024).

De Pous, Pieter (2022), “Germany’s bold and ambitious 100% renewable power plan”, <https://e3g.org/news/germany-s-bold-and-ambitious-100-renewable-power-plan/> (03.04.2024).

Emiliozzi, Simone, Fabrizio Ferriani ve Andrea Gazzani (2024), “The European energy crisis and the consequences for the global natural gas market”, <https://cepr.org/voxeu/columns/european-energy-crisis-and-consequences-global-natural-gas-market> (29.07.2024).

Enerji Enstitüsü (2023), *Statistical Review of World Energy, 2023* (Londra).

Eurostat (2024), https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_imports_of_energy_products_-_latest_developments (17.07.2024).

Eyl-Mazzega, Marc-Antoine (2023), “The Ukraine War and European Energy Dependence and Reconfiguration of Energy Relations”, <https://www.iemed.org/publication/the-ukraine-war-and-european-energy-dependence-and-reconfiguration-of-energy-relations/> (14.05.2024).

France 24 (2022a), <https://www.france24.com/en/live-news/20220316-the-med-gets-first-offshore-wind-farm-as-italy-vows-energy-revolution> (14.05.2024).

France 24 (2022b), <https://www.france24.com/en/live-news/20220620-dutch-join-germany-austria-in-reverting-to-coal> (14.05.2024).

Gonand, Frédéric, Linares, Pedro, Löschel, Andreas, Newbery, David, Pittel, Karen, Saavedra, Julio, Zachmann, Georg (2024), “Watts Next: Securing Europe’s Energy and Competitiveness Where the EU’s Energy Policy Should Go Now”, *Econpol policy report*, 8.

Hoggett, Richard (2014), “Technology scale and supply chains in a secure, affordable and low carbon energy transition”, *Applied Energy*, 123: 296- 306.

IEA (2021), <https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050> (12.07.2024).

Jacobson, Mark Z., Mark A. Delucchi, Zack A.F. Bauer, Savannah C. Goodman, William E. Chapman, Mary A. Cameron, Cedric Bozonnat, Liat Chobadi, Hailey A. Clonts, Peter Enevoldsen, Jenny R. Erwin, Simone N. Fobi, Owen K. Goldstrom, Eleanor M. Hennessy, Jingyi Liu, Jonathan Lo, Clayton B. Meyer, Sean B. Morris, Kevin R. Moy, Patrick L. O'Neill ve Alexander S. Yachanin (2017), “100% Clean and renewable wind, water, and sunlight all-sector energy roadmaps for 139 countries of the world”, *Joule*, 1 (1): 108- 121.

Kardas, Szymon (2024), “From crisis to climate: Europe’s energy diplomacy after two years of war in Ukraine”, <https://www.ecfr.eu/article/from-crisis-to->

climate-europes-energy-diplomacy-after-two-years-of-war-in-ukraine/
(19.06.2024).

Kóczy, Laszlo Á., David Cserecsik, ve Balázs R. Sziklai, (2022), “Nord Stream 2: A prelude to war”, *Energy Strategy Reviews*, 44: 1- 10.

Kolwezi, Paris ve San Pedro de Atacama (2022), “The Transition to Clean Energy will Mint New Commodity Superpowers”,
<https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/03/26/the-transition-to-clean-energy-will-mint-new-commodity-superpowers> (08.04.2024).

Kotek, Peter, Adrienn Selei, Borbala Takacsne Toth ve Balazs Felsmann (2023), “What can the EU do to address the high natural gas prices?”, *Energy Policy*, 173: 113312.

Kulovesi, Kati ve Sebastian Oberthür (2020), “Assessing the EU’s 2030 Climate and Energy Policy Framework: Incremental change toward radical transformation?”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 29 (2): 151- 166.

Kuzemko, Caroline, Mathieu Blondeel, Claire Dupont ve Marie Claire Brisbois (2022), “Russia’s war on Ukraine, European energy policy responses & implications for sustainable transformations”, *Energy Research Social Science*, 93 (4): 102842.

Leal-Arcas, Rafael ve Alemany Rios, Juan (2015). “How can the EU diversify its energy supply to improve its energy security?”, *Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper*, 190.

Leruth, Luc, Adnan Mazarei, Pierre Régibeau ve Luc Renneboog (2022), “Green energy depends on critical minerals. Who controls the supply chains?”,
<https://www.piie.com/publications/working-papers/green-energy-depends-critical-minerals-who-controls-supply-chains> (28.06.2024).

Levoyannis, Constantine (2021), “The Future of Gas and Gas Infrastructure in the European Union”, Mathioulakis, M. (Der.), *Aspects of the Energy Union: Application and Effects of European Energy Policies in SE Europe and Eastern Mediterranean* (Cham: Palgrave Macmillan).

Liao, Shushu (2023), “The Russia–Ukraine outbreak and the value of renewable energy”, *Economics Letters*, 225: 111045.

Michalopoulos, Sarantis (2022), “Ukraine war revives EastMed gas pipe talks but EU insists on feasibility”,
<https://www.euractiv.com/section/energy/news/ukraine-war-revives-eastmed-gas-pipe-talks-but-eu-insists-on-feasibility/> (19.11.2024).

Mišík, Matus ve Veronika Oravcova (2022), “Ex Ante Governance in the European Union: Energy and climate policy as a ‘test run’ for the post-pandemic recovery”, *Energy Policy*, 167: 113076.

Misík, Matus (2022), “The EU needs to improve its external energy security”, *Energy Policy*, 165: 112930.

Oberthür, Sebastian ve Ingmar von Homeyer (2023), “From emissions trading to the European Green Deal: the evolution of the climate policy mix and climate policy integration in the EU”, *Journal of European Public Policy*, 30 (3): 445- 468.

Oberthür, Sebastian ve Claire Dupont (2021), “The European Union’s international climate leadership: Towards a grand climate strategy?”, *Journal of European Public Policy*, 28 (7): 1095-1114.

Oberthür, Sebastian (2019), “Hard or soft governance? The EU’s climate and energy policy framework for 2030”, *Politics and Governance*, 7 (1): 17- 27.

Osicka, Jan ve Filip Cernoch (2022), “European energy politics after Ukraine: the road ahead”, *Energy Research and Social Science*, 91: 102757.

Özdil, Eser (2024), “Part 4. Turkey’s geopolitical role in the Black Sea and European energy security: From pipelines to liquefied natural gas”, <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/part-4-turkeys-geopolitical-role-in-the-black-sea-and-european-energy-security-from-pipelines-to-liquefied-natural-gas/> (22.11.2024).

Özlük, Erdem (2017), “Dengeleme mi Peşine Takılmak mı? Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10 (20): 221-263.

Pavel, Claudiu C., Christian Thiel, Stefanie Degreif, Darina Blagoeva, Matthias Buchert, Doris Schüler ve Evangelos Tzimas (2017), “Role of substitution in mitigating the supply pressure of rare earths in electric road transport applications”, *Sustainable Materials and Technologies*, 12: 62-72.

Prandin, Federica (2022), “EU climate policy amid Russia’s war in Ukraine: A critical overview of key REPowerEU challenges and trajectories towards net-zero”, <https://www.globsec.org/sites/default/files/2022-12/FIN%20The%20EU%20climate%20policy%20amidst%20Russia%E2%80%99s%20war%20in%20Ukraine%20ver%20spreads.pdf> (24.05.2024).

Preussen, Wilhelmine (2022), “Hungary signs new gas deal with Gazprom”, <https://politico.eu/article/hungary-signs-deal-with-gazprom-over-additional-gas/> (17.04.2024).

Rehimov, Ruslan (2024), “Turkmenistan on brink of exporting gas to Türkiye, Europe: President Erdogan”, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkmenistan-on-brink-of-exporting-gas-to-turkiye-europe-president-erdogan/3239740>. (21.11.2024).

REN21 (2022), https://www.ren21.net/gsr2022/chapters/chapter_01/chapter_01/#target_13 (27.05.2024).

REPowerEU (2022), https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europeangreen-deal/repowereu-affordable-secure-and-sustainable-energyeurope_en (11.07.2024).

Richey, Mason (2020), “Buck-passing, Chain-ganging and Alliances in the Multipolar Indo-Asia-Pacific”, *The International Spectator*, 55 (1): 1-17.

Rokke, Nils (2022), “How Ukraine invasion is changing Europe’s energy plans”, <https://www.forbes.com/sites/nilsrokke/2022/05/30/how-ukraine-invasion-is-changing-europes-energy-plans/> (18.04.2024).

Romanova, Tatiana (2023), “A choice between neoliberal engagement and strategic autonomy? The impossibility of EU's green cooperation with Russia between 2019 and 2021”, *Energy Policy*, 172: 113329.

Schweller, Randall L. (2006), *Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Somosi, Sarolta (2011), “The effect of energy market liberalization on EU competition”, Farkas, B. (Der.), *Studies in International Economics and Finance* (Szeged: JATEPress).

Steffen, Bjarne, Florian Egli, Michael Pahle ve Tobias S. Schmidt (2020), “Navigating the clean energy transition in the COVID-19 crisis”, *Joule*, 4 (6): 1137- 1141.

Von Homeyer, Ingmar, Sebastian Oberthür ve Claire Dupont (2022), “Implementing the European Green Deal during the evolving energy crisis”, *Journal of Common Market Studies*, 60, Annual Review: 125- 136.

Waltz, Kenneth (1979), *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley).

Yergin, Daniel (2022), “Europe no Longer Trusts Moscow’s Energy Brand”, <https://ft.com/content/ca41d977-210c-467a-8744-addba04ffb32> (27.04.2024).

PARADIGM SHIFTS IN THE LITERATURE ON
TURKISH NATIONALISM: THE EMERGENCE OF THE
AGENCY

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ LİTERATÜRÜNDE
PARADİGMA DEĞİŞİMLERİ: ÖZNEİN ORTAYA
ÇIKIŞI*

Sezen RAVANOĞLU YILMAZ*

ABSTRACT

This article aims to shed light on the paradigm shifts in the academic studies on Turkish nationalism from the 1950s to the present by examining the approaches of these studies to the concept of Turkishness and Turkish nationalism. This study first examines various nationalism theories and current debates in the field, as the transformation in Turkish nationalism parallels theoretical discussions in nationalism studies. It then focuses early studies until the 1990s analyzing Turkish nationalism through modernization theory, and post-1990s research highlighting its hybrid, eclectic, and pervasive nature, alongside its connections to diverse political visions and previously overlooked aspects. Finally, the article centers on pioneering studies that emphasize the active role of subjectivity in the construction and reproduction of the nation by tracing Turkish nationalism in everyday life. The recent studies on Turkish nationalism highlight the positioning of the

---

* This article is derived from the author's doctoral thesis, "Everyday Nationalism in Turkey: Construction of Turkishness in Nevşehir", which was supervised by Assoc. Prof. Aslı Çırakman Deveci and submitted to Middle East Technical University Ankara in 2022.

* Res. Assist. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Univ., Department of Public Administration, Nevşehir, Türkiye, sravanogluyilmaz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0417-7236>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 27.09.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 16.01.2025

individual not as a passive recipient of nationalism, but as an active agent in its making.

Keywords: Nationalism, Turkish Nationalism, Modernization Theory, Banal Nationalism, Everyday Nationalism.

ÖZ

Makale, 1950'lerden günümüze kadar Türk milliyetçiliği üzerine yapılan akademik çalışmaları ve bu çalışmaların Türklük kavramına ve Türk milliyetçiliğine yaklaşımlarını inceleyerek, bu alandaki paradigma değişimlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Türk milliyetçiliği alanındaki bu dönüşüm, milliyetçilik çalışmalarındaki teorik tartışmalarla paralel bir seyir izlediğinden, bu çalışma ilk olarak farklı milliyetçilik teorilerini ve alandaki güncel tartışmaları incelemektedir. Ardından, 1990'lara kadar alanda hâkim olan ve Türk milliyetçiliğini modernleşme teorisi çerçevesinde ele alan erken dönem çalışmalar ve 1990'lardan sonra alanda görünürlük kazanan, Türk milliyetçiliğinin daha önce göz ardı edilen yönlerine, melez, eklektik, muğlak ve yaygın karakterine odaklanan ve çeşitli siyasi vizyonlarla ilişkilendirilen farklı milliyetçi tahayyülleri ve söylemleri dikkate alan araştırmalar üzerine yoğunlaşmaktadır. Son olarak, makale, Türk milliyetçiliğinin gündelik yaşamda izini sürerek ulusun inşasında ve yeniden üretilmesinde öznelliğin oynadığı aktif rolü vurgulayan ufuk açıcı çalışmalara odaklanmaktadır. Türk milliyetçiliği üzerine yakın dönemde yapılan çalışmalarda bireyin milliyetçiliğin pasif alımlayıcısı değil, bizatihi faili olarak konumlandırılışı dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Türk Milliyetçiliği, Modernleşme Teorisi, Banal Milliyetçilik, Gündelik Milliyetçilik.

INTRODUCTION

In Turkey, nationalism has been a central element in nearly all political movements since the establishment of the Republic. Each political initiative has imagined a unified Turkish nation, defined according to its own ideological and cultural framework. As a result, political groups have adopted versions of Turkish

nationalism aligned with their values to engage with the public. This has allowed Turkish nationalism to maintain its hegemonic influence by becoming embedded, in various forms, within the rhetoric of almost every political movement over the Republic's nearly century-long history. Turkish nationalism can be described as a pragmatic and populist instrument for achieving political legitimacy, maintaining its significance and influence throughout various periods and contexts.

In the early 1920s, Turkish nationalism became the foundation for building a cohesive, secular, and modern nation-state. A primary goal was creating a homogeneous society of loyal Turkish citizens (Kuzu, 2019: 73). However, this faced two major obstacles: the Kurdish population, leading to Turkification policies until the 1950s, and Islam, perceived as incompatible with modernity. While marginalizing religion in public and cultural life, the Kemalist government integrated Islam into the state apparatus to maintain legitimacy (Fabbe and Balıkcıoğlu, 2019: 57).

After World War II, Turkish nationalism evolved, influenced by domestic changes and Cold War dynamics. The Democratic Party (Demokrat Parti, DP) incorporated religious and traditional values into nationalism in the 1950s, addressing societal discontent with rigid secular reforms (Kuzu, 2019: 74). Islam re-entered public life during this period, a trend that intensified in the 1970s as right-wing leaders used religion to counter leftist ideologies.

Ethnic nationalism gained momentum in the 1960s with the rise of far-right parties like the Nationalist Action Party (Milliyetçi Hareket Partisi, MHP). By the 1970s, Turkish nationalism blended ethnic and religious elements under the "Turkish-Islamic Synthesis" (Bora, 2003). The 1980 military coup institutionalized this ideology, framing both external and internal enemies as threats to national unity (Fabbe and Balıkcıoğlu, 2019: 61).

In the 1990s, heightened insecurity spurred a resurgence of Turkish nationalism, which became more ethno-nationalist and xenophobic, emphasizing Sunni Turkish identity (Çırakman, 2011: 1896). The early 2000s saw a temporary retreat from aggressive nationalism with the political ascent of the Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP), which initially embraced liberal and democratic values. By the 2010s, however, the AKP's rhetoric took on a stronger nationalist and religious character, ultimately merging political Islam with Turkish nationalism, a combination that came to dominate Turkish politics by the mid-2010s (Aktoprak, 2016: 310).

Turkish nationalism has been a key focus for scholars seeking to understand the political and societal processes of modern Turkey. The modernization efforts that began in the late Ottoman period and culminated during the early Republican era are closely tied to Turkish nationalism. The goals of secularization and

homogenization in the Turkish modernization project required replacing Islam, which had traditionally served as the primary societal bond, with Turkish nationalism as the dominant unifying force. Consequently, Turkish nationalism is widely recognized in the literature as a critical tool of social engineering in the country's modern history.

Over the past century, Turkish nationalism has maintained a hegemonic influence, shaping the discourses of nearly every political movement in the history of the Republic. As a populist tool for achieving legitimacy, it has consistently remained relevant in Turkey's political and social spheres. In a paradoxical manner, in the age of globalization, nationalist movements have not only persisted but have also increased dramatically on a global scale, including in Turkey. Studies that examine the pervasive influence of Turkish nationalism across social and political domains demonstrate that it continues to be a vital subject of inquiry. Far from being outdated, Turkish nationalism serves as an active fault line for understanding the ways of thinking and perspectives underlying the challenges within Turkey's political, social, and cultural landscape. As such, academic research on Turkish nationalism remains indispensable for understanding both Turkey's historical trajectory and its current dynamics. This continued focus underscores Turkish nationalism's dynamic role in shaping the nation's identity and its enduring relevance in scholarly discourse.

Despite the extensive body of literature on Turkish nationalism, it is notable that no study has systematically classified this scholarship based on its analytical focus or examined the paradigm shifts within the field. This article seeks to fill this gap by offering a review of the academic studies on Turkish nationalism spanning from the 1950s to the present day, examining how these works have approached the concept of Turkishness. It also seeks to contextualize recent studies that adopt an everyday nationalism approach within the broader literature. The article aspires to make a modest contribution to addressing this oversight. However, the changes in perspectives and methodological approaches in studies of Turkish nationalism over the past three decades are not coincidental. It can be argued that shifts in the theoretical understanding of Turkish nationalism have mirrored the broader paradigm shifts in nationalism studies. To trace this parallel trajectory, the article begins with a brief discussion of the historical and conceptual development of nationalism theories. The second section focuses on early scholarship on Turkish nationalism, which dominated the field until the 1990s and analyzed the topic through the lens of the modernization paradigm. The third section explores studies conducted since the 1990s, which have investigated neglected aspects of Turkish nationalism, such as its blended, fragmented, ambiguous, and omnipresent nature, as well as the diverse nationalist discourses associated with various political ideologies. Finally, the article examines studies that extend beyond earlier works treating Turkish nationalism primarily as an intellectual phenomenon and an

unavoidable outcome of modernization. While more recent studies highlight the plurality of Turkish nationalisms, they often overlook the impact of these frameworks on everyday actors. To address this gap, the analysis incorporates contributions that focus on how Turkish nationalism manifests in daily life, emphasizing the active role individuals play in constructing and sustaining nationhood.

1. THE EVOLUTION OF NATIONALISM STUDIES AND CURRENT DEBATES

Theories of nationalism have evolved significantly over time, enriched by both critical perspectives and dynamic approaches. Primordialism, which dominated until the 1960s, explained nations as natural, eternal entities rooted in inherent bonds such as blood, language, and tradition (Özkırmı, 2010: 49). However, this approach has been criticized for overlooking the dynamic and constructed nature of nations. In response, Perennialism emerged, emphasizing the historical continuity and adaptability of nations. Hastings (1997: 2–4) argued that nations retain core cultural elements while adapting to changing historical contexts, offering a more flexible framework than the static essentialism of primordialism.

The modernist approach marked a critical paradigm shift by situating nations within the framework of modernity. Scholars like Gellner (1983), Hobsbawm (1992) and Anderson (2006) viewed nations as socially constructed phenomena shaped by industrialization, urbanization, and state-building. Gellner described nationalism as a mechanism for cultural standardization required by industrial societies (Gellner, 1983: 3–4). Hobsbawm introduced the concept of "invented traditions," which legitimized national identity through symbolic practices (Hobsbawm, 2000), while Anderson famously described nations as "imagined communities" formed through shared cultural experiences and print capitalism (Anderson, 2006: 7).

Ethno-symbolism, championed by Smith (1996), bridged modernist perspectives with a focus on cultural continuity and the enduring role of pre-modern ethnic ties in nation-building. Smith highlighted the historical connection between pre-modern communities and modern nations, integrating cultural and historical dimensions (Smith, 1996: 361–363).

Since the 1980s, nationalism studies have undergone a cultural turn¹, emphasizing agency, subjectivity, and everyday practices (Özkırmı, 2010: 169–

---

¹ The cultural turn, emerging in the 1970s, redefined culture as a dynamic process shaped by factors like gender, class, and power, rather than a fixed structure based on language or customs (Özkırmı, 2010: 169; Antonsich, 2015: 301). Culture is now viewed as an active, heterogeneous space where meanings are constructed contextually, enabling identity formation and relational

170; Antonsich, 2015: 301). This shift redefines nationalism as an ordinary, lived phenomenon rather than an exceptional occurrence (Billig, 1995; Brubaker, 1996). Brubaker, engaging with the primordialist versus modernist discussion, maintains: "No serious scholar today holds the view that is routinely attributed to primordialists in straw-man setups, namely that nations or ethnic groups are primordial, unchanging entities" (Brubaker, 1996: 15). Indeed, in the academic world, the assertion that nations and national belonging are predetermined, inherent, innate, and everlasting has largely fallen out of favor (Mylonas and Tudor, 2021). However, Brubaker (2004: 17-18) emphasizes that merely stating that nations and related concepts are constructed does not sufficiently explain the processes through which they are constructed.

In recent years, nationalism theories have been enriched by approaches that critique nationalism not only as a phenomenon but also as an analytical category. Brubaker (1996) challenged traditional theories that treat nations as fixed and concrete entities, arguing instead for an understanding of nations as institutionalized forms and practical categories. This approach shifts the focus from defining nations to examining how nationalism functions as a classificatory and cognitive framework that shapes perceptions, behaviors, and social structures. Nationalism, from this perspective, is not a static category but a dynamic phenomenon continuously reproduced and negotiated through everyday practices.

Contemporary studies of nationalism focus on three main trends: the macro-historical impacts of nationalism, its micro-level effects on individual political behavior, and how everyday perceptions reproduce national identities (Mylonas and Tudor, 2021: 114 – 120). Macro-political research examines the emergence of nation-states and their foundational narratives, while micro-level studies investigate how national identity influences civic participation and reduces intergroup biases (Mylonas and Tudor, 2021: 114 – 119). Research on everyday nationalism uncovers how grassroots practices shape and sustain national identities, challenging elite-driven models (Mylonas and Tudor, 2021: 119 – 120).

Billig's (1995) concept of "banal nationalism" explores how routine practices, such as flag displays or references to the nation in daily life, subtly reinforce national identity as an unnoticed, habitual condition. Fox and Miller-Idriss (2008) extended this idea with the concept of "everyday nationalism," examining how ordinary individuals engage with, reinterpret, and sometimes resist national symbols and rhetoric. Scholars studying nationalism have increasingly focused on everyday nationhood and "the nation from below,"

---

interactions (Best, 2007: 177). This shift provides new insights into identity through contextual and relational lenses.

emphasizing nationalism as a performative and relational discourse deeply woven into daily life rather than merely an elite-driven ideology (Knott, 2015; Ichijo, 2016; Fox and Ginderachter, 2018).

The evolution of nationalism theories reflects a shift away from static definitions, toward more dynamic analyses of how nations are constructed, institutionalized, and experienced. By integrating structural, cultural, and everyday perspectives, these approaches provide a comprehensive framework for understanding the multifaceted nature of nationalism. This evolution reflects a shift towards understanding nationalism as a dynamic phenomenon shaped by structural forces and everyday experiences, offering fresh insights into the study of Turkish nationalism and its broader implications.

2. EARLY SCHOLARSHIP ON TURKISH NATIONALISM AND MODERNIST PERSPECTIVE

While prominent historians made significant contributions to the study of nationalism, political scientists did not approach the topic systematically until the mid-20th century (Mylonas and Tudor, 2021: 112). During this time, articles on nationalism in political science journals were often case studies authored by scholars from other disciplines, such as history, sociology, and psychology (Mylonas and Tudor, 2021: 112). Likewise, Turkish nationalism was often considered a peripheral topic within the broader scope of Ottoman-Turkish history studies, rather than being examined as an independent field of research. Early research on the subject was led predominantly by historians like Heyd (1950), Lewis (1961), Karpas (1973), and Georgeon (1980), resulting in the emergence of the first works on Turkish nationalism within the framework of historical studies. These initial efforts were characterized by a storyline of gradual advancement centered on the idea of Western civilization, a binary understanding of Islam and modernity, and a top-down approach that prioritized macro-level structures, dynamics, and elite actors.

The early wave of scholarship on Turkish nationalism primarily adopted the modernization paradigm (e.g., Heyd, 1950; Lewis, 1961; Berkes, 1964; Karpas, 1973; Kushner, 1977; Landau, 1981; Georgeon, 1980). This approach viewed Turkish nationalism as both a natural and inevitable result of modernization and secularization, as well as a tool to achieve these objectives (Yavuz, 1993). These studies often relied on generalized models to account for the appearance and diffusion of nationalism, interpreting nations as constructs shaped by the prerequisites of modernity. Within this framework, Turkish nationalism was seen as a historical reaction to the transformation from the Ottoman Empire into the modern, secular Turkish Republic, making the modernization process from the

Ottoman Empire to the Turkish Republic central to understanding the origins of Turkish nationalism.

Early scholarship frequently depicted the Western tradition of nation formation process and secular transformation as the sole model for modernization and advancement. This modernist viewpoint framed history as a linear progression, with Western modernization serving as the benchmark for development. Nation-building in the West was considered an essential element of this progressive trajectory, with nationalism regarded as a vital component of modernization.

According to this historical determinist view, the founding of the Turkish Republic and the emergence of Turkish nationalism were seen as inevitable outcomes of modernization. Turkishness, as the national identity of the Republic's population, was defined as a shared ethnic and cultural identity that unified the nation (Lewis, 2002: 5). Within this context, both Turkishness and Turkish nationalism were imbued with positive, contemporary, and progressive characteristics (Lewis, 2002; Berkes, 2014).

A further key characteristic in early works was their portrayal of religion as a regressive force that obstructed progress (Yavuz, 1993). Berkes (2014: 23) argued that religious authority and its influence in areas such as economics, politics, education, and technology were the primary barriers to modernization. Consequently, Turkish modernization and nation-building were closely tied to secularization, which aimed to diminish the influence of religion in these domains. Within this modernization paradigm, secularization was considered a cornerstone of progress, and Turkish nationalism was positioned in opposition to Islam (e.g., Lewis, 1961; Berkes, 1964; Kushner, 1977; Landau, 1981; Georgeon, 1980). Turkishness was portrayed as a unified national identity rooted in common ancestry and societal values, contrasting sharply with religious identity, which was linked to anti-modernism. The secular reforms implemented by the Turkish Republic were thus seen as progressive measures supporting nationalism and the nation-state, representing a clear breakaway from the Ottoman millet system built on ethnic and religious heterogeneity.

Additionally, early scholarship on Turkish nationalism focused heavily on macro level frameworks, processes, and elite actors, often neglecting grassroots dynamics (Çetinkaya, 2014: 6). These studies analyzed nationalism within the scope of overarching historical developments and the actions of ruling elites, presenting nation-building as a top-down endeavor. They largely ignored the "from below" aspects of nationalism, failing to consider the agency of ordinary individuals in shaping nationalist movements. The linear progress narrative often emphasized the transformative role of the state, portraying nationalizing and

modernizing state institutions as the primary drivers of Turkish nationalism. Although these grand narratives provided structural and institutional explanations, they overlooked the subjective and contextual dynamics that shaped different nationalist visions. This approach failed to capture the diversity, discontinuities, and complexities within nationalist movements and disregarded the contributions of ordinary individuals in constructing and sustaining nationalism.

Modernist historiography on Turkish nationalism has predominantly highlighted the intellectual foundations of nationalism, focusing on the ideas and activities of nationalist elites (Çetinkaya, 2014: 5). These studies often relied on the writings and actions of influential intellectuals as primary sources (e.g., Heyd, 1950; Georgeon, 1980). As noted by Çetinkaya (2014: 6), these "Great Men" among state elites were typically portrayed as the exclusive agents of modernization and nation formation, marginalizing the role of ordinary individuals. This elitist approach overlooked the social dimensions of nationalism, failing to acknowledge that nationalism is a process actively constructed and shaped by individuals in their everyday lives. Understanding Turkish nationalism as a lived experience, therefore, necessitates examining subjective experiences and concepts such as meaning, agreement, resistance, and interpretation

Even in subsequent studies, much of the scholarship maintained a focus on the intellectual origins of Turkish nationalism and the visions of nationalist elites (e.g., Yavuz, 1993; Deringil, 1993; Uzer, 2016; Taşkın, 2013). These works analyzed the formation of Turkishness as reflected in the political rhetoric employed by elites and treated nationalism primarily as a top-down process. Thus, they mirrored the tendencies of earlier research by prioritizing state policies and official ideologies while neglecting the social and everyday aspects of nationalism.

In summary, the modernization paradigm dominated the study of Turkish nationalism in Turkey until the 1990s. Through this lens, Turkish modernization was understood as a linear transition "from tradition to modernity" and "from the Empire to the Republic" (Poyraz, 2006: 434). Nationalism was seen both as a prerequisite for and a product of this grand narrative of modernization. This approach sought to pinpoint the historical moment when Turkish nationalism emerged and to explain it through the lens of modernization theory. In this tradition, religion was consistently presented as opposing nationalism and the nation-state, symbolizing the outdated traditions of the past. A further notable feature of these early studies was the stark dichotomy drawn between religion and nationalism. Finally, the structuralist and elitist orientation of this scholarship placed significant emphasis on the role of the state and nationalist intellectual elites, while largely ignoring the social dimensions of nationalism and the active participation of ordinary individuals in its development.

3. RETHINKING TURKISH NATIONALISM: POST-MODERNIST CRITIQUES OF MODERNIST APPROACHES

Since the 1990s, the re-emergence of cultural approaches within the social disciplines, along with the influence of post-modernist thought on identity has driven major conceptual change in nationalism studies. This shift, known as the "relational turn," prioritizes agency-based perspectives over constructivist approaches. A prevailing pattern of the scholarship produced in the previous three decades is its critical engagement with earlier theories of nationalism, seeking to address and rectify their limitations (Özkırımlı, 2010: 169). These fresh perspectives, which emphasize the multifaceted and discursive dominance of nationalism, have represented a significant milestone in the study on Turkish nationalism. By shedding light on the often overlooked facets of Turkish nationalism—its blended, fragmented, ambiguous, and pervasive characteristics—these studies have revitalized the field.

Firstly, unlike earlier research that primarily focused on the historical conditions surrounding the emergence of Turkish nationalism and its connection with modernism, recent studies have broadened their scope to include various dimensions, such as minorities (e.g., Aktar, 1996, 2001; Bali, 2000; Çağaptay, 2004; Oran, 2004; Bozarslan, 2005; Aktürk, 2012; Al, 2019), gender (e.g., Kandiyoti, 1991; Arat, 1997; Sirman, 2002; Berktaş, 2010; Akşit, 2010; Sancar, 2014), and militarism (e.g., Altınay and Bora, 2002; Altınay, 2004). These works critique the discriminatory and gender-biased elements of state-driven Turkish nationalism, placing previously marginalized and excluded social groups at the forefront of their analyses. Departing from earlier interpretations of Turkish nationalism as a unifying and all-encompassing ideological instrument linked to modernization, these studies aim to provide a more sociological perspective by exploring its interactions with everyday social life. Nevertheless, many of these studies still tend to emphasize top-down actors, including the state and elites, along with their political rhetoric and policies.

Secondly, another prominent focus of recent scholarship is the hybrid nature of Turkish nationalism (e.g., Kadioğlu, 1996; Canefe, 2002). In contrast to earlier scholars who primarily framed Turkish nationhood in civic terms (e.g., Turan, 1969; Tanör, 1998; Kılı, 1981; Ahmad, 2003), more recent studies have increasingly examined the ethnic dimensions of Turkishness (e.g., Kirişçi, 2000; Yıldız, 2001; Kadioğlu, 2011). A key discussion in these studies focuses on whether Turkish nationalism is based on civic or ethnic values, whether it is inclusive or exclusive, and whether it is egalitarian or unequal (Çınar and Taş, 2017: 660). These researchers often investigate the dominant state ideology of the early Turkish Republic, linking its origins to the final years of the Ottoman Empire, and explore the state institutions and policies that embody the nationalist

vision of that era (e.g., Kadioğlu, 1996; Yıldız, 2001; Çağaptay, 2006; Aslan, 2007; Yeğen, 2017). On this basis, a main emphasis of analysis has been the state-oriented nationalism of the early Republican era and its definition of Turkish nationhood. Notable studies have explored the state's policies and discourse targeting both non-Muslim and non-Turkish Muslim communities (Yıldız, 2001; Çağaptay, 2006), along with the civic, ancestral, and cultural aspects of Turkish nationhood as outlined in official documents and implemented through state actions of the time (Yeğen, 2017). These studies critically examine how state-oriented nationalist policies played a pivotal role in shaping and institutionalizing the notion of Turkishness during the Republic's formative period.

Criticizing the analysis of the relationship between nationhood and ethnicity through the ethnic-civic nationalism dichotomy, Aktürk (2012) develops a new classification based on the criteria of "membership" and "expression," referred to as "regimes of ethnicity." He defines the ideal types of monoethnic, multiethnic, and antiethnic regimes and conducts a comparative analysis using these categories. By applying this new classification and carrying out a comprehensive study grounded in primary sources and a variety of interviews, Aktürk suggests that the successful shifts in state policies towards ethnicity can be understood through the alignment of three critical factors: counter-elites, emerging discourses, and dominant majorities.

In his study examining the persistence and change of ethnicity and nationhood policies in Germany, the Soviet Union, post-Soviet Russia, and Turkey since the 1950s, Aktürk (2012) classifies Turkey as antiethnic. This classification is based on state policies that, while granting "membership" to different ethnic categories throughout the 20th century, did not allow these categories to express themselves. Conversely, it is argued that the reforms implemented by the AKP between 2002 and 2009 represented a historic transformation in Turkey's identity politics, marking a significant departure from its long-standing assimilationist regime and signifying a major shift in its ethnicity policies. By focusing on both internal dynamics and international comparisons, this study offers a significant contribution to understanding Turkish nationalism and nation-building processes.

Another significant contribution to the literature by Al and Karell (2016) argues that a "hyphenated identity" (e.g., Turkish-Kurdish) is both theoretically viable and practically significant in modern Turkey. It highlights the ability of hyphenated identities to acknowledge the distinctiveness of Turkish and Kurdish identities while reflecting overlapping and nested dynamics. Rejecting the dichotomy of mutually exclusive groups or a purely civic Turkish identity, the analysis emphasizes the unique attributes and perceptions tied to each identity. Turkish language and shared citizenship provide paths for integration, challenging

rigid ethnic distinctions. Unlike bilingual Kurds, hyphenated individuals incorporate Turkish into their identity repertoire, demonstrating the flexibility and inclusivity of this model.

Thirdly, although many studies since the 1990s have embraced a top-down approach—focusing on hierarchical structures and influential figures while overlooking the role of agency in reproducing nationalist discourse—the idea that nationalism in Turkey has multiple facets has become widely acknowledged among scholars (e.g., Bozdoğan and Kasaba, 1997; Bora, 2003; Çınar, 2005; Kentel et al., 2009; Kadioğlu and Keyman, 2011; Özkırmı, 2011; White, 2014; Uzer, 2016). As Özkırmı notes, “Tanıl Bora's attempt at ‘mapping nationalism’ during the 1990s provides us with several clues for navigating through the complex terrain of nationalisms in today's Turkey” (2011: 93). Turkish nationalism is, in fact, neither a uniform nor a clearly defined ideology; rather, it comprises various nationalist movements and perspectives within the country (Özkırmı, 2017: 274). The elements, driving forces, and key characteristics of Turkish nationalism have shifted significantly depending on the historical and social context. This very complexity strengthens the hegemony of nationalism within Turkish society (Bora, 2003). Bora (2003) identifies four distinct nationalist discourses in Turkey: official nationalism, left-wing Kemalist nationalism, pro-Western nationalism, and racist-ethnicist Turkish nationalism. Similarly, Özkırmı (2011) argues for the existence of diverse forms of Turkish nationalism and suggests analyzing them using a biaxial framework: Westernism versus anti-Westernism and secularism versus anti-secularism. The researchers emphasize that these categories are neither fixed nor unchangeable. Rather, the complex and hybrid nature of Turkish nationalist discourses underscores their diverse and adaptable structure. What ties these diverse nationalist projects and movements under the broader umbrella of nationalism is the shared discourse that places the nation at the center, regards it as the ultimate authority, and frames the world in binary terms of “us” versus “them” (Özkırmı, 2017: 275-277).

To sum up, the most significant contribution of studies and debates on Turkish nationalism since the 1990s has been their emphasis on previously overlooked topics, such as the complex and multifaceted nature of Turkish nationalism. These works have illuminated its diverse aspects, manifestations, and imaginaries, offering a fresh perspective on Turkish nationalism. By addressing the competing nationalisms within Turkey, each with its distinct features and claims, these studies diverge from earlier scholarship that treated Turkish nationalism as a singular, monolithic ideology. They have significantly shaped the field by focusing on the competing visions of nationhood articulated by different political movements, shedding light on the pervasive role of nationalism in Turkey's sociopolitical landscape. A fundamental claim of this body of work is

that nationalism has maintained a prominent presence across virtually all political ideologies in Turkey from the Republic's founding to the present. Each political project has constructed an image of a homogenous Turkish nation rooted in its own ideological and cultural principles. However, these studies often neglect the role of everyday life and its actors. Several key questions remain unanswered: What is the involvement of ordinary people in these narratives? Are they simply passive recipients of the nationalist rhetoric presented in political discourse? If nationalism and nationhood are constructed phenomena, how do ordinary individuals contribute to this process? Building on these questions, the following section will examine academic studies that investigate the performance of Turkishness in diverse everyday practices through an alternative approach. This analysis aims to place the everyday nationalism perspective within the broader context of Turkish nationalism studies. These unanswered questions underscore the importance of further exploring the dynamic, flexible, and adaptable discursive nature of Turkish nationalism.

4. EMPIRICAL INVESTIGATIONS ON TURKISH NATIONALISM

During the 2000s, nationalism studies experienced a major conceptual shift, moving from a constructivist framework to an agency-focused perspective known as the "relational turn." This approach highlights the complexities and challenges tied to the sense of national belonging. Within this paradigm change, the past thirty years have witnessed an increasing number of scholars who perceive nationalism not simply as a phenomenon that emerges during crises or extraordinary events, but as a worldview and a collection of practices that are deeply ingrained in daily life. (Billig, 1995; Brubaker, 1996; Calhoun, 1997; Özkırımlı, 2010; Skey, 2011). This fresh viewpoint has had a profound impact on the study of Turkish nationalism, redirecting attention to the role of ordinary people and the dynamics of daily life. Research in the 2000s began examining how individuals engage with nationalist discourses, negotiating, internalizing, and reproducing them through personal strategies in their everyday experiences. This emphasis on everyday practices and strategies required the incorporation of empirical methods and sources of knowledge. As a result, since the early 2000s, there has been a growing scholarly focus on examining Turkish nationalism from a "bottom-up" perspective.

Tracing Banal Turkish Nationalism in Media and Cultural Texts

Since the early 2000's, notable empirical researches focusing on how Turkish nationalism is represented and reproduced in media and cultural texts have given a new impulse to the literature on Turkish nationalism (e.g., Yumul and Özkırımlı, 2000; Gökalp, 2007; Gidişoğlu and Rızvanoğlu, 2011; Yüksel, 2012; Köse and Yılmaz, 2013). These studies essentially seek to investigate how

Turkishness is reflected and perpetuated in everyday life, examining the nationalist rhetoric employed in media and press. Building on Billig's concept of "banal nationalism," Yumul and Özkırmılı (2000) conducted an analysis of the Turkish press, surveying thirty-eight daily newspapers to explore their role in routinizing the concepts of nation and nationhood as normalized and unquestioned elements of daily life. The authors emphasize the crucial role played by the Turkish press in the everyday reproduction of nationhood, highlighting signals such as the use of the Turkish flag or map in newspaper logos, slogans referencing national identity, and newspaper names that serve as "constant reminders of nationhood, national ideals, and our place in the world" (Yumul and Özkırmılı, 2000: 789). Moreover, aspects like the organizational structure of the press, the framing of news, and even the way weather reports are presented contribute to a routine "deixis of homeland," creating a familiar, "homely" sense of the world of nations (Billig, 1995: 94). Additionally, by analyzing themes such as religion, Cyprus, internal and external enemies, and the economy, scholars demonstrate how debates on these topics are consistently framed within nationalistic references and terms.

Bora (2004) and Çayır (2009) examine nationalist discourse in textbooks through content analysis, uncovering how education is used as a tool to embed a nationalist worldview in society. In particular, Çayır (2009) explores how the political authority's vision of the nation is reflected in textbooks revised during Turkey's curriculum reform process, undertaken as part of the European Union accession efforts. His study investigates how core themes like the Turkish nation, nationhood, and nationalism are portrayed, as well as how state-driven nationalism is constructed and reinforced in textbooks. These studies demonstrate how the nationalist perspective—marked by an essentialist and exclusionary approach that marginalizes those deemed different—is perpetuated and spread through the educational system. The nationalist expressions deliberately integrated into education, as a critical ideological apparatus of the state, reveal the nation-building vision of those in power. However, these works do not explore the discourses of the various forms of nationalism that exist or how individuals perceive these differing nationalist imaginaries. Consequently, they overlook the diverse and multifaceted ways in which nationalism is conceptualized.

By contrast, Brockett (2011) offers a distinct perspective on the nation-building process, challenging the traditional focus on the discourses of political elites. Rather, the author examines how ordinary individuals experienced and navigated a range of political, legal, religious, cultural, social, and economic reforms that had long been accepted as unquestionable within Kemalist ideology. Using provincial newspapers from 1945 to 1954 as his primary source, Brockett frames the construction of Turkish nationhood as an ongoing process of negotiation among various social groups, rather than simply a top-down

imposition of ideology. He further contends that Muslim Turkish nationalism—an increasingly important subject in recent research that combines Islamic identity with Turkish nationalism—has its roots in the articles he studied. Moreover, his research enhances the field by highlighting the role of the expanding national print culture between 1945 and 1954 in shaping the development of Turkish nationhood.

The Everyday Face of Turkish Nationalism: Performing Turkishness

Until the 2000s, academic studies on Turkish nationalism primarily viewed it as an ideology, focusing on the collective nationalist narratives, political programs, strategies, and practices upheld by the state and elite groups. Within this body of work, Turkishness was defined as a citizenship tie, a cultural belonging, or a form of political affiliation. In this framework, the contours of Turkishness were shaped by various nationalist projects, which conceptualized it as a fixed and passive identity, idealized and enforced through the policies, actions, and discourses of rival nationalist worldviews. These visions, however, differed in how they imagined the boundaries of Turkishness, reflecting their distinct political, cultural, and ideological orientations. Recent investigate studies on Turkish nationalism, however, have taken a different approach, treating Turkishness as an active and dynamic phenomenon. Rather than viewing it solely as a narrative, these studies consider Turkishness to be a way of thinking, living, and performing, emphasizing its enactment and negotiation in everyday life. While nationalist projects articulate specific narratives of Turkishness, these are also experienced and reinterpreted in daily practices as performative actions. This shift has redirected the focus toward understanding the diverse ways Turkishness is manifested and experienced in daily life.

In the last twenty years, there has been a significant increase in scholarly work examining the multiple ways Turkishness is constructed (e.g., Çınar, 2001, 2005; Özyürek, 2006; Kentel et al., 2009; Kadioğlu and Keyman, 2011; Çırakman, 2011; Yılmaz, 2013; White, 2014; Çetinkaya, 2014; Çınar and Taş, 2017; De Tar, 2022). These studies explore the competing visions of Turkishness developed by different political ideologies and examine how these visions are reflected in everyday life and the public realm. By shifting the focus to overlooked dimensions of Turkish nationalism—particularly its manifestations in daily life—these pioneering works have added a new dimension to the field. They have opened up fresh opportunities for understanding how different nationalist trajectories are realized and become visible within the everyday experiences of individuals. An early example of this approach can be seen in Bozdoğan's work (2001), which explores how the imagined nationhood of competing political visions within the Turkish experience of modernity is reflected in different areas of ordinary life. Bozdoğan examines areas like architecture, urban planning, specific musical

styles, and lifestyle practices, offering insights into how nationalist ideologies permeate and shape everyday experiences.

Çınar (2005: 27), a significant contributor to this field, asserts that everyday life should be viewed as "a field that is a central location of politics and power, where the key pillars of the sociopolitical system are constructed, negotiated, and contested." According to this perspective, aspects typically related to state structures and political practices—like the creation of a nation and the formation of national identity—are also closely connected to the everyday experiences of individuals. In her research, Çınar investigates how rival national ideologies infiltrate the public space to promote their visions for the future and their constructed concepts of nationhood within society, thereby revealing the multifaceted nature of Turkishness. Additionally, she examines the different ways in which nationhood is negotiated and molded in everyday life through activities like clothing, dining, consumption, leisure, and celebrations (2005: 28). By comparing secular and Islamist interventions in the public sphere related to bodies, spaces, and times, she demonstrates how these practices function as "sites of negotiation where a particular understanding of a national subject in relation to a project related to modernity is formulated, displayed, debated, or contested" (2005: 28).

Drawing inspiration from thinkers like Foucault and Anderson, De Tar (2022) employs a discourse and semiotic analysis method that combines cultural studies with nationalism theories. He explores how the symbolic "figures" in Turkish nationalist discourse, such as Europe, Islam, minorities, the military, and the founding father (Atatürk) are represented in public discourse, history books, and media, uncovering their historical development and roles in Turkish nationalism. The author argues that these "figures" in Turkish nationalist discourse are not merely descriptive elements but active tools that define and sustain historical and political authority (De Tar, 2022: 4, 9). By examining their functions within Turkish political and cultural narratives, the study analyzes how nationalist discourse maintains continuity while adapting to changing circumstances. This comprehensive research offers a new perspective by addressing nationalist language through the construction of meaning via symbols rather than material policies or ideologies. It examines the intersection of these figures with debates on secularism, identity, and authority, contributing to an understanding of how Turkish nationalism is shaped in a global context. Thus, the book provides a unique analysis of how symbolic figures have bolstered Turkish nationalism despite shifting political regimes and social transformations.

Kadıoğlu and Keyman offer the term “symbiotic antagonisms”² as an “analytical category for understanding the dynamics of the relationship among various nationalisms” (2011: xi). They argue that this perspective offers valuable insights into “how the existing nationalisms in Turkey, which derive their *raison d’être* from one another, can create conditions for each other’s continued reproduction or eventual decline” (2011: xi). According to them, the different nationalisms in Turkey “sustain themselves through their interactions with one another,” operating in a relational and interconnected way as rival and fundamentally contested narratives of Turkish modernity and politics (2011: xi-xii, xv). From this perspective, their research is among the earliest to offer a comparative analysis of the diverse expressions of nationalism in Turkey. The contributions in this collective work explore various dimensions of each form of nationalism and emphasize the critical role of daily interactions with these nationalisms in reinforcing nationalism as a dominant discourse in Turkey. The key purpose of the book is “to expand the scope of social and political studies of Turkey by introducing one of the most overlooked dimensions: a critical analysis of the interactions among competing nationalist claims in Turkey” (2011: xx).

Yılmaz’s (2013) significant study provides a comprehensive analysis of early Republican Turkey by examining the interaction between the newly established Turkish state and society during the execution of four nationalist-modernist reforms: the Hat Law of 1925, initiatives to modernize women’s clothing, the 1928 Alphabet Reform, and the establishment of new national holidays. Through oral histories, memoirs, press excerpts, and archival data, Yılmaz adopts a bottom-up approach that complements traditional state-focused narratives, exploring how individuals and communities negotiated and reshaped these reforms. Her research significantly contributes to the study of Turkish nationalism by analyzing the interplay between state-led reforms and individual agency in shaping national identity. Yılmaz emphasizes the concept of “everyday nationalism,” showing how reforms in language, attire, and public conduct were experienced, adapted, or resisted in everyday life, highlighting the diversity of societal reactions and cultural transformation. A particular focus is given to the gendered dimensions of nationalism, examining how reforms targeting women’s clothing and roles intersected with broader efforts to construct a modern national identity.

Blending archival research, oral histories, and cultural analysis, Yılmaz (2013) situates Turkey’s nation-building efforts within a historical context. Her interdisciplinary approach reveals the tensions between the state’s modernization agenda and existing cultural traditions, providing nuanced insights into the lived

---

² “It was first used by Moore (1966, p. 2.37) in his seminal book on the social origins of modern dictatorships and democracies. In analyzing the Japanese case, he refers to the relationship between the Japanese merchants and the warrior aristocracy (samurai) as one of symbiotic antagonism.” (Kadıoğlu and Keyman, 2011: xi).

impacts of these policies. This pioneering study enriches our understanding of Turkish nationalism and the complex process of nation-building during the transformative yet contested early Republican period.

White's (2014) ethnographic study delves into the question, "What does it mean to be a Turk and a member of this nation?" as a central tension in everyday life (2014: 6). Rather than providing a "coherent definition of 'Turks' or Turkishness," she offers "sketches of competing and overlapping cultures of Turkishness and other forms of national subjectivity" (2014: 18). For White, "being Turkish, like being Balinese, is a form of knowledge acquired and filtered through socialization, education, and life experiences" (2014: 18). She approaches nationalisms as "forms of knowledge embedded in discourses" (2014: 22), distinguishing between secular nationalism, where Turkishness takes precedence, and Muslim nationalism, which prioritizes Muslim identity over Turkishness (2014: 21).

White explores the production of nationalist forms by utilizing various sources, including educational curricula, customs, military duty, popular culture, and conversations with a range of individuals such as army officials, politicians, journalists, and activists (2014: 22). Through discursive analysis, she examines discrepancies and overlaps between secular and Muslim nationalisms, framing them as "relatively distinct patterns of self-identification as national subjects based on certain forms of knowledge about what it means to be a Turk" (2014: 11).

White concludes that both being Turk and Muslim are central to belonging in Turkey, though their prioritization varies. She emphasizes the ambiguity of "what it means to be Muslim, to be Turk-Muslim, or a Turkish national subject," broadening the understanding of Turkish identity beyond rigid categories (2014: 21).

Çınar and Taş (2017) analyze *Ulusalçı* nationalism, a conceptualization of Turkish nationhood that emerged in the early 2000s, through a discursive and narrative lens. They critique the dominant academic focus on nationalism and nationhood, which often centers on how the political elite or the state shapes nation-building processes (2017: 664). Instead, they argue for a broader perspective, emphasizing that the politics of nationhood extends beyond state-led efforts. According to them, nation-building is inherently political and a fundamental aspect of politics. It is not limited to governance, power distribution, or political actions but encompasses how competing nationalist discourses vie to dominate and establish their version of nationhood as the prevailing narrative (2017: 664).

Their analysis highlights that *Ulusalçı* nationalism reflects these broader dynamics, as it represents an ideological struggle to redefine Turkish nationhood

within the political arena. By framing nation-building as a contested process involving rival nationalisms, they underscore the role of narrative power in shaping political and social structures. This approach challenges traditional state-centric views and positions nationalism as central to the broader landscape of political competition and identity formation. In this respect, Çınar and Taş (2017) conceptualize the nation as “the product of storytelling” and suggest expanding the study of nationhood to include the processes of “production, dissemination, contestation, and negotiation of different stories of nationhood,” highlighting the struggles for dominance among rival movements (2017: 664). They argue that rival national projects put forward conflicting narratives of nationhood, each seeking to construct “different kinds of national subjects” based on their divergent interpretations (2017: 665). By adopting a “narrative-based approach to the study of nationalism,” they emphasize the role of “stories of nationhood as the main means through which national communities come into being” (2017: 660).

Their analysis centers on the *Ulusalçı* movement, which arose in 2002 as a response to the AKP's rule. Through a narrative analysis of *Those Crazy Turks (Şu Çılgın Türkler)*, a historical documentary novel by Turgut Özakman, a key spokesperson for the *Ulusalçı* movement, they explore how Turkish nationhood is imagined as “primordially secular,” in opposition to the AKP's Ottomanist and Islamist ideology, and “adamantly anti-Western” (2017: 684). This narrative strategy relocates the founding moment of the nation to the War of Independence (1919–1922), distinguishing the *Ulusalçı* imagination from other competing visions of nationhood (2017: 666). By tracing speeches, writings, and Özakman's novel, Çınar and Taş demonstrate how this redefined founding moment helps shape national identity while reinforcing the nation and legitimizing the state in everyday life by embedding it in collective remembrance (2017: 663). Their work highlights the centrality of storytelling in constructing and sustaining national identities and political projects.

In another aspect, the notable study of Kentel, Ahıska, and Genç (2009) aims to explore nationalism by examining the lived experiences, meaning systems, and practices of individuals who engage with nationalism in their daily lives. Their study investigates how nationalism functions on an everyday level, addressing key questions like what nationalism means for different people, how they interact with it, and how it is experienced in their daily routines (Kentel et al., 2009: 14). Rather than focusing on “instrumentalized nationalism in the hands of the nation-state and elites, as reflected in history textbooks,” or the extreme, “hot,” aggressive forms of nationalism propagated by far-right organizations (2009: 14), the authors center their analysis on nationalism as a phenomenon constructed by top-down actors and dynamics but also consumed, reproduced, and reshaped in everyday life. According to the authors, although nationalist discourse often emphasizes a

"shared history," individuals construct varying "histories" based on personal experiences and their engagement with existing historiography. As a result, history becomes shaped by the "current" polarizations within nationalist strategies (Kentel et al., 2009: 5). From this perspective, the authors aim to understand nationalism at the level of social segments, prioritizing the question of "how" nationalism functions over merely defining "what" it is. Building on the literature on *everyday life*³ (2009: 15) and acknowledging the dynamic interaction between macro and micro structures, they regard the varied and concrete experiences of individuals as a crucial source of knowledge within a relational framework. In their analysis, they emphasize the *tactics*⁴ employed by ordinary individuals in response to macro-level nationalist strategies, examining how people make sense of, resist, interpret, or even misunderstand nationalism. They use personal narratives, individual interpretations, and strategies of resistance as essential references to understand Turkish nationalism (Kentel et al., 2009: 16). To achieve this, their primary data collection methods include in-depth interviews, focus groups, and participant observations.

In a similar manner, drawing from everyday life studies and Bourdieu's concept of *habitus*⁵, Ünlü (2018) redefines Turkishness beyond ethnicity, citizenship, or ideology, framing it as a "patterned but mostly unrecognized relationship between Turkish individuals' ethnic position and their ways of seeing, hearing, feeling, and knowing – as well as not seeing, not hearing, not feeling, and not knowing" (Ünlü, 2016: 397). Central to his analysis is the metaphor of the "Turkishness contract," a collection of implicit and explicit agreements among Anatolian Muslims that shapes Turkishness (Ünlü, 2016: 397).

Ünlü examines the Turkishness contract on two levels: governmental/societal and personal. Historically rooted in nation-building, the contract is upheld through the state's legislative, economic, and ideological mechanisms (Ünlü, 2016: 400). These mechanisms, implemented by the political elite, influence policies in education, the economy, and other sectors. Ünlü (2018: 22, 359) describes the contract as a supra-ideological consensus that governs

---

³ Central concern of this scholarship is the intricate and inventive nature of everyday life. For pioneering works in the literature on everyday life, see: De Certeau (1984), Bourdieu (1987), Foucault (2000).

⁴ Drawing on De Certeau's framework, Kentel and his colleagues conceptualize nationalism as a "strategy" and view the interactions of individuals and social groups with it as "tactics" (De Certeau, 1984).

⁵ Bourdieu places *habitus* at the core of his theory of practice, defining it as "a set of dispositions which generate practices and perceptions" (1991: 13). This concept, introduced by Bourdieu to bridge the gap between theory and practice and to establish a link between social structure and social practice, refers to an unconsciously acquired and internalized framework of thoughts, behaviors, and preferences. The notion of habitus serves as a valuable foundation for a cultural approach to structural analysis, allowing for the connection of social structures with the practices of individual agency.

relationships between the state, society, and individuals, shaping Turkey's ideological and political formations. Adherence to the contract provides privileges, positioning Turkishness as a "world of privilege" (Ünlü, 2016: 398–399). Individuals comply to gain benefits, thereby reinforcing the contract's principles in everyday life (Ünlü, 2018: 16).

The contract relies on the privileged group's active participation in Turkishness's positive aspects (seeing, hearing, feeling, knowing) while ignoring its negatives (Ünlü, 2018). To explore this dynamic, Ünlü (2016) conducted fieldwork with Kurdish individuals, who feel exclusion acutely, contrasting with the invisibility of privilege experienced by its beneficiaries (Kimmel & Ferber, 2014; cited in Ünlü, 2016: 398–399). Although his study focuses on Kurdish perspectives, Ünlü (2018: 26) emphasizes the need to study Turks to fully assess the contract's broader societal impact.

Ünlü (2018: 358–359) situates the Turkishness contract within the socio-historical formation of the Muslim-Turk state and nation, presenting it as a historical and sociological model for analyzing Turkey's past and present. He argues that the contract is maintained not only by state mechanisms but also through collective societal practices, reflecting a dynamic process rather than a simplistic oppressor/oppressed dichotomy (Ünlü, 2018: 21). This approach links social and individual spaces, exploring the interplay between social history, emotions, and thought (Ünlü, 2018: 21).

While Ünlü critiques reducing Turkishness to a state-imposed ideology, his framework largely frames Turkishness within the state's nation-building project. Alternative enactments of Turkishness outside state influence are not considered. Despite this limitation, Ünlü's work offers significant contributions to understanding everyday nationalism and the Turkishness contract's role in shaping national identity.

5. CONCLUSION

Although there is an extensive body of literature on Turkish nationalism, it is notable that there is a lack of a thorough analysis comparing the different approaches to nationalism found within these sources. This article attempts to bridge this gap by exploring the various perspectives present in studies on Turkish nationalism.

Pioneering researchers frequently examined Turkish nationalism through the lens of modernization theory, viewing it as an unavoidable response to the historical circumstances that led to the transformation of the Ottoman Empire into a modern and secularized Turkish nation-state. Within such a framework, Turkishness was conceptualized as a unified, modern nationhood that combined

ethnic and cultural elements, positioned in opposition to religious identity, which was associated with antimodernism. As such, Turkish nationhood was perceived as a sharp breakaway from the Ottoman millet system built on ethnic and religious heterogeneity.

Since the 1990s, however, influential studies have shifted the focus by highlighting previously overlooked dimensions of Turkish nationalism, emphasizing its hybrid and multifaceted nature. These works explore diverse interpretations, reflections, and manifestations of nationalism, examining it through the lens of conflicting nationalisms and offering a fresh perspective for the field. This scholarly attention to Turkish nationalism's hybrid and eclectic characteristics has paved the way for empirical research into everyday life, framing nationalism as a "constructed" and "produced" phenomenon, rather than a natural byproduct of modernization and secularization.

Despite these developments, most scholars studying Turkish nationalism have remained focused on top-down institutions and structures. Consequently, there is a significant gap in research exploring how ordinary people perceive Turkishness and how it is discursively and practically constructed in their daily lives. While some studies address the role of everyday experience in Turkish nationalism, they often focus on the narratives of nationhood imposed from above or on competing nationhood narratives stemming from rival nationalist projects. By primarily emphasizing political-level variations, such studies tend to confine the examination of national identity to the behaviors and statements of those in power.

Aydın (2015), in his critique of this dominant approach, argues that while historical and political analyses of nationalism are important, they fail to fully capture its development and function in Turkey. He contends that limiting the focus to elite practices and discourses does not adequately explain how nationalism permeates everyday life. Instead, he emphasizes the need to consider nationalism as a political framework that is continuously redefined by individuals through their own subjective experiences, even by those who are influenced by power structures and their ideologies.

This call for examining how nationhood is shaped through personal experiences and diverse expressions underscores a critical research agenda that has been largely overlooked in conventional studies on Turkish nationalism, which prioritize institutional and official aspects. Embracing this perspective requires attention to personal narratives, the lived experiences of ordinary people, and the diverse ways they shape their own understanding of nationhood in daily life. Research conducted from this perspective would provide valuable insights

into how Turkish nationalism has sustained its hegemonic influence over the past century, both socially and politically.

BIBLIOGRAPHY

Ahmad, Feroz (2003), *Turkey: The Quest for Identity* (Oxford: Oneworld Publications).

Akşit, Elif Ekin (2010), "Hanımlara Mahsus Milliyetçilik: Fatma Aliye ve Erken Milliyetçi Stratejiler", *Kebikeç*, 30: 56-74.

Aktar, Ayhan (1996), "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim*, 71: 94-147.

Aktar, Ayhan (2001), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Aktoprak, Elçin (2016), "'Postkolonyal' Bir Tahayyül: 'Yeni Türkiye'nin Yeni Ulusu'", Aktoprak, Elçin and A. Celil Kaya (Eds.), *21. Yüzyılda Milliyetçilik Teori ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları): 293-321.

Aktürk, Şener (2012), *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press).

Al, Serhun (2019), *Patterns of Nationhood and Saving the State in Turkey: Ottomanism, Nationalism and Multiculturalism* (New York: Routledge).

Al, Serhun and Daniel Karell (2016), "Hyphenated Turkishness: The Plurality of Lived Nationhood in Turkey", *Nationalities Papers*, 44 (1): 144–164.

Altınay, Ayşe Gül (2004), *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey* (New York: Palgrave Macmillan).

Altınay, Ayşe Gül and Tanıl Bora (2002), "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", Bora, Tanıl (Ed.), *Milliyetçilik: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* (İstanbul: İletişim Yayınları): 141-154.

Arat, Yeşim (1997), "The Project of Modernity and Women in Turkey", Bozdoğan, Sibel and Reşat Kasaba (Eds.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (Seattle: University of Washington Press): 95-112.

Anderson, Benedict (2006), *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso).

Antonsich, Marco (2015), "Nation and Nationalism", Agnew, John, Virginie Mamadouh, Anna J. Secor and Joanne Sharp (Eds.), *The Wiley Blackwell Companion to Political Geography* (London: Wiley-Blackwell): 297–310.

Aslan, Senem (2007), "'Citizen, Speak Turkish!': A Nation in the Making", *Nationalism and Ethnic Politics*, 13 (2): 245-272.

Aydın, Suavi (2015), "Popüler Kültür ve Milliyetçilik: Sokağın Hissi", Özman, Alev and Simten Coşar (Eds.), *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet: Edebiyat, Medya, Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları): 19-77.

Bali, Rifat (2000), *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Berkes, Niyazi (1964), *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press).

Berktaş, Fatmagül (2010), *Tarihin Cinsiyeti* (İstanbul: Metis Yayınları).

Billig, Michael (1995), *Banal Nationalism* (London: Sage Publications).

Bourdieu, Pierre (1987), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Bourdieu, Pierre (1991), *Language and Symbolic Power* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Bozarslan, Hamit (2005), "Les Minorités en Turquie", *Pouvoirs*, 115: 101-112.

Bozdoğan, Sibel (2001), *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* (Seattle: University of Washington Press).

Bozdoğan, Sibel and Reşat Kasaba (Eds.) (1997), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (Seattle: University of Washington Press).

Bora, Tanıl (2003), "Nationalist Discourses in Turkey", *The South Atlantic Quarterly*, 102 (2-3): 433-451.

Bora, Tanıl (2004), "Nationalism in Turkish Textbooks", Ceylan, Deniz Tarba and Gürol Irzık (Eds.), *Human Rights Issues in Turkish Textbooks: The Turkish Case* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 111-127.

Brockett, Gavin D. (2011), *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity* (Austin: University of Texas Press).

Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Brubaker, Roger, Margit Feischmidt, Jon Fox and Liana Grancea (2006), *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town* (Princeton: Princeton University Press).

Calhoun, Craig (1997), *Nationalism* (Buckingham: Open University Press).

Canefe, Nergis (2002), "Turkish Nationalism and Ethno-Symbolic Analysis: The Rules of Exception", *Nations and Nationalism*, 8 (2): 133–155.

Çağaptay, Soner (2006), *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who Is a Turk?* (London: Routledge).

Çağaptay, Soner (2004), "Race, Assimilation, and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s", *Middle Eastern Studies*, 40 (3): 86-101.

Çayır, Kenan (2009), "Preparing Turkey for the European Union: Nationalism, National Identity and 'Otherness' in Turkey's New Textbooks", *Journal of Intercultural Studies*, 30 (1): 39-55.

Çetinkaya, Doğan (2014), *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (London: I. B. Tauris).

Çınar, Alev (2001), "National History as a Contested Site: The Conquest of İstanbul and Islamist Negotiations of the Nation", *Comparative Studies in Society and History*, 43 (2): 364-391.

Çınar, Alev (2005), *Modernity, Islam and Secularism in Turkey* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Çınar, Alev and Hakkı Taş (2017), "Politics of Nationhood and the Displacement of the Founding Moment: Contending Histories of the Turkish Nation", *Comparative Studies in Society and History*, 59 (3): 657-689.

Çırakman, Aslı (2011), "Flags and Traitors: The Advance of Ethno-Nationalism in the Turkish Self-Image", *Ethnic and Racial Studies*, 34 (11): 1984-1912.

De Certeau, Michel (1984), *The Practice of Everyday Life* (translated to English by Steven Rendall) (Berkeley: University of California Press).

Deringil, Selim (1993), "The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namık Kemal to Mustafa Kemal", *European History Quarterly*, 23 (2): 165-191.

DeTar, Matthew (2022), *Figures That Speak: The Vocabulary of Turkish Nationalism* (Syracuse: Syracuse University Press).

Fabbe, Kristin and Efe M. Balıkcıoğlu (2019), "Political Islam in Turkey", Özerdem, Alpaslan and Matthew Whiting (Eds.), *The Routledge Handbook of Turkish Politics* (London: Routledge): 69-79.

Foucault, Michel (2000), *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (translated to Turkish by Işık Ergüden and Osman Akinhay) (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).

Fox, John and Cynthia Miller-Idriss (2008), "Everyday Nationhood", *Ethnicities*, 8 (4): 536–576.

Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism* (Oxford: Basil Blackwell).

Georgeon, François (1980), *Aux Origines du Nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876–1935)* (Paris: Editions ADPF).

Gidişoğlu, Sercan and Kerem Rızvanoğlu (2011), "İnternette Türk Milliyetçiliği: Türk Milliyetçisi Siteler ve Ağ Yapısı Üzerine Bir Analiz", Inceoğlu, Yasemin (Ed.), *Nefret Söylemi ve/veya Nefret Suçları* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları): 223-245.

Gökçalp, Emrah (2007), "Türk Milliyetçiliği Söylem(ler)inin Spor Basınında Yeniden İnşası (1990-2002)", *Kültür ve İletişim*, 10 (2): 9-62.

Hastings, Adrian (1997), *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press).

Heyd, Uriel (1950), *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (London: The Harvill Press).

Hobsbawm, Eric J. (1992), *Nations and Nationalism since 1780 Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press).

Hobsbawm, Eric J. and Ranger Terence (2000), *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press).

Kadioğlu, Ayşe (1996), "The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity", *Middle Eastern Studies*, 32 (2): 177-194.

Kadioğlu, Ayşe and Fuat Keyman (Eds.) (2011), *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey* (Salt Lake City: University of Utah Press).

Kandiyoti, Deniz (1991), "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey", Kandiyoti, Deniz (Ed.), Women, Islam and the State (Palgrave Macmillan): 22-47.

Karpat, Kemal (1973), An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, From Millets to Nations (Princeton, NJ: Center of International Studies, Princeton University).

Kentel, Ferhat, Meltem Ahıska and Fırat Genç (2009), "Milletin Bölünmez Bütünlüğü": Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler) (İstanbul: TESEV Yayınları).

Kili, Suna (1983), Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

Kirişçi, Kemal (2000), "Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices", Middle Eastern Studies, 36 (3): 1-22.

Köse, Aynur and Mustafa Yılmaz (2012), "Flagging Turkishness: The Reproduction of Banal Nationalism in the Turkish Press", Nationalities Papers, 40 (6): 909-925.

Kushner, David (1977), The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908 (London: Frank Cass).

Kuzu, Derya (2019), "The Politics of Turkish Nationalism: Continuity and Change", Özerdem, Alpaslan and Matthew Whiting (Eds.), The Routledge Handbook of Turkish Politics (London: Routledge): 69- 79.

Landau, Jacob M. (1981), Pan Turkism in Turkey: A Study in Irredentism (London: C. Hurst & Company).

Lewis, Bernard (1961), The Emergence of Modern Turkey (London: Oxford University Press).

Mylonas, Harris and Maya Tudor (2021), "Nationalism: What We Know and What We Still Need to Know", Annual Review of Political Science, 24: 109 –132.

Oran, Baskın (2004), Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İhtihat, Uygulama (İstanbul: İletişim Yayınları).

Özkırmılı, Umut (2010), Theories of Nationalism: A Critical Introduction (New York: Palgrave Macmillan).

Özkırmılı, Umut (2011), "The Changing Nature of Nationalism in Turkey: Actors, Discourses and the Struggle for Hegemony", Kadıoğlu, Ayşe and Fuat

Keyman (Eds.), *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey* (Salt Lake City: University of Utah Press): 17-36.

Özkırımlı, Umut (2017), *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğu Batı).

Özyürek, Esra (2006), *Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey* (Durham: Duke University Press).

Poyraz, Serdar (2006), "Thinking About Turkish Modernization: Cemil Meriç on Turkish Language, Culture, and Intellectuals", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26 (3): 434-445.

Sancar, Serpil (2014), *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Sirman, Nükhet (2002), "Kadınların Milliyeti", Bora, Tanıl (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik* (İstanbul: İletişim Yayınları): 185-202.

Skey, Michael (2009), "The National in Everyday Life a Critical Engagement with Michael Billig's Thesis of Banal Nationalism", *Sociological Review*, 57 (2): 331-346.

Skey, Michael (2011), *National Belonging and Everyday Life: The Significance of Nationhood in an Uncertain World* (Basingstoke: Palgrave Macmillan).

Tanör, Bülent (1998), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Taşkın, Yüksel (2013), *Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Turan, İsmail (1969), *Cumhuriyet Tarihimiz* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi).

Uzer, Umut (2016), *An Intellectual History of Turkish Nationality* (Salt Lake City: University of Utah Press).

Ünlü, Barış (2013), "Turkishness Contract and Turkish Left", *Perspectives: Political Analysis and Commentary from Turkey*, 3 (13): 23-27.

Ünlü, Barış (2016), "The Kurdish Struggle and the Crisis of the Turkishness Contract", *Philosophy and Social Criticism*, 42 (4-5): 397-405.

Ünlü, Barış (2018), *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi* (Ankara: Dipnot Yayınları).

White, Jenny (2014), *Muslim Nationalism and New Turks* (Princeton: Princeton University Press).

Yavuz, M. Hakan (1993), "Nationalism and Islam: Yusuf Akçura, Üç Tarz-i Siyaset", *Journal of Islamic Studies*, 4 (2): 175-207.

Yeğen, Mesut (2017), "Turkish Nationalism and the Kurdish Question", *Ethnic and Racial Studies*, 30 (1): 119–151.

Yıldız, Ahmet (2001), *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Yılmaz, Hale (2013), *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey (1923–1945)* (Syracuse: Syracuse University Press).

Yumul, Arus and Umut Özkırmımlı (2000), "Reproducing the Nation: Banal Nationalism in the Turkish Press", *Media, Culture & Society*, 22 (6): 787-804.

Yüksel, Celal Birkan (2012), *İdeoloji ve Gündelik Hayatta Milliyetçilik: Rahip Santoro Cinayeti ve Basında Temsili* (Ankara: Genesis Yayınları).

**TÜRKİYE KIRINDA YENİ TARIMSAL BURJUVAZİ:
YENİ KÖYLÜLER**

**NEO-FARMERS: EMERGENCE OF A NEW AGRARIAN
BOURGEOIS IN RURAL TURKEY***

Candan TÜRKKAN*

ÖZ

Bu yazıda, kentten kıra göç ederek tarıma başlayan 83 "yeni köylü" ile yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerin sonuçları paylaşılmaktadır. Araştırma, bu yeni köylülerin Türkiye tarımsal yapısındaki konumunu anlamaya çalışmıştır. Bulgular, yeni köylülerin Marmara ve Ege bölgelerinde yoğunlaştığını ve üretim modellerini "doğal tarım" üzerine kurduklarını göstermektedir. Yoğunlaşma, bu yeni köylülerin diğer yeni köylülerle yakın yaşama ve sosyal-siyasi kutuplaşmadan kaçınma arzularıyla açıklanmaktadır. Araştırma, bu yeni köylülerin, tarımı kâr odaklı yapan bir "tarım burjuvazisi" olarak kırsalda sosyo-ekonomik ve kültürel farklılaşmayı derinleştirebileceğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentten Kıra Göç, Yeni Köylülük, Tarımsal Dönüşüm, Doğal Tarım.

ABSTRACT

This paper discusses the emergence of a new type of agrarian bourgeois in rural Turkey. Drawing on semi-structured interviews with 83 'neo-farmers', the paper shows that, unlike

---

* Bu araştırma projesi, Özyeğin Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından 20.07.2020 tarihli ve 2020/12/01 sayılı toplantıda değerlendirilmiş ve etik açıdan uygun bulunmuştur.

* Doç. Dr., Özyeğin Üniv., Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, İstanbul, Türkiye, candan.turkkan@ozyegin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7814-3146>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 18.09.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 24.11.2024

other urban-to-rural and lifestyle migrants, neo-farmers migrate to enter farming. Although they farm commercially, they prefer clean farming practices or agroecology. The paper also shows that neo-farmers are primarily concentrated in the Marmara and the Aegean regions. They prefer these regions, however, not because they provide easy access to urban amenities, but because neo-farmers perceive them as politically progressive and tolerant of diversity.

Keywords: Urban-to-Rural Migration, New Rurality, Agrarian Bourgeois, Agroecology, Neo-Farmers.

GİRİŞ

Yeni köylülerle ilk karşılaştığımda İstanbul'un kuzeydoğu çeperlerinde saha çalışması yapıyordum. Amacım, İstanbul'un artık mahalle olan eski köylerinde hala üretim yapan çiftçilerin İstanbul pazarına erişim sorunlarını anlamaktı. Şile, Ömerli, Beykoz, Pendik, Kurtköy'deki üreticilerle görüşüyor, Türkiye'nin bu en kalabalık, alım gücü en yüksek kentinin çeperinde yapılan tarımın bile neden geçinmeye yetmediğini çözmeye çalışıyordum. Büyükşehir Yasası¹ ile idari statülerinin değişmesi, nakliye masrafları, tarım dışı sektörlerin arsa talebi, yine tarım dışı sektörlerin iş gücü talebi, tarım sektörünün yarattığı ve tabii olduğu güvencesizlikler görüşmelerde belirginleşen nedenlerdi ve bu bulgular ilgili yazındaki bulgularla örtüşüyordu (Aydın, 2010; Keyder & Yenal, 2011; Öztürk, Jongerden ve Hilton, 2018; Özügürlü, 2013). Saha çalışmasının sonuna doğru daha ziyade sera yetiştiriciliği yapılan Göçbeyli köyüne giderken görüşmecilerin sorularına nasıl cevaplar vereceğini artık az çok tahmin ediyordum; yani bir anlamda veri doygunluğuna² ulaşmıştım. Ama pek öyle olmadı.

Göçbeyli'deki görüşmeciler, bir gecede mahalleye dönen köylülerine doğru genişleyen şehre, o şehirden 'kaçmak' isteyenlerin tarım arazilerine usulca sokulan sitelerine, traktörle tarlaya giderken alelacele kendilerini sollayan ciplere artık fazlasıyla alışmışlardı. Alışamadıklarıysa kendileri gibi çiftçilerden arazi satın alıp, tarıma girişenlerdi. Diğerleri gibi sitelerde değil, ev yaptırıp köyde yaşayan bu 'yeni köylüler', aileden çiftçi olmadıklarından tarımdan pek anlamıyorlardı. O nedenle, görüşmecilerin bazı tanıdıkları kendi seralarının yanında yeni köylülerin arazilerinde de çalışmaya başlamışlardı. Üstelik fena da kazanmıyorlardı. Ama görüşmeciler için asıl anlaşılmaz olanı, kendileri tarımdan zar zor geçinirken, yeni köylülerin (çok da anlamadıkları halde!) bu işten nasıl para kazandığıydı.

¹ 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 2004.

² Hennink & Kaiser, 2019; Saunders ve diğerleri, 2018.

Özellikle İstanbul'daki tüketici kooperatifleriyle çalışan, aileden çiftçi olmadığı halde arazi alarak sonradan tarıma girişen benzer profildeki başka üreticileri duymuştum. Göçbeyli'deki görüşmecilerin vurgusu üzerine ben de araştırmamı bu yöne çevirmeye karar verdim. Zira atadan çiftçi olan üreticilerin değil de yeni köylülerin ürünlerinin İstanbul'daki tüketici kooperatiflerinde bulunabiliyor olması yukarıda bahsettiğim nedenlerden (Büyükşehir Yasası, nakliye masrafları, tarım dışı sektörlerin arsa talebi, yine tarım dışı sektörlerin iş gücü talebi, tarım sektörünün yarattığı ve tabii olduğu güvencesizlikler) başka nedenlerin ve süreçlerin piyasaya erişimde belirleyici rol oynadığının bir göstergesiydi. Ayrıca, yeni köylülerin sadece İstanbul ve çevrelerine özgü olup olmadığını merak etmeye başlamıştım. Mesela diğer büyükşehirlerde ne kadar varlardı? Yoksa sadece Marmara bölgesine ve tatil-turizm ile öne çıkmış Ege ve Akdeniz beldelerinde mi yoğunlaşmaktaydılar? Peki ya üretim modelleri ne üzerine kurgulanmıştı? Yani mesela üretim ilkeleri nelerdi, üretimde neyi önemsiyorlardı? Ve tabii kenti bırakıp kıra gelmeye, tarıma girişmeye nasıl karar vermişlerdi? Tarımı, kıyı, köyü hayatlarında nereye koyuyorlardı? Bu yeni araştırma sorularını cevaplamak için literatüre ve yeni bir araştırma tasarısıyla tekrar sahaya döndüm. Aşağıda tartışacaklarım işte bu yeni araştırmanın bulguları.

1. YAZINDA KENTTEN KIRA GÖÇ VE YENİ KÖYLÜLÜK

Öncelikle literatürün yeni köylüleri tanımlamakta bana çok da yardımcı olmadığını belirteyim. Zira 'yeni köylüler' üzerine Türkiye kır sosyolojisi literatürü içerisinde pek bir tartışmaya rastlamadım. Ek olarak kırsal soylulaşma (*rural gentrification*) yazını da kentten çepere ve hinterlanda doğru özellikle orta ve üst sınıf hareketlenmesini tarif etmekle beraber tarıma girişmekle ilgili pek bir şey söylemiyor (Darling, 2005; Ghose, 2004; Guimond ve Simard, 2010). Tartışmalar daha ziyade kentten gelenlerin, arazi sahipliği üzerinden rant yarattığına dikkat çekiyor (Darling, 2005; Smith, 1979). Ayrıca bu kentli orta ve üst sınıfın beraber getirdikleri kentli tüketim alışkanlıklarını kırdaki besleyecek yeni tüketim alanlarının oluşturulması da yeni yatırım ve rant alanları açabileceği belirtiliyor.³

Kırsal soylulaşma değil de kırdan kente göçe odaklanan literatüre bakıldığında da yine yeni köylülere rastlamak zor. Zira kırdan kente göç yazını daha ziyade emeklilik sonrası köye 'geri' dönenler ile kentte geçinememe nedeniyle köye, kırsala ve/ya kasabaya 'geri' dönenlere odaklanıyor (Güreşçi,

³ Türkiye'de de son dönemlerde giderek yaygınlaşan butik şarapçılık ve bağ rotalarının (aralarında farklar olsa da Urla (İzmir) ve Trakya bağ rotaları, Bozcaada, Göreme (Nevşehir), Çal (Denizli) ve Diyarbakır-Mardin-Elazığ) mesela bu minvalde değerlendirilebileceğini düşünüyorum. Yazında da bu örneklerle ilgili çalışmalar mevcut (Drozda, 2023; Deng ve Harrington, 2022; Tomay ve Tuboly, 2023).

2010; Kepenek ve Uğuzman, 2018; Sürmeli, 2017; İnan, 2019; İslamoğlu, Yıldırım alp ve Benli, 2014). Bu 'geri göçenler' (*reverse migrants*), Türkiye'de 1950lerden beri yaygın olarak köyden kente göçün aslında bir mekik göç olup olmadığı sorusunu da masaya getiriyor. Ancak bu bağlamda asıl değerlendirilmesi gereken korumacı ekonominin Türkiye'deki alametifarikalarından olan yarı-proleterleşmenin (*semi-proleteriatization*) 1980 sonrası neoliberal politikalarla ne kadar daha devam edebileceği. Gürel'in ortaya koyduğu gibi, bu yarı-proleter (ve yarı-tarımsal) sınıf sayesinde hem işçi ücretleri baskılanarak sanayide sermaye birikimi sağlandı hem de tarımsal üretim azaltılmayarak gıda fiyatları (olabildiğince) makul tutuldu (Gürel, 2011, 2014; Keyder ve Yenil, 2014b). Bugün 'geri dönenler' işte bu kent ekonomisi içinde baskılanmış ücretlerle yaşayamayanlar. Bu ücretler kimi zaman emekli maaşı, kimi zaman gündelik, kimi zaman da formal asgari ücret formunu alabiliyor. Kıra 'geri' göçtüklerinde de hanenin bir kısmı tarımda çalışmaya başlarken diğer fertler tarım dışı sektörlerle eklemleniyorlar. Böylece mesela hem kendi tüketeceklerinin en azından bir kısmını üreterek hane maliyetini düşürürken hem de haneyi sektör temelli kriz ve darboğazlara karşı dirençli hale getirebiliyorlar (Keyder ve Yenil, 2014a; 2014b). Ancak yeni köylülerin, bu yarı-proleter (yarı-tarımsal) gruplarla da pek örtüşmediğinin altını çizeyim. Zira yeni köylülerin genelde kendi topraklarına dönmesi söz konusu değil – çünkü birçoğunun böyle atadan gelen toprağı yok. Daha önemlisi, yeni köylüler kent ekonomisi içerisinde tam anlamıyla proleterleşmiş (beyaz yakalı) durumdalar; azımsanacak bir kısmıysa sermayedar – yani, üretim araçlarına sahipler.

Peki, o zaman yeni köylüler nasıl tasnif edilebilir? Köymen'in topolojisinin bu noktada faydalı olabileceğini düşünüyorum. Köymen (2009), *Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar-Üretenler-Patronlar* adlı çalışmasında tarım burjuvazisini üç gruba ayırıyor: Üreticiler, Patronlar ve Ağalar. Ağalar, azınlıklara ve yabancılara ait mülkleri devralmak ve köylülerin temizleyip işlenebilir hale getirdikleri topraklar ile devlet arazilerine el koyarak topraklarını genişleten büyük toprak sahipleri (Köymen, 2009: 26-28). Üreticiler, kendilerini geçindirecek kadar üreten, çoğu zamanda tefecilere ve/ya ağalara borçlanan ve farklı süreçlerle mülksüzleştirilen köylüler (Köymen, 2009: 29-31). Patronlarsa, ithal ikameci sistemden çıkış sonrası toprak kiralayıp üreticilere sözleşme karşılığı üretim yaptıran firmalar (Köymen, 2009: 31-34). Yeni köylüler, Köymen'in bahsettiği bu grupların hiçbirleriyle birebir örtüşmüyorlar. Yani, tam anlamıyla ne ağalar gibi atadan beri büyük toprak sahipleri, ne üreticiler gibi kapitalist piyasa baskıları ile baş etmeye çalışan küçük ve orta ölçekli köylüler, ne de patronlar gibi sözleşmeli çiftçilik yaptıran firmalar. Ancak tarımsal üretim araçlarına sahipler. Bu da onları tarım burjuvazisinin içinde konumlandırmaya olanak tanıyor.

Yeni köylüler ile birebir paralellik gösteren tek grup, kıta Avrupası'na odaklanan kır sosyolojisi literatürünün *neo-rurals* yani yeni-kırsaldakiler olarak tanımladığı kentten kıra göçen ve tarıma girişen eski beyaz yakalılar (Chevalier, 1993; Dourian, 2021; Milone ve Ventura, 2019; Monllor i Rico ve Fuller, 2016; Monllor, 2012; Snikersproge, 2022; Willis ve Campbell, 2004). Literatürün de altını çizdiği üzere, bu eski beyaz yakalı tarım girişimcileri, genelde gençler ve daha ziyade kadınlar (Monllor i Rico ve Fuller, 2016; Monllor, 2012). Neredeyse hepsi üniversite mezunu olmakla beraber çoğunlukla tarımla birebir alakalı olmayan (işletme, finans, tasarım, mühendislik (ziraat mühendisliği hariç) gibi) alanlardan diplomalılar (Monllor i Rico ve Fuller, 2016; Monllor, 2012). Çoğu başka iş deneyimlerinin ve şehirde geçen bir hayatın ardından tarım yapmayı seçmiş ve akabinde tarım temel geçim kaynakları haline gelmiş (Monllor i Rico ve Fuller, 2016; Monllor, 2012). Bununla beraber, atadan çiftçi ve/ya köylü yerlilerin aksine girdi yoğun konvansiyonel tarımı değil de agroekolojik üretimi tercih ediyorlar ve genelde alternatif gıda ağları üzerinden ürettiklerini satıyorlar (Monllor i Rico ve Fuller, 2016; Monllor, 2012; Dourian, 2021; Milone ve Ventura, 2019). Ancak bu ağlar sadece çiftçi pazarları (*farmers' markets*) gibi yüz yüze etkileşimlere olanak tanıyan mekânlarda değil, dijital satış platformları ve/ya sosyal medya üzerinden de çalışabiliyor (Dourian, 2021; Milone ve Ventura, 2019).

2. ARAŞTIRMA SÜRECİ

Literatürden hareketle, ben de yeni köylülerin alternatif gıda ağlarının birer parçası ve sosyal medyada ile dijital platformlarda aktif olabileceklerini tahmin ettim. Belli anahtar kelimelerle özellikle sosyal medya üzerinden yeni köylüleri bulabileceğimi, en azından benzer kentten kıra göç ve tarıma girişim deneyimlerini tespit edebileceğimi öngördüm. Bunun için öncelikle sosyal medyayı taramak için 10 anahtar kelime seçtim: “temiz gıda”, “tarladan sofraya”, “yerel üretim”, “doğal üretim”, “geleneksel üretim”, “atalık tohum”, “kentten göç”, “doğaya dönüş”, “ekolojik üretim - agroekoloji”, “ekolojik hayat”. Araştırma asistanlarım⁴, bu 10 anahtar kelimeyi kullanarak önce Facebook ve Instagram'ı, ardından da Trendyol, Hepsiburada, Tazemasa, Tazedirekt, Good4Trust.org platformlarını taradılar. Ayrıca, Buğday Derneği'nin TaTuTa programının ev sahibi çiftliklerini de incelediler. Bu web araştırması sırasında, YouTube'da “şehirden kaçanlar” üzerine yapılmış belgeselvari içerikler ve kendi kentten kıra göç ve tarıma girişim deneyimlerini video üzerinden aktaranlar olduğunu da tespit ettiler. Tüm bu bulduklarından yeni köylü olma ihtimali

⁴ Araştırmanın farklı kısımlarında bana destek olan tüm zamanların en iyi araştırma asistanları Elif Birbiri, Alperen Buğra Yılmaz, Zeynep Ece Unutur, İpek Suna ve Ezgi Yıldırım'a çok teşekkür ederim.

olduklarını düşündükleri hesapları bir A-listesine topladılar. Bu sırada ben de çalıştığım Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümündeki meslektaşlarıma ve tanıdığım tarım-gıda çalışan diğer araştırmacılara benzer profilde tanıdıkları olup olmadığını sordum ve aldığım potansiyel isimleri listeye ekledim. İlk oluşturduğumuz bu A-listesinde böylece 300'e yakın isim olmuş oldu.

İkinci aşamada bu 300 ismi web siteleri, sosyal medya ve/ya dijital platform hesapları üzerinden biraz daha detaylı inceledik. Öncelikle üretim yapmayan, başka üreticilerden alıp satan 'aracıları' listeden çıkardık. Yine tarımsal üretimden ziyade zanaatla uğraşanları, mesela sabun, telkâri, takı yapan, keçeden yan ürünler üreten, yerel dokumalardan kıyafet diken ve/ya yerel dokumaları doğal boyalarla boyayıp satanları listeden çıkardık. Son olarak, ürettikleri tarımsal ürünleri işleyip başka son ürünler olarak satanları ayrı bir listeye topladık. Mesela şarap, zeytinyağı, buğday ürünleri (bulgur, un, erişte, makarna, irmik, ekmekler) üretenlerin toplandığı bu B listesini de ilk etapta araştırmanın saha çalışmasının dışında tutmaya karar verdik. Bunun nedeni, bu üreticilerin kullandıkları hammaddeleri her zaman kendilerinin üretmemeleri, duruma göre başka üreticilerden tedarik etmeleriydi. Üstelik bu hammadde üreticileri, işleyicilerin aksine, çoğunlukla yeni köylü de değillerdi. Tüm bu elemelerin ardından elimizdeki listede 264 potansiyel yeni köylü kaldı.

Bir sonraki aşamada bu 264 potansiyel arasından rastgele seçeceğim 25-30 çiftliğe, kendilerinin de kabul etmesi halinde, gidip görüşmeler gerçekleştirmeyi planlamıştım. Amacım, kentte kıra neden göç ettiklerini, tarıma girişme süreçlerini, neyi neden yetiştirmeye nasıl karar verdiklerini (üretim modellerini ve üretim prensiplerini) öğrenmek, aynı zamanda kendileriyle ilgili demografik bilgi (yaş, eğitim durumu, cinsiyet, medeni hal, tarım öncesi meslek) edinmekti. Tabii literatürden ve ön saha çalışmasından edindiğim bilgileri de tekrar kontrol etmek istiyordum: Mesela, literatürün işaret ettiği gibi alternatif gıda ağlarının içindeler miydi? Sosyal medyadan ve dijital platformlardan nasıl ve ne kadar yararlanıyorlardı? Komşularıyla araları nasıldı? Kırsalda güvenlik ile ilgili (özellikle de kadınların) herhangi bir problemi ve/ya şikâyeti var mıydı? Tarımı, köylülüğü, çiftçiliği nasıl anlamlandırıyorlardı? Ve tabii bunca başka iş yapabilecekken neden tarımı tercih etmişlerdi?

Saha çalışmasına ⁵ başlamaya hazırlanırken maalesef ki COVID-19 pandemisiyle evlere kapandık. Araştırmaya katılmayı kabul eden görüşmeciler, özel izinle tarlalarına gitmeye devam etseler de ben ve araştırma ekibim evde kalmak zorundaydık. Dışarı çıkacak olsak bile şehirlerarası seyahat etmek hem

⁵ Bu araştırma projesini (proje#220K133) fonladığı için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

zor hem de pandeminin gidişatı itibariyle tehlikeli hale gelmişti. Önce saha çalışmasını ertelemeyi düşündüm. Ama pandeminin ne kadar devam edeceği belli değildi. Ben de hem araştırma ekibinin hem de görüşmecilerin sağlık riskini gözeterak araştırmayı çevrimiçine çekmeye karar verdim. Zaten yeni köylülerin sosyal medya ve dijital platformları aktif kullandıklarını ön saha çalışmasında tespit etmiş, akabindeki süreçte de doğrulamıştım. Buradan hareketle, görüşmeleri Zoom veya Google Meets üzerinden gerçekleştirmenin bir sorun teşkil etmeyeceğini düşündüm.

Bununla beraber saha çalışmasıyla veri doygunluğuna 25-30 görüşme ile erişeceğimi tahmin ederken, çevrimiçi görüşmelerde bu rakamın daha yüksek olması gerekeceğini öngördüm. Yerinde gözlem yapamayacağım, özellikle de komşularla ve çalışanlarla ilişkileri gözlemleyemeyeceğim için daha fazla görüşmecedan veri toplamam ve cevapları karşılaştırarak ortak söylemleri ve örüntüleri tespit etmem gerekecekti. Çiftliklerin ve/ya evlerin köy içindeki (veya dışındaki) konumu, yapıları alanların sosyalleşmeye müsaitliği, günlük hayat içindeki ilişkiler gibi önemli – ve gözlemlerle edineceğim – bilgileri de ya hiç edinemeyecektim ya da görüşmelerdeki söylem ve örüntüler üzerinden çözmeye gayret edecektim. Bu nedenle, çevrimiçinde veri doygunluğuna 50 görüşme civarında ulaşacağımı tahmin ettim. Metot ile ilgili son olarak şunu da ekleyeyim: Pandeminin sonlarında kısıtlı da olsa sahaya çıkma şansım oldu. Ancak yine de gözleme dayalı veri eksikliğini maalesef ki yeterince kapatamadım. Bu anlamda gözleme dayalı veri eksikliği bence bu araştırmamın en önemli eksikliğini oluşturdu.

Pandemi süresince evden çalışmanın yoğun temposu içinde – ve araştırma ekibimin inanılmaz verimliliği sayesinde – toplam 83 görüşme gerçekleştirdim. Öngördüğüm gibi 50 görüşme civarında artık görüşmecilerin verecekleri cevapları tahmin eder olmuştum. Bunun üzerine görüşmeci profilini biraz daha genişletmeye karar verdim ve B listesinden yani şarap, zeytinyağı ve buğdaydan ürünler üreten yeni köylülerle de görüşmeler yaptım. Ayrıca görüşmeler sırasında görüşmecilerin tanıdıkları başka görüşmeciler olup olmadığını sorup yeni öğrendiğim isimleri de listeye ekledim; hatta bazılarıyla görüşmeler de yaptım. Bu genişlemede amacım, yeni köylülerin kendi içlerindeki farklılıkları (şayet varsa) tespit edebilmektir. Görüşmeleri tamamladıktan sonra araştırma ekibi görüşmeleri çözdü. Ben de MAXQDA kullanarak çözümlenmeleri kodladım.

3. BULGULAR I: TÜRKİYE COĞRAFYASINDA YENİ KÖYLÜLER⁶

Anlatılardaki bulguları tartışmadan önce görüşmecilerin coğrafi dağılımı ile ilgili birkaç not da düşeyim. Öncelikle görüşmeciler ağırlıklı olarak Marmara ve

⁶ Bu bölümdeki verinin daha detaylı bir analizi için bkz. Türkkan (2025b).

Ege bölgelerinde yoğunlaşmakla beraber Türkiye geneline yayılmış durumdadır. Marmara ve Ege'deki yoğunluğun bu araştırmanın görüşmeci belirleme sürecindeki prosedürlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığınıysa maalesef ki tespit edemedim. Yani, yeni köylüler hakikaten Marmara ve Ege'de mi yoğunlaşıyor yoksa çevrimiçi görünürlüğü olan yeni köylüler mi Marmara ve Ege'de yoğunlaşıyor emin değilim. Tabii Marmara ve Ege baskınlığı, meslektaşlarının önerdiği isimlerden de kaynaklanmış olabilir. Ancak bu faktörleri etkisiz hale getirebilmek için başvurabileceğim, mesela aralarından rastgele seçimle örneklem oluşturabileceğim genel bir yeni köylü veri tabanı da yok. Çiftçi kayıt sistemine erişimse kısıtlı. Ama kısıtlı olmasa bile bu veri tabanındaki veriler, yeni köylüleri tespit etmek için yeterli değil.

Coğrafi dağılımı etkileyen başka faktörleri ve kısıtları da göz önünde bulundurmak gerekiyor tabii. Görüşmecilerin Marmara ve Ege'de yoğunlaşmış olmasını mesela büyükşehirlere yakınlık ve tüketicilere ulaşım kolaylığına dayandırarak açıklamak da mümkün. Benzer şekilde Marmara ve Ege bölgelerinde özellikle büyükşehirlere kolay ulaşılacak hinterlandlarda ulaşım, sağlık ve eğitim altyapılarının görece daha gelişmiş olduğunu, kentlerden bu alanlara göç eden yeni köylülerin bu altyapıları önemseyecekleri de tahmin edilebilir. Alternatif olarak, kırsal soylulaşma literatüründen hareketle bu bölgelerdeki yoğunlaşmanın, kentli orta ve üst sınıfların sayfiye tercihlerinden kaynaklandığı iddia edilebilir. Ancak bu açıklamayı destekleyecek verinin mülakat anlatılarında olmadığını söyleyebilirim. Zaten yeni köylülerin birçoğunun göç etmeyi tercih ettikleri yerler sayfiye yerleri değil; daha ziyade, doğal tarım yapmaya uygun toprak ve suya sahip yerler. Buradan hareketle, son olarak, Marmara ve Ege yoğunlaşması, bu bölgelerin tarıma – özellikle de doğal tarıma – uygunluğu ile açıklanabilir. Ancak bu açıklamanın da diğer tarım verileriyle desteklenebileceğini pek sanmıyorum. Daha açık konuşmak gerekirse, Türkiye'nin herhangi bir bölgesinin diğer bölgelere kıyasla doğal tarıma daha uygun veya daha az uygun olduğu çıkarımının veri ile desteklenebileceğini düşünmüyorum.

Coğrafi dağılım özelinde dikkate alınması gereken belki de yoğunlaşmanın hangi bölgelerde olduğu (Marmara ve Ege) değil de neden yoğunlaşma olduğu. Bu sorunun cevabı ise anlatılarda mevcut: Yeni köylüler, yer seçerken önce fiyat uygunluğu, tapu mevcudiyeti, arazi statüsü gibi faktörleri göz önüne alarak potansiyel bölgeleri ve arazileri belirliyorlar. Bu ön tercih listesi oluşturmada büyükşehirlere yakınlık ve doğal tarıma uygunluk da değerlendiriliyor tabii. Ancak bu değerlendirmenin her zaman pozitif bir ilişkilene üzerine kurulu olduğu varsayılmamalı. Yani her yeni köylü büyükşehirlere yakınlığı olumlu bir

kistas olarak değerlendirmeyebiliyor; hatta büyükşehirlere yakınlığı ve/ya ulaşım kolaylığını –şehirlere göç edecekleri arazilere doğru yayılabileceğini düşünerek– olumsuz olarak değerlendirenler bile var. Benzer şekilde, doğal tarıma uygunluk da mesela organize sanayi bölgelerinden uzakta olma ve/ya temiz su kaynaklarına yakın olma şeklinde kurgulandığında, büyükşehirlere yakınlık ile negatif ilişkilenebiliyor.

Tercih listesi oluşturulduktan sonra yer seçimi 2 temel soru cevaplanarak belirleniyor: Potansiyel araziye yakın başka yeni köylüler var mı? Sosyal, kültürel ve siyasal olarak bu bölgeye ayak uydurabilir miyim? İlk soru daha ziyade kentten kıra göçme deneyiminin zorluklarını hafifletecek, kır hayatına alışmayı kolaylaştıracak, tarımla ilgili sorulara cevap bulunmasına yardımcı olabilecek başka insanlara yakın olma isteğini yansıtıyor. İkinci soruya daha ziyade Türkiye'nin artık iyiden iyiye kutuplaşmış sosyal ve siyasal dünyasıyla ilgili kaygıları içeriyor. Zira görüşmecilerin neredeyse hepsi çeşitli sosyal-siyasi kaygıları dile getirdi: Toplumsal cinsiyet, oy verilen parti, bir sendikaya ve/ya siyasal partiye üye olma, mezhep ve din ve dindarlık anlatılarda bu bağlamda ayrıncı olarak belirtildi. Bununla beraber, yakınlarda başka yeni köylüler varsa o bölgeye yeni gelen ve/ya gelecek olan yeni köylülerin bölgedekilerle sosyal, kültürel ve siyasal olarak uyuma olasılığı artıyor. Bu da yoğunlaşmaya neden oluyor.

4. BULGULAR II: DOĞAL TARIMIN AYRIŞTIRDIKLARI

Kodlanan alıntılara daha genel bakıldığında beş tema öne çıkıyor: Üretim modeli, satış modeli, köydekilerle ilişkiler, köylü ve çiftçi algıları ve tarım algısı. Üretim modeli teması, yeni köylülerin üretimlerini hangi önceliklere göre belirledikleri, çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olup olmadıkları, çiftlik dışından emek istihdam edip etmedikleri (ve ediyorlarsa ne zaman ve ne kadar ettikleri), üretimi arttırmayı ve/ya azaltmayı düşünüp düşünmedikleri ve son olarak çiftliklerinin ve üretimlerinin geleceğini (kendilerinden sonrası) nasıl tahayyül ettikleri ile ilgili bilgiler içeriyor. Satış modeli teması, yeni köylülerin satış yaptıkları kanallarla, dâhil oldukları alternatif gıda ağlarıyla, bu ağların çalışma prensipleri ve gıda hareketinin farklı paydaşlarıyla (Buğday Derneği gibi, *Slow Food* gibi) olan ilişkilerini kapsıyor. Köydekilerle ilişkiler teması, yeni köylüler ile taşındıkları köylerdeki yerli 'eski köylüler' arasındaki ilişkilere odaklanıyor. Bu temanın içerisinde günlük ilişkiler ve bayramlar, düğünler, cenazeler gibi önemli günlerdeki ilişkilerin yanı sıra yeni köylülerin güvenlik kaygılarını, korunma pratiklerini (silahlanma, çitleme, köpek ve kamera edinme gibi) de ekledim. Anlaşmazlık ve çatışma olup olmadığını ve olması durumunda nasıl ve/ya kimler aracılığıyla çözümlendiğini görüşmecilerin aktardıkları kadarıyla yine bu tema

altında toplandım. Son olarak, köylü ve çiftçi algıları ile tarım algısı temaları, yeni köylülerin bir faaliyet olarak tarımı ve daha kavramsal olarak köylülüğü ve çiftçiliği nasıl algıladıklarına yönelik anlatılardan oluşuyor. Bu anlatıların, görüşme sürecinde devletin (ve son 20 yıllık iktidarın) tarım politikalarına yönelik eleştirileri de içerdiğini de belirteyim. O nedenle, özellikle bu son iki tema altındaki kodları –ve tabii anlatıları– yeni köylülerin hem siyasi duruşlarını görmek hem de tarım ve gıda sistemine yönelik eleştirilerini anlamak için okumak da mümkün.

Bu yazıda, yukarıda bahsettiğim 5 temayla ilişkili tüm bulguları tartışmam mümkün değil. O nedenle yazının kalanında en önemli olduğunu düşündüğüm ve bahsettiğim bu beş temayı farklı noktalardan birbirine bağlayan bir temel bulguya odaklanacağım: Araştırma gösteriyor ki yeni köylüler, ağırlıklı olarak konvansiyonel olmayan, yani ‘doğal’, tarım yapmayı tercih ediyorlar. Doğal tarım kategorisine sertifikalı organik, katılımcı onay sistemiyle denetlenen zehirsiz tarım, permakültür, gıda ormanı, biyodinamik tarım, Fukuoka usulü (toprağı işlemeyerek yapılan) tarım gibi çok farklı pratikler dâhil. Görüşmeciler, bu pratikler arasındaki farkları biliyorlar ve üretim ile ilgili tercihlerini bu bilgiler ışığında –yani bilerek– yapıyorlar. Özellikle sertifikalı üretim yapanlar, mesela, sertifikanın hem tüketiciler hem de üreticiler için önemini görüşmelerde sık sık vurguladılar. Sertifika olmaması durumunda herkesin ‘doğal tarım’ adı altında satış yapabileceğinin, tüketicilerin kandırılabilceğinin, üretimin denetlenemez olacağına, daha da önemlisi, doğru zirai bilgi ve pratiğin yanlış zirai bilgi ve pratikten ayırt edilemez hale geleceğinin altının çizdiler. Haklı sebeplerle de olsa (sertifika almanın pahalı ve zahmetli olması gibi) sertifika almadan üretim yapmanın tüm doğal tarım yapanlara zarar verdiğini savundular. Sertifikasyonun önemine yönelik bu sağlam savlara rağmen, bu görüşmeciler için bile temel ayırım, üretimin sertifikalı olup olması değil, konvansiyonel olup olmamasıydı.

Konvansiyonel olmayan –yani ‘doğal’– tarıma bu kuvvetli vurgunun birkaç nedeni var. Bunlardan ilki, üretim modelinin yeni köylülerin kentten kıra göçme ve tarıma girişme sebepleriyle ilişkisi. Çok kısaca özetlemek gerekirse, yeni köylüler doğal tarımı tercih ediyorlar çünkü zaten bunun için kentten kıra göçmüşler ve tarıma girişmişler. İkinci neden, üretim modelinin kırdaki (yeni) oluşturdukları kimlikleriyle ilişkisi. Yine çok kısaca özetlersem, yeni köylüler ve yerliler, üretim modellerini hem kırsaldaki kimliklerini ve sosyal çevrelerini belirlemede bir çapa hem de birbirlerini ayırtırmada bir işaret olarak kullanıyorlar. Üçüncü ve son neden de yeni köylülerin üretim modellerini satış modelleri ile ilişkilendirmeleri. Yani, yeni köylüler doğal tarımı tercih ediyorlar çünkü doğal tarım yöntemleriyle ürettikleri katma değeri yüksek ürünleri kendilerinin de başlarda sadece tüketici olarak eklemledikleri gıda hareketi ve alternatif gıda

ağları üzerinden kendileriyle benzer demografik özelliklerdeki 'temiz gıda' talep eden tüketici kitlelerine satabiliyorlar.

Yukarıda bahsettiğim ilk nedeni açmak için görüşmecilerin kentten kıra göçme ve tarıma girişme kararlarını nasıl bir süreçte aldıklarını da biraz detaylandırayım. Öncelikle burada birbiriyle ilintili ama birbirinden ayrı iki kararın – kentten kıra göçmek ve tarıma girişmek- olduğunun altını çizeyim. Literatürde de görülebileceği üzere kentten kıra göçen yeni köylülerle benzer demografik özelliklere sahip başka gruplar da mevcut (Kolarova, 2023; Gkartzios, 2013; Smith ve Krannich, 2009; Solana-Solana, 2010). Mesela, daha önce de bahsettiğim kırsal soylulaşma ve kentten uzaklaşma (*counterurbanization*) eğilimlerini bu çerçevede değerlendirmek mümkün. Paralel olarak literatür, yeni köylülere benzer demografik özelliklere sahip ama kıra göç etmeden tarıma girişen başka grupların olduğunu da söylüyor. Yine yukarıda tartıştığım, Köymen'in 'patronlar' olarak tanımladığı grup mesela buna örnek (Köymen, 2009). Yeni köylüleri, bu gruplardan ve eğilimlerden ayıran temel fark hem kentten kıra göç etmeleri hem de tarıma girişmeleri. Üstelik tarımı da hobi olarak ve/ya hane maliyetini düşürmek için değil, hane gelirini elde etmek için yapmaları.

Bu durumda yeni köylülerin neden kıra göç ettikleri ve neden tarıma giriştikleri soruları oldukça önem kazanıyor. Görüşmeler de bu sorulara cevap olarak iki temel anlatının öne çıktığını söyleyebilirim: Kent içinde bunalma ve kişisel hayatta yaşanan kriz(ler). Burada kent içinde bunalma ile trafik, gürültü, kalabalık gibi etkenlerden rahatsız olmayı kastediyorum. Açık havada olmak isteme, temiz havayı özleme, trafikten ve gürültüden uzak, daha az stresli bir hayat hayal etme de yine aynı kapsamda kentten kıra göçün nedenlerini oluşturuyor. Kişisel hayatta yaşanan kriz(ler)se daha ziyade tarıma girişmeyle alakalı ve aslında karmaşık, uzun soluklu bir sürecin ilk adımını oluşturuyor. Görüşmeciler bu bağlamda iki tip olayın altını çizdiler. Bunlardan ilki görüşmecilerin hayatlarındaki hamilelik ve çocuk sahibi olma, uzun süreli ciddi hastalanmalar, yakın aile bireylerinden ve/ya arkadaşlardan birinin vefatı gibi büyük değişimler. İkincisiyse iş hayatıyla ilgili problemler. İş yerinde yaşanan mobbing, ayrımcılık ve kötü davranışlar, şirketlerin yaşadığı darboğazlar, ortaklıkların bitmesiyle iş yükünün çok artması gibi durumlar sonucu yaşanan yorgunluk, bitkinlik ve bıkkınlık halleri görüşmecilerin bahsettikleri örnekler.

Görüşmelerde ortaya çıkan anlatılara göre tarıma girişme kararının alınmasına giden süreç genelde şu şekilde işliyor: Yukarıda bahsettiğim özel hayattaki ve/ya iş hayatındaki olaylar, görüşmecileri önce hayatlarındaki bazı

şeyleri değiştirmeye itiyor. Beslenme burada öne çıkan alanlardan.⁷ Özellikle sağlıkla ilgili problem yaşayan, yakınlarını kaybeden ve/ya hayatlarına çocuk giren görüşmeciler için ‘temiz gıda’ ile beslenme kentteki hayatları içerisinde önem kazanıyor. Mesela süpermarketlerden organik gıda satın almaya, sosyal medyadan, yazılı ve sözlü basından tarım-gıda sistemiyle ilgili tartışmaları takip etmeye başlıyorlar. Akabindeyse genelde alternatif gıda ağları, tüketici kooperatifleri ve çiftçi pazarları ile tanışma, gıda alışverişlerini buralara kaydırma ve farklı mecralar üzerinden gıda hareketiyle ilişkilene geliyor. Bu adım oldukça kritik; zira tarım-gıda sisteminin sistemik sorunlarını, daha doğrusu tarım-gıda sistemin sorunlarının sistemik olduğunu bu adımda, yani gıda hareketinin içine girerek öğreniyorlar. Buradan sonraysa genelde satın aldıkları ürünlerde daha da seçici oluyorlar: Ürünlerin sertifikalı organik olması kadar mesela karbon ve su ayak izlerinin de düşük olmasına dikkat ediyorlar. Alışveriş yaptıkları çiftçi pazarlarında üreticilerle tanışıp üreticilerin önceliklerinin kendi öncelikleriyle örtüşmesine önem veriyorlar. Benzer şekilde mesela, toprağını satıp kırdan göçmeye niyetli bir üreticiden ziyade kırdan kalmaya, üretimiyle toprağı onarmaya niyetli bir üreticiden alışveriş etmeye özen gösteriyorlar.

İstanbul’un alternatif gıda ağlarına yönelik yaptığım daha önceki çalışmalarda da görüşmecilerden benzer anlatıları dinlemiştim (Türkkan, 2019, 2023). Yani yeni köylüler ile alternatif gıda ağlarından alışveriş eden kentli orta ve üst sınıflar arasında ciddi paralellikler olduğu söylenebilir. Yeni köylüleri bu diğer etik tüketicilerden⁸ ayırırsa sadece tüketim ile tatmin olmamaları ve bir adım daha atarak kentten ayrılmaya ve tarıma girişmeye karar vermeleri. Bu noktadaysa genelde kentli tüketiciler olarak temiz gıdaya ulaşım ile ilgili yaşadıkları problemler yatıyor. Bu bağlamda anlatılarda en çok öne çıkan temiz gıda diye aldıklarının yeterince temiz olmadığına dair kaygılarıydı. Sertifikasyon ve denetimin yeterli olmaması, toprağı onarmayı önemseyen çiftçiler yerine sözleşmeli tarımla ürün ürettiren firmaların (‘patronlar’ (Köymen, 2009)) para kazanması, özellikle tüketici kooperatiflerinin küçük üreticileri (‘üreticiler’ (Köymen, 2009)) desteklemek adına temiz tarım yapmayan (yani konvansiyonel üretim yapan) çiftçilerin ürünlerini de ağlara dâhil etmesi anlatılar içinde bahsedilen bu kaygılara örnekler. Görüşmeciler bu kaygıları kentli tüketiciler olarak gideremeyeceklerini fark edince de kentten kıra göçmeye ve tarıma girişmeye karar veriyorlar. Tabii

⁷ Bir başka alan da spiritüellik. Bu bağlamda *Türkiye’de Spiritüel Arayışlar* (Cengiz, Küçükural, & Gür, 2023) adlı kitaba, özellikle de sekizinci bölüme (“Spiritüellik ve Ekoloji”) bakılabilir.

⁸ Burada etik tüketicilik ile “daha insancıl, adil ve çevre dostu kaynaklardan alışveriş yapmanın, ilerici sosyal değişime katkı sağlayabileceği ve insanları biosferin geri kalanıyla daha sürdürülebilir bir ilişkiye yönlendirebileceği[ni]” (yazarın çevirisi; Gunderson, 2014: 110) kastediyorum.

kent ekonomisi içerisinde işlerin iyi gitmemesi ve/ya iş yerinde yaşanan problemler de buna eklenince kır ve tarım çok daha cazip hale geliyor.

Görüşmecilerin temiz gıdaya ulaşmak için yola çıktıkları düşünülürse aslında doğal tarım yapmamaları – yani, konvansiyonel tarım yapmaları- garip olurdu ve açıklama gerektirirdi. Ama yukarıda da belirttiğim üzere kendi temiz gıda taleplerine yeterli karşılığı bulamadıkları için tarıma giriyorlar zaten. Hal böyle olunca da üretim modellerini doğal tarım üzerine kurgulamaları bir hayli tahmin edilebilir. Doğal tarım içerisinde farklı pratikleri (permakültür, sertifikalı organik, vs.) tercih etmeleriyle biraz bilgilerinden, biraz buldukları coğrafyanın kaynak ve sınırlamalarından, biraz da gıda hareketiyle ilişkilendikleri sivil toplum örgütlerinde neyin öne çıktığı (su ve karbon ayak izi, zehirsiz üretim, tarımın onarıcı niteliği, vs.) ile alakalı.

Yukarıda yeni köylülerin doğal tarımı tercih etmelerinin nedenlerinden biri olarak üretim modeli ile satış modeli arasındaki ilişki demiştim. Hâlihazırda gıda hareketine değinmişken bu ilişkiye de biraz açıklık getirmek istiyorum. Az önce bahsettiğim gibi, yeni köylülerin tarım-gıda sistemindeki problemleri öğrenmeleri gıda hareketiyle ilişkilenebilir. Başladıktan sonra oluyor genelde. O nedenle en azından yeni köylüler özelinde tarım, gıda ve ekolojiyi merkezine alan sivil toplum örgütlenmeleri çok önemli. Bu örgütlenmeler üzerinden ve/ya onlara paralel olarak çalışan alternatif gıda ağları, çiftçi pazarları ve tüketici kooperatifleri de kentteyken etik tüketiciler olarak alışveriş ettikleri, kıra göçtükten sonraysa üreticiler olarak katıldıkları oluşumlar. Ancak bu oluşumları sadece satış kanalı olarak yorumlamak kesinlikle yanlış olur. Daha ziyade üreticilerle tüketicilerin bir araya geldiği arayüzler olarak çalışıyorlar. Üreticiler bu arayüzler üzerinden satış yapabildikleri gibi başka satış kanallarını da kullanabilirler – ve kullanıyorlar da. Görüşmecilerin özellikle İstanbul'a yakın olanları mesela kendi WhatsApp grupları ve e-posta listeleri üzerinden tüketicilerle düzenli iletişimde olmayı tercih ettiklerini belirtti. Bu modelde o hafta ve/ya ay içinde çıkacak ürünleri görüşmeciler WhatsApp ve/ya e-postal üzerinden duyuruyorlar, sonra da yine WhatsApp ve/ya e-posta üzerinden sipariş topluyorlar. Ardından da haftanın belirli günleri servise çıkan bir dağıtım arabasıyla ürünleri tüketicilere ulaştırıyorlar. Kimi üreticilerse kendi internet sitelerinden, Instagram ve/ya Facebook üzerinden ve/ya dijital platformlardan (TazeDirekt, Good4Trust vs.) satış yapmayı tercih ediyorlar. Bu durumda ürünler kargo ile ve/ya platformun kendi teslimat aracılığıyla tüketiciye ulaştırılıyor. Ancak her koşulda gıda hareketiyle ilişkili sivil toplum örgütlenmelerine eklenmeleri önemli. Çünkü temiz gıda arayan tüketiciler genelde bu örgütler ve kapsamlarındaki alternatif gıda ağları, çiftçi pazarları ve tüketici kooperatifleri üzerinden üreticilerle tanışıyorlar.

Bununla beraber, her yeni köylünün gıda hareketinin içinde olsalar da satışlarını sadece ilişkili ağlar, kooperatifler ve pazarlarla sınırlı tutmadıklarının da altını çizeyim. Bu üreticiler diğerlerine nazaran daha büyük ölçekte ve ağırlıklı olarak sertifikalı organik üretim yapıyorlar. Ürettiklerini bazen ham olarak bazen de işleyerek (mesela dondurarak ve/ya kurutarak) süpermarketlere veya butik dükkânlara da satıyorlar. Görüşmelerde de üretimden kazandıkları parayla çiftliği idame ettirmenin yanısıra üretimi arttırmayı ve/ya farklı işleme teknikleriyle yeni ürünler çıkararak ürün yelpazelerini genişletmeyi hedeflediklerini belirtmişlerdi. Yani diğer üreticilere göre daha kâr odaklı oldukları. Bununla beraber anlatılarda kâr etmek başlı başına bir amaç olarak öne çıkmadı. Daha ziyade çiftliklerinin ve temiz ve onarıcı tarım pratiklerinin devamlılığı için ‘ekonomik sürdürülebilirliğin’, ‘fizibilitenin’, ‘kârın’ elzem olduğundan bahsettiler. Yani, kâr ettikleri sürece üretimlerinin devam edeceğini, üretimleri devam ettikçe de temiz ve onarıcı tarımın devam edeceğini belirttiler.

Bu vurgu hem veri setinin içerisindeki hem de literatürdeki bazı gerginliklere işaret etmesi açısından önemli. Literatürdeki tartışmalarda ekolojik kaideleri gözeterik yapılan doğal tarım ile üretilenlerin alternatif gıda ağları üzerinden doğrudan tüketiciye satılması agro-ekoloji şemsiyesi altında birbiriyle ilişkilendiriliyor ve kâr odaklı hâkim tarım-gıda sistemine bir direniş mekanizması olarak değerlendiriliyor (Espelt, 2020; Gliessman, 2018; Altieri ve Nichols, 2017; Giraldo ve Rosset, 2022; Ploeg, 2021; Ploeg ve diğerleri, 2019). Hatta aynı şemsiyenin altına tüketicileri bilgilendirerek etik tüketiciler olmalarını ve çeşitli sosyal hareketlere katılmalarını sağlayan sivil toplum örgütlenmeleri de eklenebiliyor (Rosset ve Martinez-Torres, 2012; Giraldo ve Rosset, 2022). Oysa agro-ekolojinin bu üç kolu –yani, üretim pratikleri (doğal tarım diye bahsettiğim), satış pratikleri (alternatif gıda ağları, çiftçi pazarları, tüketici kooperatifleri vs.) ve sosyal pratikler (dayanışma, direniş, örgütlenme)– her zaman kâr odaklı hâkim tarım-gıda sistemine direnmeyi hedeflemeyebiliyor. Mesela, kâr odaklı olmayan bir tüketici kooperatifinde kâr odaklı ve/ya sermaye birikimi hedefleyen bir doğal tarım çiftliğinin ürünlerini satılabiliyor. Benzer şekilde, tarım-gıda sistemini iyileştirmeyi, aktörleri bilinçlendirmeyi hedefleyen dayanışmacı bir sivil toplum örgütü, sermaye birikimini hedefleyen bir doğal tarım çiftliğinin emek maliyetini düşürmesine ‘gönüllüleri’ yönlendirerek yardımcı olabiliyor. Bu vakalardaki aktörlerin agro-ekolojik aktörler olup olmadığı ve paralel olarak, agro-ekolojinin tabiatı gereği anti-kapitalist olup olmadığı tartışma konusu (Altieri ve Nichols, 2017; Giraldo ve Rosset, 2022; Ploeg, 2021). Yukarıda bahsettiğim daha kâr odaklı yeni köylüler de bu tartışmaya tam bu noktada dâhil oluyorlar.

Üretimin ve satışın hâkim tarım-gıda sistemine alternatiflerle ilerlemesi ve bu alternatiflerin sivil toplum örgütleri üzerinden gıda hareketiyle iç içe geçmesi,

doğal tarım yapanların da haliyle hâkim sisteme alternatif ve hatta muhalif olarak kodlanmasına neden oluyor. Üstelik bu kodlamayı sadece konvansiyonel tarım yapan yerliler değil, yeni köylülerin kendileri de yapıyorlar. Öyle ki, görüşmelerde anlatıldığı üzere, birinin 'kimlerden' olduğunu anlamanın en kısa ve kolay yolu üretim biçimini öğrenmek: Eğer doğal tarım yapıyorsa yeni köylü olma ihtimali yüksek, ama eğer pestisit, suni gübre kullanıyor, tohumunu satın alıyor, ürettiklerini aracıya satıyorsa büyük olasılıkla yerli. Yani kısacası, üretim biçimi (ve daha az da olsa satış) bir kimlik imi olarak kullanılıyor.

Tabii üretim ve satış biçimi, yeni köylüler ile yerliler arasındaki tek fark değil. Eğitimden yemek zevkine, oy verilen siyasi partiden dindarlığa, kadın ve erkeğin hane içi ve dışındaki iş bölümünden işletilen çiftliğin ve/ya toprağın geleceğine kadar birçok konuda farklılıklar mevcut. Haliyle üretim biçimi iminin içine bu farklılıklar da gizlenebiliyor; üretim biçimi bu farklılıkları da gösteren bir im halini alabiliyor. Bununla beraber, üretim biçiminin bu sosyal im işlevini sadece bir kimlik ifşa mekanizması olarak okumanın da eksik olacağını düşünüyorum. Bu işlev kırsaldaki sosyal ilişkiler nezdinde önemli olsa da bence burada ele alınması gereken asıl mesele, yerlilerin ve yeni köylülerin birbirlerine ve birbirleri üzerinden kıra, tarıma, köylülüğe yüklediği anlamlar.

Görüşmecilere kendilerini "köylü mü çiftçi mi ya da şehirli mi" olarak gördüklerini sorduğumda çoğunluk artık şehirli olmadıklarını, ama tarımı da yeterince bilmediklerinden kendilerini çiftçi olarak da tanımlamadıklarını söyledi. Birçok görüşmeci buldukları köyde yaşayan eski nesilden çiftçilerden örnekler vererek çiftçiliği çok çalışmak, üretken olmak, kendi işini kendi yapan olmak olarak niteledi. Yine birçok görüşmeci çiftçileri, kadim tarım bilgisine sahip, toprağa, suya, yaban hayata sahip çıkan ve doğa ile uyum içinde üretim yapan 'ekoloji idarecileri' olarak tanımladı. Buna karşılık, köylüyü ve köylülüğü, cahillik ve hoyratlıkla özdeşleştirdi. Konvansiyonel tarımı da bu cahilliğinin ve hoyratlığının göstergesi olarak betimledi. Konvansiyonel tarım yapanların da toprağa, suya, yabancı hayata, yaşadıkları yerin kırılğan ekolojilerine zarar verdiğinin, kendilerinin de zarar gördüğünün (mesela, pestisit kullanımından hastalandıklarının) ve hatta ekonomik olarak da zarar ettiğinin altını çizdi. Üstelik tüm bunları değiştirecek bilgi ve beceri kendi ailelerinde, yani ellerinin altındayken! Kısacası, görüşmecilere göre köylüler, bir üst nesilden kadim tarım bilgisini ve becerisini öğrenmeyi ve uygulamayı reddeden 'dar kafalı' yerliler, köylülük de kâr etmek adına tüm bu zararı makul ve meşru kılarak konvansiyonel tarıma devam eden 'kafa yapısı'ydı. O nedenle, bir görüşmecinin belirttiği üzere, köylüleri tarımdan, kırsaldan, köyden çıkarmak mümkündü, ama köylülüğü içlerinden çıkarmak her zaman mümkün olmayabiliyordu.

Bu değerlendirmeleri önyargı olarak okumak ve dikkate almamak tabii ki mümkün. Ancak önyargı olsalar bile kırdaki farklı gruplar arasındaki görünmeyen gerginlikleri ortaya çıkardıkları için önemsenmeleri gerektiğini düşünüyorum. Zira üretim biçimi üzerinden imlenen farklılıklar, iki grubunun tarım-gıda sistemine nasıl baktığını, neleri sorun olarak tanımlandığını, nasıl çözümler geliştirdiğini ama en önemlisi, kendilerini kırdaki, tarımda, tarım-gıda sisteminde nereye konumladıklarını ifşa ediyor. Mesela, yeni köylüler, yerlilerin para kazanamıyorken bile konvansiyonel tarım yapmayı sürdürmelerini köylülüklerinin bir göstergesi olarak tanımlarken üretim biçimini bireylerin tercihlerine indirgemiş oluyorlar. Oysa bu birey odaklı yaklaşım sistemik hareketleri, eğilimleri, faktörleri (devlet destekleri, il ilçe tarım müdürlüklerinin yönlendirmeleri, küresel tarım-gıda şirketlerinin yerel aktörlerle işbirlikleri vs.) görünmez kılıyor. Daha da önemlisi, sistemik baskılara karşı tabandan örgütlenmeyi bir araç olarak öne çıkaracakken bireyselle odaklanarak potansiyel direnç ve direniş mekanizmalarının da gelişmesine engel oluyor.

Benzer şekilde, üretim biçimi üzerinden imlenen farklılıkların kendileri de sistemik eşitsizlikler olarak değil, kişisel ve aşılabilir farklılıklar olarak kodlanıyor. Daha farklı söylemek gerekirse, üretim biçimini bireysel bir tercihe indirgeyerek yeni köylüler, doğal tarımdan para kazanabilmelerine olanak tanıyan araçları (satış kanalları, dijital platformlar, sofradan tarlaya ağlar, vs.) ve bu araçlara sahip olmak için gerekli ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeyi⁹ (Bourdieu, 1986) görünmez kılıyorlar. İş hayatlarında edindikleri satış-pazarlama deneyimleri, kurumsal iş yapma pratikleri, küresel bağlantılar, kamu aktörleriyle iletişim ve çalışma becerileri, mesela, sistemik bir avantaj olarak değerlendirilmiyor. Ama bu deneyim, beceri ve bağlantılara sahip olmamak kişisel bir dezavantaj, bu eksikliğin önyayak olduğu aracıyla, halle, süpermarketlerle çalışmak da bir tercih olarak görülüyor. Haliyle bu bağlamda önerilen çözüm de çiftçilerin yine 'bilinçlendirilerek' gıda hareketi içine çekilmesi, hâkim tarım-gıda sisteminden ve tedarik zincirinden kendi kendilerini çıkarabilmeleri için gerekli sosyal, kültürel ve ekonomik desteklerin sağlanması oluyor.

5. SONUÇ

Bu yazıda kısaca (ve hızlıca) kentten kıra göçerek tarıma girişen 83 eski kentli-'yeni köylü' ile yaptığım yarı yapılandırılmış görüşmenin sonuçlarını paylaştım. Araştırmaya başladığımda cevaplamak istediğim en önemli soru, gözlemediğim ve yerlilerden duyduğum kentten kıra göç ve tarıma girişme dalgasının Türkiye'nin tarımsal yapıları içinde nereye konumlandığıydı. Yerel ve

⁹ Bu sermayelerin yeni köylü çiftliklerinin üretimde kalmalarıyla ve yeni köylülerin tarıma girişme süreçlerini nasıl etkilediğiyle ilgili olarak bkz. Türkkan (2025a).

uluslararası literatür, bu soruya net bir cevap veremedi maalesef ki. Yereldeki tartışmalar daha ziyade yarı-proleterleşmiş eski köylü-yeni kentlilerin tekrar kıra dönüş sürecini ele alırken uluslararası yazın ya kentte geçinemeyen proletaryanın ve topraksız köylülerin toprak işgalleriyle köylüleşmesini ya da kentten kıra sıçrayan soylulaşma süreçlerini ele alıyordu. Gözlemediğim dönüşümse literatürün analiz ettiği dinamiklerle örtüşmüyordu.

Araştırmada yeni köylülerin Türkiye her bölgesinde bulunmakla beraber Marmara ve Ege kırsalında yoğunlaştığını buldum. Yukarıda da belirttiğim üzere bu yoğunlaşmanın neden Marmara ve Ege'de olduğunu açıklayamıyorum, ancak kentten kıra göç eden ve tarıma girişen görüşmecilerin neden aynı yerleri tercih ettiklerini – yani neden yoğunlaşma olduğunu – açıklayabiliyorum. Anlatılar yer seçiminin son aşamasında 2 kritik faktöre işaret ediyor: 1) Yeni köylülerin başka yeni köylülere yakın yaşamak istemeleri ve 2) ülkede kutuplaşma giderek artarken göç etmeye niyetlendikleri bölgede sosyal, kültürel ve siyasi olarak göze batmak istememeleri. Bu iki faktör bir kesişim kümesi yaratıyor: Yani, yeni köylülerin daha çok olduğu yerlerde potansiyel yeni köylüler rahat edebileceklerini düşünerek oralara göçüyorlar. Bu da yoğunlaşmaya neden oluyor.

Araştırmaya katılan görüşmecilerin anlatılarındaysa 5 tematik alan öne çıktı: Üretim modeli, satış modeli, köydekilerle ilişkiler, köylü ve çiftçi algıları ve tarım algısı. Üretim modeli teması, yeni köylülerin üretimlerini hangi önceliklere göre belirlediklerine, satış modeli teması satış yaptıkları kanallara, köydekilerle ilişkiler teması 'eski köylüler' ile ilişkilerine, köylü ve çiftçi algıları ile tarım algısı temaları da tarımı, kırı, köyü ve köylülüğü nasıl tahayyül ettiklerine odaklanıyor. Bu yazıda tartıştığım, tüm bu temaları birbirine bağlayan temel bulgu da yeni köylülerin, ağırlıklı olarak konvansiyonel olmayan, yani 'doğal', tarım yapmayı tercih ettikleri. Bunun da üç temel nedeni var: Zaten doğal tarım yapmak için kentten kıra göçmüş ve tarıma girişmiş olmaları; doğal tarımdan para kazanmalarına olanak tanıyacak satış kanallarına ve tüketicilere erişimleri olmaları; doğal tarımın (ve daha geniş olarak üretim biçiminin) yerlilerle yeni köylüleri birbirinden ayıran bir im olarak iş görmesi.

Bu bulguların ışığında, araştırmanın başında sorduğum soruyu şöyle cevaplayabileceğimi düşünüyorum: Yeni köylüler, Türkiye kırsalında giderek daha fazla gözlemlenebilecek yeni bir grup tarım burjuvazisi. Köymen'in (2009) ağalar, üreticiler ve patronlar olarak tarif ettiği kırdaki hâlihazırda bulunan sermayedarlarla benzeştikleri temel nokta bu aktörler gibi tarımı kâr odaklı ve sermaye biriktirme amaçlı yapmaları. Bu aktörlerden farklılaştıkları temel noktaysa kentten kıra göçme ve tarıma girişme kararlarına paralel olarak üretim modellerini doğal tarım ve alternatif gıda ağları üzerine kurmaları. Buradan

bakınca, yeni köylülerin Marmara ve Ege de yoğunlaşmasına belki de çok şaşırılmamalı. Zira yukarıda da belirttiğim gibi bu bölgeler, hem büyükşehirlerinin geniş ve varlıklı tüketici kitlelerine hem de gelişmiş altyapı ve kamu hizmetlerine sahipler. Ayrıca tabii Türkiye tarımında kapitalistleşmenin en erken yaşandığı, yani kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerinin en köklü, sosyal ve kültürel olarak en kabul edilir olduğu bölgeler. Bunların da yeni köylülerin üretim modellerinin başarılı çalışma – yani sermaye birikimini mümkün kılacak şekilde – olasılığını arttırdığını söylemek sanıyorum ki yanlış olmaz.

Yine de yoğunlaşmanın temel dinamiklerinden birinin yeni köylülerin uyum sağlayabilecekleri bir topluluk arayışı olduğunu unutmamak gerekiyor. Bu dinamik orta ve uzun vadede kırsalda sosyo-kültürel polarizasyonun artmasını da beraberinde getirecektir. Daha açık konuşmak gerekirse, kentlerin genişlemesinden ve kırsal soylulaşmadan hâlihazırda hayli hayli nasibini alan Türkiye kırsalının bir de tarımdaki farklılaşmayla yine ve yeniden ayrışacağını tahmin ediyorum. Bir yanda yeni tarım burjuvazisinin yoğunlaştığı, sermaye-emek ilişkilerinin doğal tarım ve alternatif gıda ağlarına eklemlenerek geliştiği alanları, diğer yandaysa atadan tarım yapanların araçlara, süpermarketlere, tarım-gıda şirketlerine ve düzensiz yasadışı göçün beslediği emeğe yaslanarak ayakta kalmaya çalışanların yaşadığı alanları öngörmek çok zor değil. Ama galiba asıl mesele, bu alanların birbirine kırgın ve kızgın mukimleri, yani yeni köylüler ve eski köylüler, arasında toplumsal barışı sağlamak olacak.

KAYNAKÇA

“5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu” (23 Temmuz 2004) (Ankara: Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü).

Altieri, Miguel ve Clara Nichols (2017), “Agroecology: a brief account of its origins and currents of thought in Latin America”, *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 41 (3-4): 231-237.

Aydın, Zülküf (2010), “Neoliberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 10 (2): 149-187.

Bourdieu, Pierre (1986), *The Forms of Capital*, In J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (Westport, CT: Greenwood): 241-258.

Cengiz, Kurtuluş, Önder Küçükural ve Hande Gür (2023), *Türkiye'de Spiritüel Arayışlar: Deizm, Yoga, Budizm, Meditasyon, Reiki, vb.* (İstanbul: İletişim).

Chevalier, Michel (1993), "Neo-rural phenomena", *Espace géographique*, 175-191.

Darling, Eliza (2005), "The city in the country: wilderness gentrification and the rent gap", *Environment and Planning A*, 37 (6): 1015-1032.

Deng, Shenrui, Byron Marlowe ve Robert J. Harrington (2022), "Wine tourism gentrification: Transforming rural agricultural regions in the USA", Kumar Dixit, Saurabh (Der.), *Routledge Handbook of Wine Tourism* (London: Routledge).

Dourian, Tara (2021), "New farmers in the south of Italy: Capturing the complexity of contemporary strategies and networks", *Journal of Rural Studies*, 84: 63-75.

Drozda, Łukasz (2023), "Gentrification in a Post-Socialist Rural Context: The Case of Polish Vineyards", *Studia Regionalne i Lokalne*, 43-55.

Espelt, Ricard (2020), "Agroecology presumption: The role of CSA networks", *Journal of Rural Studies*, 79: 269-275.

Ghose, Rina (2004), Big sky or big sprawl? Rural gentrification and the changing cultural landscape of Missoula, Montana, *Urban Geography*, 25(6), 528-549.

Giraldo, Omar Felipe ve Peter Michael Rosset (2022), "Emancipatory agroecologies: social and political principles", *The Journal of Peasant Studies*.

Gkartzios, Menelaos (2013), "Leaving Athens": narratives of counterurbanisation in times of crisis", *Journal of Rural Studies*, (32): 158-167.

Gliessman, Steve (2018), "Defining Agroecology", *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42 (6): 599-600.

Guimond, Laurie ve Myriam Simard (2010), "Gentrification and neo-rural populations in the Quebec countryside: Representations of various actors", *Journal of Rural Studies*, 26: 449-464.

Gunderson, Ryan (2014), "Problems with the defetishization thesis: ethical consumerism, alternative food systems, and commodity fetishism", *Agriculture & Human Values*, (31): 109-117.

Gürel, Burak. (2011), "Agrarian Change and Labour Supply in Turkey, 1950-1980", *Journal of Agrarian Change*, 11 (2): 195-219.

Gürel, Burak. (2014), "Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", Savran, Sungur, K. Tanyılmaz & E. A. Tonak (Der.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* (İstanbul: Yordam): 303-385.

Güreşçi, Ertuğrul (2010), “Türkiye’de Kentten-Köye Göç Olgusu”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 11 (1): 77-86.

Hennink, Monique ve Bonnie Kaiser (2019), *Saturation in Qualitative Research*, Atkinson, Paul, Sara Delamont, Alexandry Cernat ve Joseph W. Sakshaug (Der.), SAGE Research Methods Foundations (Sage Publications).

İnan, Gizem (2019), *Tersine Göç Olgusunun Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Sosyal Bilimler Enstitüsü).

İslamoğlu, Emel, Sinem Yıldırım ve Abdurrahman Benli (2014), “Türkiye’de Tersine Göç ve Tersine Göçü Teşvik Eden Uygulamalar: İstanbul Örneği”, Sakarya İktisat Dergisi, 68-93.

Keşen, Emek Barış ve Tülay Uğuzman (2018), “Haydi, Köyümüze Geri Dönelim! Tersine Göçün Sosyoekonomik Etkileri: Yeniye Köyü Örneği”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 40 (2): 11-36.

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil (2011), “Agrarian Change Under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 11 (1): 60-86.

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil (2014a), “Değişen Köyler ve Tarım Tartışmaları”, Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim Yayınları): 169-190.

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil (2014b), “Tarımsal Dönüşüm ve Proleterleşme Süreçleri: Tarihsel Bir Bakış”, Keyder, Çağlar ve Zafer Yenil, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim Yayınları): 137-168.

Kolarova, Marta (2023), “Permaculture and back-to-the-land migration: Pursuing self-sufficiency in Czech rural areas”, *Sociologia Ruralis*, 63: 865-885.

Köymen, Oya (2009), “Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar - Üretenler – Patronlar”, *Mülkiye*, XXXIII (262): 25-39.

Milone, Pierluigi ve Flaminia Ventura (2019), “New generation farmers: Rediscovering the peasantry”, *Journal of Rural Studies*, 65: 43-52.

Monllor i Rico, Neus ve Anthony Fuller (2016), “Newcomers to farming: towards a new rurality in Europe”, *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 62 (3): 531-551.

Monllor, Neus (2012), *Farm Entry: A Comparative Analysis of Young Farmers, Their Pathways, Attitudes and Practices in Ontario (Canada) and Catalunya*

(Spain) Final Report, Access to Land: A European Network for Grassroots Organisations Securing Land for Agroecological Farming.

Öztürk, Murat, Joost Jongerden ve Andy Hilton (2018), "The (re)production of the new peasantry in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 61: 244-254.

Özüğürlü, Murat, (2013), *Küçük Köylülüğün Sermaye Kapanı: Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler* (Ankara: NotaBene).

Ploeg, Jan Douwe van der (2021), "The political economy of agroecology", *The Journal of Peasant Studies*, 48 (2): 274-297.

Ploeg, Jan Douwe van der, Dominique Barjolle, Janneke Bruil, Gianluca Brunori, Livia Maria Costa Madureira, Joost Dessein, Zbigniew Drąg, Andrea Fink-Kessler, Pierre Gasselin, Manuel Gonzalez de Molina, Krzysztof Gorlach, Karin Jürgens, Jim Kinsella, James Kirwan, Karlheinz Knickel, Veronique Lucas, Terry Marsden, Damian Maye, Paola Migliorini, Pierluigi Milone Egon Noe, Piotr Nowak, Nicholas Parrott, Alain Peeters, Adanella Rossi, Markus Schermer, Flaminia Ventura, Marjolein Visser ve Alexander Wezel (2019), "The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe", *Journal of Rural Studies*, 71: 46-61.

Rosset, Peter ve Maria Elena Martinez-Torres (2012), "Rural Social Movements and Agroecology: Context, Theory, and Process", *Ecology and Society*, 17 (3).

Saunders, Benjamin, Julius Sim, Tom Kingstone, Shula Baker, Jackie Waterfield, Bernadette Bartlam, Heather Burroughs ve Clare Jinks (2018), "Saturation in qualitative research: exploring its conceptualization and operationalization", *Quality & Quantity*, 52: 1893-1907.

Smith, Michael ve Richard Krannich (2009), "'Culture Clash' Revisited: Newcomer and Longer-Term Residents' Attitudes Toward Land Use, Development, and Environmental Issues in Rural Communities in the Rocky Mountain West", *Rural Sociology*, 65 (3): 396-421.

Smith, Neil (1979), "Toward a theory of gentrification: a back to the city movement of capital, not people", *Journal of American Planning Association*, 45: 538-548.

Snikersproge, Ieva (2022), "Capitalism, Subsistence Farming, and the (New) Peasantries from the Perspective of the French Neorural Movement", *Culture, Agriculture, Food and Environment*, 44 (1): 53-62.

Solana-Solana, Miguel (2010), "Rural gentrification in Catalonia, Spain: A case study of migration, social change and conflicts in the Empordanet area", *Geoforum*, 41 (3): 508-517.

Sürmeli, İpek (2017), "Türkiye'de İç Göçün Değişim ve Dönüşümü: Kentten Kıra Yöneliş", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 275-286.

Tomay, Kyra ve Emese Tuboly (2023), "The role of social capital and trust in the success of local wine tourism and rural development", *Sociologia Ruralis*, 63 (1): 200-222.

Türkkan, Candan (2019), "Clean foods, motherhood and alternative food networks in contemporary Istanbul", *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 26 (2): 181-202.

Türkkan, Candan (2023), "What is the 'alternative'? Insights from Istanbul's food networks", *Food, Culture & Society*, 26 (2): 265-285

Türkkan, Candan (2025a), "Entrepreneurial back-to-landers: Neo-farmers in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 113: 103503.

Türkkan, Candan (2025b), "Entrepreneurial back-to-landers: How Neo-Farmers in Turkey Choose Where to Settle", *Population, Space and Place*, 31 (1): e2863.

Willis, Scott ve Hugh Campbell (2004), "The Chestnut Economy: The Praxis of Neo-Peasantry in Rural France", *Sociologia Ruralis*, 44 (3): 317-331.

**KAPİTALİST İRRASYONEL RASYONALİTE VE
SERMAYENİN GIDA REJİMİ: GEZEGENSEL
TARIMSALLAŞMA VE GIDANIN TARIMSIZLAŞMASI**

**CAPITALIST IRRATIONAL RATIONALITY AND
CAPITAL'S FOOD REGIME: PLANETARY
AGRICULTURALIZATION AND THE DE-
AGRICULTURALIZATION OF FOOD***

Atakan BÜKE*

ÖZ

Bu çalışma, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin, özel olarak da kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramının sunduğu kuramsal imkânlardan yola çıkarak, kapitalizmin uzun tarihi içinde tarım-gıda ilişkilerinin, birbiriyle iç içe geçen iki eğilim üzerinden şekillendiğini iddia ediyor: gezegensel tarımsallaşma (kır-doğa aksının kapitalist tarımsallaşması) ve gıdanın tarımsızlaşması (gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, ekolojik, toplumsal ve kültürel bağların kopması). Bu iki eğilimin, aynı zamanda, kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak da kavramsallaştırılabileceğini tartışmaya açıyor. İlgili literatürde, gıda rejimi kavramının özgün katkılarından birisi,

* Bu makalede dile getirilen görüşlerin ilk hali, Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi (Yerküre Koop) ve Özyeğin Üniversitesi Tarım, Gıda ve Yerel Kalkınma Araştırma ve Uygulama Laboratuvarı (LoafLab) tarafından organize edilen *Türkiye Tarım Tartışmalarının Mirası ve Geleceği: Kuşaklar Arası Seminer Dizisi*'nde sunulmuştur. Zengin katkıları için seminerde tartışmacı olarak yer alan Prof. Dr. Zülküf Aydın'a ve tüm seminer katılımcılarına, makalenin geliştirilmiş halini okuyarak görüşlerini esirgemeyen Prof. Dr. Mustafa Koç'a ve Dr. Selma Değirmenci'ye teşekkür ederim.

* Dr., Doktora Sonrası Araştırmacı (Associate Member), Toronto Metropolitan Univ., Center for Studies in Food Security (CSFS), Toronto, Ontario, Canada, atakanbuke@yerkure.org, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8951-8372>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.09.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 23.01.2025

tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel seyrini her biri (birbiriyle ilişkili ve fakat) farklı dinamiklerle şekillenen gıda rejimleri çerçevesinde analiz etmemize olanak tanınması olarak işaretlenebilir. Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin dönemlendirilmesine yönelik bu katkılardan beslenen bu çalışma da her bir farklı gıda rejimini ortak kesen ve bu farklı rejimleri kapitalist yapan nedir sorusunun peşine düşerek, gıda rejimi kavramı etrafında yürütülen kuramsal tartışmaları zenginleştirmeyi hedefliyor. Bu doğrultuda, burada önerilen ve geliştirilen gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarının, kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin analitik araçları olarak da görülebileceğini öneriyor.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Irrasyonel Rasyonalite, Eleştirel Bir Toplum Kuramı Olarak Marksizm, Kapitalist Gıda Rejimi, Gezegensel Tarımsallaşma, Gıdanın Tarımsızlaşması.

ABSTRACT

This study leverages Marxism as a critical theory of society, particularly the concept of capitalist irrational rationality, to argue that agri-food relations throughout the long history of capitalism have been shaped by two intertwined tendencies: planetary agriculturalization (capitalist agriculturalization of the rural-nature nexus) and the de-agriculturalization of food (the dissociation of food from its historical, ecological, social, and cultural ties to agriculture-rural-nature nexus). It proposes that these tendencies might also be conceived as the defining contradictions of the capitalist food regime. Among its contributions to literature, the food regime concept provides a framework for analyzing the historical trajectories of agri-food relations through distinct regimes, each marked by interconnected yet unique dynamics. Building on these insights, this study seeks to deepen theoretical debates surrounding the food regime concept by exploring what unifies these distinct regimes and establishes their fundamentally capitalist character. In this regard, it contends that the concepts of planetary agriculturalization and the de-agriculturalization of food, developed and articulated in this

study, serve as critical analytical tools for theorizing capitalism itself also as an encompassing food regime.

Keywords: Capitalist Irrational Rationality, Marxism as a Critical Theory of Society, Capitalist Food Regime, Planetary Agriculturalization, De-Agriculturalization of Food.

GİRİŞ YERİNE: KAPİTALİZMİN TOPLUMSAL VE TOPLUMSALIN KAPİTALİST KARAKTERİ BAĞLAMINDA TARIM-GIDA İLİŞKİLERİ

İlerleyen sayfalarda, tarım ve gıda alanında kapitalist gelişme dinamiklerinin tanımlayıcı yönelimlerini ve çelişkilerini, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde (yeniden) değerlendirmeyi hedefliyorum. Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak sunan yaygın anlatının aksine (krş. Bernstein, 2009), Marx'ın çalışmalarını eleştirel bir toplum kuramı olarak okuyan bu çerçevede, *kapitalist irrasyonel rasyonalite* kavramının sunduğu imkânlardan yola çıkarak (bkz. Bonefeld, 2014; Clarke, 1992), *kapitalist gıda rejimi* kavramına yönelik kuramsal sorguyu derinleştirmeyi deniyorum (krş. Araghi, 2009, 2000; Büke, 2020, 2018; Friedmann, 2005; Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013). Bu bağlamda, kapitalizmin uzun tarihi içinde tarım-gıda ilişkilerinin, aynı zamanda kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak da görülebilecek ve birbiriyle iç içe geçen iki eğilim üzerinden şekillendiğini iddia ediyorum: *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması*.

Gıda rejimi kavramının ilgili tartışmalara özgün katkısı, tarım-gıda ilişkilerinin analizini, sermaye birikim süreçlerinin kapitalizmin tarihi içinde aldığı belirli tarihsel-toplumsal formlar olarak da görülebilecek olan “jeopolitik düzenler” ve “hegemonik politik-ekonomik projeler” ile ilişkilendirerek yeniden kavramsallaştırmak şeklinde işaret edilebilir (McMichael, 2021; krş. Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013). Bu doğrultuda tarım-gıda ilişkilerini, birbirini takip eden farklı gıda rejimleri çerçevesinde dönemlendirerek (*periodization*) analiz etmeyi öneren gıda rejimi perspektifinin, tarım ve gıdanın politik ekonomisi, tarım ve gıda sosyolojisi, eleştirel tarım-gıda çalışmaları gibi birbiriyle ilişkili alanlara çok yönlü ve zengin katkılar sunduğunu söylemek mümkün (krş. Bernstein, 2016; Buttel, 2001; Campbell, 2022; Plank vd., 2024). Bu katkılardan beslenen bu çalışma da birbirinden farklı gıda rejimlerini kapitalist yapan nedir sorusunun peşine düşerek, gıda rejimi kavramı etrafında yürütülen kuramsal tartışmaları zenginleştirmeyi amaçlıyor. Bu bağlamda, bu makalede önerilen *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması* kavramları,

kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin analitik araçları olarak da görülebilir.

Gezegensel tarımsallaşma ile sermayenin kır-doğa aksını, mümkün olan her toprak parçasını, bu anlamıyla bütün bir dünyayı devasa bir tarla olarak kurgulamasını ve kurmasını kastediyorum. Gezegenin kendisi, sermayenin kendi suretinde bir kapitalist çiftlik olarak yeniden kurulduğu oranda, bildiğimiz anlamıyla tarımın da toplumsal ve ekolojik olarak imkânsızlaştığını söylemek mümkün. Gıdanın tarımsızlaşması kavramıyla ise gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, kültürel, ekolojik, vb. bağların kopmasını kastediyorum. Gıdanın sanayileşmesi olarak da görülebilecek bu eğilim çerçevesinde, gezegenin kendisi, yine sermayenin suretinde, devasa bir gıda fabrikası olarak yeniden kurulduğu oranda, bildiğimiz anlamıyla gıdanın da toplumsal ve ekolojik olarak imkânsızlaştığını söylemek mümkün. Bir başka ifadeyle, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması, kapitalist gıda rejimine içkin ve dolayısıyla kapitalizm sınırları içinde aşılması mümkün olmayan, sermayenin tarım-gıda alanına has çelişkileri olarak da görülebilir. Takip eden bölümlerde detaylandırmaya çalışacağım bu argümanların, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizi, eleştirisi ve alternatiflerinin inşası bakımından, özellikle de tarım/köylü sorunu tartışmaları bağlamında önemli kuramsal ve metodolojik açılımlar barındırdığını düşünüyorum.

Gıda rejimi kavramını, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramıyla birlikte düşünmeye çalışmanın merkezinde, kapitalizmin *toplumsal* ve toplumsalın *kapitalist* karakterine yönelik sorgu yer alıyor (Ecevit, 2006-2014, 2016). Tarım ve kırsalda kapitalist gelişme dinamikleri, gıdanın tarımsal ve kırsal ilişkilerin yeniden şekillenmesi anlamına da gelecek şekilde sermayeleşmesi, bu bağlamda 'köylülerin' kapitalist ilişkiler içindeki toplumsal ve politik konumunda gözlenen değişiklikler gibi alanlara doğru saçaklanan bu sorgu, esas olarak tarım ve gıda sosyolojisi, eleştirel tarım-gıda çalışmaları, kır sosyolojisi ve kalkınma sosyolojisi gibi literatürlerden besleniyor (krş. Akram-Lodhi vd., 2021; Carolan, 2012; Clapp, 2012; Edelman ve Wolford, 2017; Koç vd., 2021).

İç içe geçen bu sorgulara yön veren ve 21. yüzyılın karakteristik gelişmelerinden birisi olarak da görülebilecek olan olgu ise köylülerin, tarım ve gıdanın geçmişi, bugünü ve geleceğine dair analizlerin merkezine yerleşmesi olarak işaret edilebilir (ETC Group, 2017; FAO, 2017). İlk bakışta olağan görülebilecek bu durumu şaşırtıcı kılan ise tarım, kır ve köylülük çözümlerine yönelik sosyal bilimler bilgi birikiminin (ve belki de daha güçlü bir şekilde popüler ve siyasal algının) 20. yüzyıl bakiyesi: Kır, tarım, köylü kavramlarının, kapitalizm

çözümlemeleri ve genel olarak toplum kuramları bakımından marjinalleştirilmesi (krş. Bottomore ve Nisbet, 1979; Callinicos, 2007; Giddens, 1982, 1971; Ritzer and Goodman, 2004; Swingewood, 2000; Zeitlin, 2001). Bu bakiyeye dair merakımı da anlatan ve sermayenin gıda rejimine dair kuramsal arayışlarımı da şekillendiren soru şu şekilde ifade edilebilir: Neo-klasik iktisat, kalkınma iktisadı, modernleşmeci okullar gibi ana akım yaklaşımların yanı sıra klasik ve çağdaş sosyoloji kuramları ile kimi Marksist çevreler tarafından 20. yüzyılda miadının dolduğu/dolacağı iddia edilen; bu bağlamda kapitalizm kavramsallaştırmaları bakımından kuramsal, olgusal ve politik olarak marjinalleştirilen tarım, kır ve köylü nasıl ve hangi toplumsal-ekolojik dinamikler çerçevesinde 21. yüzyılda giderek artan bir ilginin konusu olmaktadır?

Bu geniş soru, elbette her biri birbiriyle ilişkili önemli sorulara açılıyor. Bu sorulardan ikisi, bu makalenin odağı ve tartışmaya açmak istediği argümanlar bakımından ayrıca önemli. Birincisi tarım-gıda ilişkilerinin önemli toplumsal, coğrafi, siyasal, kültürel, tarihsel, ekolojik, vb. farklılaşmalar sergilemesiyle alakalı (Bernstein, 2009). Üstelik bu zengin farklılaşmalar yalnızca küresel ölçekte değil, bölgesel ve yerel ölçeklerde de çarpıcı boyutlara ulaşabiliyor. Bu bağlamda peşine düştüğüm ve takip eden bölümlerde paylaşmaya çalışacağım tartışmaların da arka planını oluşturan sorulardan birisi de şu: Barındırdığı zengin farklılıklar dikkate alındığında, homojen bir topluluk, toplumsal ve politik bir özne olarak tarif edilmesi güç olan yerkürenin güneyinden ve kuzeyinden “köylülerin”, kapitalist-endüstriyel tarım-gıda sistemi karşısında bir araya gelerek ‘ortak’ bir ses, bir çığlık yükseltmelerinin kuramsal-politik karşılığına dair neler söyleyebiliriz? Örneğin, günümüzün önemli toplumsal hareketlerinden birisinin kendisini “Köylü Yolu” (*La Via Campesina*) olarak tarif etmesini; gıda egemenliği, yerel gıda sistemleri, alternatif gıda ağları gibi kavramların/hareketlerin ortaya çıkışını kapitalist tarım-gıda ilişkileri ve genel olarak kapitalizm çözümlemeleri bakımından nasıl anlayabiliriz (krş. Borras vd., 2008; Brass, 2000; Ribeiro, 2023; van der Ploeg, 2013, 2008)?

Tarım/köylü sorunu tartışmalarının da kurucu meselelerinden birisi olarak görülebilecek olan bu soru (krş. Akram-Lodhi vd., 2010a, 2010b; Aydın, 2017; Bernstein vd., 2018; Byres, 2012, 1991; McMichael, 2008; Moyo vd., 2015), modernite ve post-modernite tartışmalarını da içerecek bir şekilde özne ve özneleşme süreçleri üzerine tartışmaların da kapısını aralıyor. İkinci soru da bu noktayla bağlantılı bir şekilde toplumsal ve politik özneleşme süreçlerinin kapitalist karakteriyle alakalı: Tarım-gıda ilişkileri bağlamında gözlemlediğimiz toplumsal, kültürel, ekolojik, siyasal ve ekonomik özneleşme süreçleri hangi ilişkiler, mekanizmalar, çatışmalar, çelişkiler dolayısıyla kuruluyorlar? Ya da

tersinden ifade edecek olursak, bu özneleşme süreçleri, tarım-gıda ilişkilerinin geçmişini, bugününü ve geleceğini tahayyül ve icra etme bakımından hangi güzergahları önceliklendiriyor, hangi toplumsal-ekolojik ilişkileri ve aktörleri nasıl olanaklı kılıyor ve/ya olanaksızlaştırmaya meylediyor?

Bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermayenin tarım-gıda alanındaki yönelimlerini, kapitalist irrasyonel rasyonalite ve gıda rejimi kavramları çerçevesinde tartışmak isteyen bu makale de yukarıdaki sorulara yanıt arayışlarının bir ürünü. Makale giriş ve sonuç kısmı dahil beş bölümden oluşuyor. Takip eden bölümde, tarım-gıda ilişkilerinin analizine katkıları odağında ana hatlarıyla gıda rejimi kavramı ele alınıyor. Yukarıda da ifade edildiği üzere, gıda rejimi kavramının, en azından kavramı ortaya atanlar bakımından, esas derdi ve dolayısıyla özgün katkılarından birisi, tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel seyrini her biri farklı dinamiklerle şekillenen gıda rejimleri çerçevesinde analiz etmemize olanak tanınması olarak karşımıza çıkıyor. Bu bölümde, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin dönemlendirilmesine yönelik bu çabadan yola çıkarak, her bir farklı gıda rejimini ortak kesen ve bu farklı rejimleri *kapitalist* yapan nedir sorusunun ilgili tartışmalar bakımından önemine dikkat çekiyorum. Üçüncü bölüm, bu sorunun ve bu soruya yanıt arayışının kuramsal arka planını görünür kılmak ve tartışmaya dahil etmek amacıyla, ana hatlarıyla eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm'in önermelerini ve metodolojik yönelimlerini ele alıyor. Kendisini, Marx'ın çalışmalarının yaygın ve hâkim okuması da olan bir siyasal iktisat biçimi olarak Marksizm'den ayırtırmayı hedefleyen ve bu anlamıyla Marksizm'i bir üretim kuramı olarak değil de eleştirel bir toplum kuramı olarak gören bu Marksizm okumasının, tarım-gıda ilişkilerinin analizi ve kapitalist gıda rejimi kavramı bakımından da önemli açılımlar sunduğunu söylemek mümkün. Bu doğrultuda, dördüncü bölüm, sermayenin gıda rejimine ve onun karakteristik çelişkilerine yönelik yukarıda sıraladığım argümanları gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramları odağında derinleştirmeye çalışıyor. Son olarak sonuç bölümü, kapitalist gıda rejiminin tanımlayıcı çelişkileri olarak öne sürdüğüm bu kavramsallaştırmaların, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizine ve eleştirisine dair açtığı tartışma alanlarını, tarım/köylü sorunu odağında sıralamaya çalışıyor.

1. TARIM-GIDA İLİŞKİLERİNİ GIDA REJİMİ KAVRAMI ÜZERİNDEN DÜŞÜNMEK

Gıda rejimi kavramı ilk olarak Harriet Friedmann ve Philip McMichael (1989: 93) tarafından "tarımın kapitalist dünya ekonomisinin gelişimindeki ve devlet sisteminin gidişatındaki rolünü" analiz etmek için ortaya atılmıştır. McMichael'in (2021: 224) daha yakın tarihli bir değerlendirmesinde belirttiği

şekliyle “gıda rejimi analizi, karşılaştırabilir hâkim kurallar aracılığıyla, kapitalizmin ve devlet sisteminin zamansal ve mekânsal yeniden yapılanma süreçlerini ayırt etmek için ortaya çıkmıştır”. Bu bağlamda, gıda rejimi kavramının temel amaçlarından birisi, “gıdanın uluslararası üretim ve tüketim ilişkilerini, 1870’ten bu yana, kapitalist dönüşüm dönemlerini genel olarak birbirinden ayıran birikim biçimleriyle” ilişkilendirmektir (Friedmann ve McMichael, 1989: 95). McMichael’ın (2021: 218; krş. 2013, 2009) ifadesiyle, “gıda rejimi” merceği, gıda tedarikinin endüstriyel kapitalizm bağlamında ve asimetrik devlet sistemi içinde gelişen coğrafyasını kavramsallaştırır”. Burada bahsi geçen “asimetriler”, belirli hegemonyalar tarafından karakterize edilen farklı “jeo-politik düzenlerin” tezahürleri olduğu için özellikle önemlidir:

Sanayi kapitalizmi döneminde, gıda rejimleri, uluslararası gıda üretimi ve dolaşımının dünya fiyatları tarafından yönetilen jeopolitik düzeninin üç aşamasına işaret eder. Bu jeopolitik düzenler, hegemonik dönemlerdir: İngiliz hegemonyası (1870’lerden 1914’e kadar), Amerikan hegemonyası (1940’lardan 1970’lere kadar) ve neoliberal dönem (1980’lerden günümüze kadar) (McMichael, 2021: 218).

Bu zeminde, gıda rejimi kavramının kuramsal ve analitik odak noktasının, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin “jeopolitik düzenler” ve “epizodik hegemonik politik-ekonomik projeler” ile ilişkilendirilerek dönemlendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür (McMichael, 2021: 218; krş. Friedman, 2005; Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2013, 2009). Gıda rejimi analizinin bu yöneliminin izlerini, Friedmann’ın (2004: 1) kavrama getirdiği tanımda da sürmek mümkündür:

Gıda rejimleri – güç ve mülkiyet ilişkilerindeki daha büyük istikrar dönemlerinde olduğu gibi – her şeyden önce tarihseldir. Tarım-gıda sistemleri, 19. yüzyıl dünya tahıl ve et piyasalarındaki kökenlerinden bu yana, devletler arası ilişkiler (devletler arası sistem), işletmeler arası ilişkiler (dünya pazarı) ve göç eden, satın alan, satan ve tarım ve gıda kültürlerini yeniden şekillendirerek siyasi sınırların ötesindeki yaşama uyum sağlamaya çalışan nüfuslar arasındaki ilişkilerle şekillenmiştir. Bu ilişki setleri, çelişkilerin ve yeni olasılıkların takip ettiği nispeten istikrarlı belirli dönemlere ayrılır. Süreklilik arz eden ancak yine de geçici çıkar ve ilişki kümeleri olan bu dönemler gıda rejimleridir.

Buna göre, “İngiliz merkezli emperyal gıda rejimi” olarak da adlandırılan 1870’lerden Birinci Dünya Savaşı’na kadarki dönemi kapsayan birinci gıda rejiminin “örgütleyici [kurucu] ilkesi”, yerleşimci sömürgecilik (*settler colonialism*) ve “serbest ticaret emperyalizmi” tarafından şekillendirilen yaygın (*extensive*)

birikim biçimidir. 1940'lardan 1970'lere kadar süren ve “ABD merkezli gıda rejimi” olarak da adlandırılan ikinci gıda rejiminin “örgütleyici ilkesi” ise “ekonomik milliyetçilik” ve “Kalkınma Projesi” tarafından yönlendirilen yoğun birikim biçimidir. Ve son olarak 1980'lerden günümüze uzanan süreci içeren ve “şirket gıda rejimi” olarak da anılan üçüncü gıda rejiminin “örgütleyici ilkesi” olarak ise neoliberalizm ve “Küreselleşme Projesi” ile şekillenen “sermayenin serbestleştirilmesi” işaret edilmektedir (McMichael, 2021: 218-9; bkz. Friedmann, 2005; McMichael, 2013).

Yukarıda bahsedilen üç gıda rejiminin oluşumuna, bu rejimlere istikrar sağlayan norm ve kuralların yanı sıra istikrarsızlıklara ve geçişlere yol açan gerilim ve çelişkilere yönelik analizler, eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı ve gelişimi bakımından da ilham verici olmuştur. Örneğin Frederick H. Buttel¹ (2001: 171), tarım-gıda çalışmalarında yirminci yüzyılın sonlarındaki gelişmeleri ele alırken, “Friedmann ve McMichael'ın gıda rejimleri üzerine 1989 tarihli *Sociologia Ruralis* makalesinin” yayınlanmasıyla birlikte “tarım sosyolojisinin dramatik bir dönüşüm” geçirdiğini belirtmektedir. Buttel (2001: 173), gıda rejimi analizinin “1980'lerin sonlarından bu yana tarım çalışmalarında en dayanıklı [kalıcı] perspektiflerden biri olduğunu, bunun da büyük ölçüde sentetik ve incelikli olmasından kaynaklandığını” ifade etmektedir.²

Gıda üretimi ve dolaşımını, farklı hegemonik ekonomi-politik projeler ve jeopolitik düzenler bağlamında, *dünya* düzeyi ve ölçeğinde ayrıntılı bir şekilde analiz eden gıda rejimi yaklaşımı, aynı zamanda tarımda kapitalist gelişmenin eğilimleri ve özgünlükleri (tarım sorunu) ve bununla bağlantılı olarak köylülerin toplumsal konumu ve siyasi karakteri (köylü sorunu) üzerine tartışmalara da yeni açılımlar getirmiştir. Örneğin, daha ziyade dar anlamıyla tarımsal üretim süreçlerine ve kırsal mekâna odaklanan tarım/köylü sorunu tartışmalarını, sermayenin jeopolitik düzenler tarafından şekillendirilen hegemonik projeleri içinde yeniden konumlandırarak, köylüleri kapitalist-endüstriyel tarım-gıda

---

¹ Bu noktada Frederick H. Buttel'in kır sosyolojisinin en önemli isimlerinden biri olduğunu ve bugün daha ziyade eleştirel tarım-gıda çalışmaları olarak adlandırdığımız, tarım ve gıda sosyolojisi ve ekonomi politisinin kurucu figürleri arasında yer aldığını not etmekte yarar vardır (Bonanno, 2009: 31).

² Gıda rejimi kavramına ve çerçevesine yönelik önemli eleştirilerin de dile getirildiğini not etmekte yarar vardır. Örneğin, Henry Bernstein (2016, 2014) ve Hugh Campbell (2022), özellikle McMichael'ın kavramsallaştırmaları bağlamında köylülerin barındırdıkları toplumsal ve sınıfsal farklılaşmalarını dikkate almaksızın siyasal bir özne olarak ele alınmasına dair güçlü eleştiriler dile getirirken; gıda rejimi analizinin, tarım-gıda ilişkilerinin farklı ölçeklerde barındırdığı farklılaşmaları ve bu farklılaşmaları ortaya çıkaran aktörleri ihmal eden aşırı-kuramsallaştırma (*over-theorization*) ile malul olduğu da dile getirilen eleştirilerin başında gelmektedir (Plank vd., 2024).

ilişkiler karşısında politik özneler olarak yeniden formüle etmiştir (bkz. McMichael, 2013, 2008).³

Kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak yeniden düşünmek, bu anlamıyla gıda rejimi kavramını kapitalist gıda rejimi olarak yeniden ele almaya çalışmak, daha ziyade bir dönemlendirme aracı olarak kullanılan gıda rejimi kavramının yukarıda ana hatlarıyla sunmaya çalıştığım katkılarını geliştirmeye yönelik bir çaba olarak da görülebilir. İlgili tartışmaları eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm gözüyle yeniden okumaya dönük bu çabanın temel sorusu ise şu şekilde ifade edilebilir: Birbirlerinden farklı bu üç gıda rejiminin her birini kapitalist yapan nedir? Bu aynı zamanda, McMichael'ın ifadesiyle (2021: 220), “sermayenin gıda rejiminin jenerik [*generic*] yönlerine” odaklanma gayreti olarak da görülebilir. Bu genel yönlerin, her bir gıda rejimine has özelliklerin ve farklı gıda rejimleri arası geçişlerin ve dönüşümlerin kavramsallaştırılması için harcanan mesaiye kıyasla, görece sınırlı bir kuramsal ve analitik çabanın konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu makalede önerilen *kapitalist gıda rejimi*, *gezegensel tarımsallaşma* ve *gıdanın tarımsızlaşması* kavramsallaştırmaları da esas olarak eksikliği hissedilen bu çabayı geliştirme amacını taşımaktadır.

Bu noktada bir uyarı notu düşmekte yarar var. Tarım-gıda ilişkilerinin genel olarak kapitalist karakterine yönelik sorgu, hiç şüphesiz, bu ilişkilerin tarihselliğinden ve dolayısıyla tarihsel ve toplumsal farklılaşma süreçlerinden bağımsız ele alınamaz. Daha da güçlü ifade edecek olursak, kapitalist gıda rejiminin çelişki eğilimlerinin sürekliliğine yönelik bir kavramsallaştırma, ancak bu çelişkili hareketin aldığı farklı tarihsel, toplumsal, ekolojik, ekonomik, kültürel, vb. formların analizi bağlamında bir anlam taşıyabilir. Aksi takdirde Marx'ın çalışmalarının ve eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin eleştiri oklarının da merkezinde yer alan tarih-dışı bir anlatının kapısını aralamak riskiyle karşı karşıya kalınır.

Bu bağlamda, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramsallaştırmaları, bir yönüyle de kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin bir de bu gözle tarihselleştirilmesine dönük bir çağrı olarak da okunabilir. Bir başka ifadeyle, gıda rejimi analizinde, odağın bu düzeyde yeniden kurulmasının, tarım-gıda ilişkilerinin tarihinde gözlenen süreksizliklerin ve bu anlamıyla farklı gıda rejimlerinin analizi için de önemli sonuçları olduğunu söylemek mümkündür. Bu

---

³ Köylülerin siyasi özneler olarak yeniden formüle edilmesinin gıda rejimi analiziyle sınırlı olmadığını not düşmekte yarar var. Köylülerin politik özneler olarak ele alınması, tarım/köylü sorunu tartışmalarındaki post-kalkıncı dönüşün bir ürünü olarak görülebilir (bkz. Buke, 2020, 2019, 2018).

makalenin sınırlarını aşmakla birlikte, örneğin gezegensel tarımsallaşma kavramı – ilerleyen bölümlerde de değinileceği üzere – yukarıda yer verilen gıda rejimleri dönemlendirmelerini takip ederek, *sömürgeci tarımsallaşma*, *kalkınmacı tarımsallaşma* ve *neoliberal tarımsallaşma* şeklinde ele alınarak geliştirilmeye açıktır. Böylesi bir tartışmanın, hiç şüphesiz, sınıflar mücadelesi ve sınıf oluşumu, uluslararası devlet sistemi ve kapitalist devletin rolü, diğer katkılarının yanı sıra toplumsal yeniden üretim kuramı bağlamında feminist yaklaşımlar, özellikle “ucuz gıda” ve “ucuz doğa” tartışmaları odağında Marksist ve politik ekolojik kavramsallaştırmalar, insan-olmayan aktörlerin failliği ve rolü ve bununla da bağlantılı olarak tarım ve gıdanın, üretim-dolaşım-tüketim örüntülerini de şekillendiren bilimsel, teknolojik ‘altyapısı’ gibi listesi rahatlıkla uzatılabilecek tartışmalarla ilişkilendirilerek zenginleştirilmesi gerekmektedir. Tersinden ifade edecek olursak, kapitalist gıda rejimi, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarının da burada sıralanan başlıkların analizine çok yönlü katkılar sunma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

Bu makalenin sınırlarına yeniden dönecek olursak, tarım-gıda ilişkilerinde gözlenen farklılaşmaları, geçişleri, kopuşları, kritik anları ve gelişmeleri kapitalist gıda rejiminin birbiriyle iç içe geçen iki çelişkinin formları olarak kavramsallaştırmak yalnızca bu farklılaşmaların analizi bakımından değil, bütün bu sürecin kapitalist karakterinin ne olduğuna dair tartışma bakımından da kritik önemdedir. Zira, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde, bir toplumsal-ekolojik ilişki ve çelişkili bir hareket olarak sermayenin, bu farklılaşmalardan ayrı, bunlardan bağımsız bir gerçekliği de yoktur. Bu çerçevede, sermayenin gıda rejimine ve onun karakteristik çelişkilerine yönelik dile getireceğim önermelerin kuramsal arka planını daha iyi anlayabilmek bakımından takip eden bölümde eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin genel yönelimleri ve tarım-gıda ilişkileriyle de bağlantılı olarak kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramsallaştırması ele alınmaktadır.

2. ELEŞTİREL BİR TOPLUM KURAMI OLARAK MARKSİZM, KAPİTALİST İRRASYONEL RASYONALİTE VE TARIM-GIDA İLİŞKİLERİ

Eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının kurucu savı şu şekilde dile getirilebilir: Marksizm üretim ilişkileri temelinde toplumsal ilişkileri analiz eden bir siyasal iktisat biçimi değil, üretim ve yeniden üretim ilişkilerinin toplumsal ve politik karakterini açığa çıkartmayı hedefleyen eleştirel bir toplum

çözümlemesidir (krş. Bonefeld, 2016, 2014; Clarke, 1992, 1988, 1980).⁴ Bu çerçevede, Marx'ın çalışmalarının kuramsal ve politik özgünlüğü, üretim ilişkilerine ve emeğe, tarih-dışı, ontolojik bir öncelik atfederek bir üretim kuramı geliştirmesi değil; insan-insan ve insan-insan-olmayan arasındaki ilişkileri (artı-)değer üretimine indirgediği oranda üretim ve emek kategorilerine de merkezi bir konum atfeden kapitalist ilişkilerin toplumsal ve politik bağlamını açığa çıkartmayı hedefleyen bir kapitalist toplum kuramı geliştirmesidir (krş. Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Başka türlü söyleyecek olursak, “Marx'ın entelektüel başarısı” kapitalist üretimin ekonomik formlarının toplumsal kuruluşuna yönelik getirdiği açıklamalarda yatmaktadır (Clarke, 1992: 7; krş. Bonefeld, 2014: 22-23, 29-31).

Böylesi bir Marksizm okumasının olanağı, merkezinde *yabancılaşma* ve *yabancılaşmış emek* gibi kavramların yer aldığı Marx'ın erken dönem çalışmaları ile *meta fetişizmi*, *değer biçimi* ve *sermaye* kavramları etrafında yürüttüğü geç dönem çalışmaları arasındaki sürekliliktir (Clarke, 1992). Gerek Marx üzerine yapılmış araştırmalarda gerekse Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak okuyan geleneksel/Ortodoks Marksist çevrelerde, Marx'ın çalışmalarının “Genç Marx” ile “Olgun Marx” arasında varsayılan radikal karşıtlık ve/ya kopukluk üzerinden okunması yaygındır. Bu ayırım temelinde gençliğe özgü bir ‘romantizm’ atfedilen Marx'ın erken dönem çalışmaları “yabancılaşmış insan doğası kuramı temelinde hümanist felsefe” ile özdeşleştirilirken, sonraki dönem çalışmaları ise ekonominin “insan iradesinden bağımsız bir şekilde” işlediği varsayılan “nesnel yasalarını” bulma arayışındaki “bilimsel iktisat” ile özdeşleştirilmektedir (Clarke, 1992: 92).

Marx'ın siyasal iktisada yönelik eleştirilerini, erken dönem *yabancılaşma* kuramından, işçi sınıfının ekonomik çıkarları temelinde olgun dönemde geliştirilen *emek-değer* kuramına doğru bir geçiş temelinde kavrayan bu okuma, Marx'ın felsefesi, sosyolojisi ve iktisadı arasında da birbirine dışsal bir iş bölümü temelinde ayırtırmaya gider. Filozof Marx'tan iktisatçı Marx'a geçiş üzerine kurulu bu hâkim anlatı, Marx'ın felsefesine “üretimin toplumsal ilişkilerinin ontolojik ayrıcalığını ve tarihsel değişkenliğini belirleme” görevi atfederken, sosyolojisine “bu toplumsal ilişkilerin tarihsel olarak belirli konfigürasyonları”nın analizi, iktisadına ise “bu toplumsal ilişkilerin gelişimini belirleyen iktisadî hareket

---

⁴ Bir yönüyle de 1980'lere ve 1990'lara damgasını vuran *Marksizmin krizi* tartışmalarına yanıt olarak ortaya çıkan bu Marksizm okumasının, *açık Marksizm* kavramı odağında yürütülen tartışmalar içinde belirgin hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, açık Marksizm kavramı odağındaki tartışmalar için bkz. Bonefeld ve Psychopedis (2005), Bonefeld vd. (1995, 1992a, 1992b). Kapitalist gıda rejimi kavramsallaştırması ve tarım/köylü sorunu odağında kuramsal-politik arayışlarına yön veren Marx okumasının detayları ise daha ziyade Simon Clarke'nin 1992 tarihli *Marx, Marginalism and Modern Sociology* kitabında bulunabilir.

yasalarının tanımlanması” rolünü biçer (Clarke, 1992: 93). Böylece, ekonomi alanı da toplum ve tarih alanları ile denk bir inceleme nesnesi ve hatta onların üzerinde açıklayıcı bir nedensellik olarak konumlandırılmış olur. Buradaki sorun, Marx’ın çalışmalarına kuramsal bütünlüğünü ve politik karakterini veren temel araştırma gündeminin, yani ‘ekonomik’ olanın *toplumsal* kuruluşunun ne olduğu sorusunun bir kenara bırakılması, diğer bir ifadeyle, ekonomi alanının kendisinin eleştiriden muaf bir konuma taşınmasıdır (Clarke, 1992: 99).

Burada, siyasal iktisadın temel hatası da “kapitalizmin ‘ekonomik’ yasalarını ve kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerini ele alış biçiminde değil de kapitalist üretimin, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan tarihsel özgünlüğünü ihmal eden tarih felsefesinde” görülür (Clarke, 1992: 93). Başka türlü söyleyecek olursak, bu geleneksel yorumlarda, Marx’ın çalışmalarının özgünlüğü, basitçe, kapitalist üretim ilişkilerinin mülkiyet ilişkileri odağında artı-emeğe el konulmasının belirli yolları temelinde kavranmasına indirgenmektedir. Marx’ın çalışmaları bu şekilde ele alındığında artık Marksist kavramlarla siyasal iktisadın ‘ekonomik’ kategorileri arasındaki fark da muğlaklaşmakta ve Marksizm bir siyasal iktisat biçimi olarak belirlemektedir.⁵

Marksizmi eleştirel bir toplum kuramı olarak gören yaklaşımların çıkış noktası ise yukarıda da değinildiği üzere Genç Marx ile Olgun Marx arasında bir kopukluğun aksine süreklilik olduğu iddiasıdır.⁶ Bu sürekliliğin zemininde ise kapitalist toplumsal ilişkilerin, genel olarak “Akıl” veya “Batı Rasyonalitesi” gibi belirli bir rasyonalitenin gelişimi temelinde veyahut da *doğal* olarak sunulan ekonomik kategoriler eliyle *şeyleştirilerek* doğallaştırılmasına ve toplumsal içeriğinden soyutlanmasına yöneltilen keskin eleştiri yatmaktadır. Yalnızca liberal düşünce okulları değil geleneksel Marksist yorumlar da bu keskin eleştirinin hedefindedir. Özellikle “üretici güçlerin gelişimi”, tarihsel ve toplumsal “ilerleme” gibi sorunsalların Ortodoks Marksist yaklaşımlarca ele alınışı da, liberal yaklaşımlara benzer bir şekilde, kapitalizmin toplumsal karakterini doğallaştırmaya hizmet etmektedir. Bir kapitalist toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde ise Marx’ın siyasal iktisadın eleştirisi olarak peşine düştüğü soru

⁵ Marksizmin üretim ve yeniden üretim süreçlerinin toplumsal kuruluşuna yönelik çözümlerini mülkiyet ilişkileri analizlerine indirgeyen bu anlayışın karikatür bir örneğini 1977 tarihli bir Sovyet ders kitabında bulmak mümkündür: “Üretim araçları sahipliği ... toplumsal gelişmenin bütün evrelerinde insanlar arası toplumsal ilişkilerin temelinde yer alır” (Kozlov, 1977: 14-5; aktaran Clarke, 1992: 94). Bu anlayışın günümüzde de ‘Marksist’ çevrelerin önemlice bir çoğunluğunda geçerliliğini koruduğu söylenebilir. Örneğin Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadının günümüzdeki en önemli temsilcilerinden birisi olan Henry Bernstein (2009: 35) tarım çözümlerinin çıkış noktasına “Kim, neyin sahibidir?” sorusunu koymaktadır.

⁶ Geleneksel/Ortodoks Marksist yorumlar karşısında eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının detaylı bir tartışması için ayrıca bkz. Buke (2018: 108-139).

şudur: “insanların toplumsal yeniden üretimi neden kendisini, eyleyen öznelere gizlice işleyen, insanların ihtiyaçlarına kayıtsız hatta onlara aykırı olan, kendi kendine hareket eden ekonomik güçler biçiminde açığa vurmaktadır” (Bonefeld, 2014: 21-22). Diğer bir ifadeyle, bu okumaya göre Marx, toplumsal ilişkilere dışsal, eylemlerimizden bağımsız, kısacası keremeti kendinden menkul formlar olarak görünen ekonomik kategorilerin toplumsal ve politik içeriğinin peşindedir ve buna yönelik yabancılaşma kavramı odağında yürüttüğü erken dönem sorgusunu, daha sonraki çalışmalarında meta fetişizmi, sermaye, artı-değer gibi kavramlar aracılığıyla zenginleştirmiş ve derinleştirmiştir.

Bu çerçevede, kapitalist toplumsal ilişkilerin tanımlayıcı unsuru, insan toplumsallığının nesnel kısıtlar/sınırlamalar formunda; insana ait niteliklerin şeylere ait özellikler formunda; insan öznelliklerinin ve toplumsal ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler formunda; toplumsal ve tarihsel süreçlerin doğa, toplum, akıl ya da belirli bir rasyonalite temelinde şekillenen yapılar içkin yasalar formunda görünmesidir (Clarke, 1992: 306, 305). Bu durumun da kaynağında yer alan kapitalizmin alametifarikası ise Marx'ın yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramlarının da odağını oluşturan toplumsal ilişkilerin ve bu ilişkiler içinde şekillenen öznelliklerin, değer ve artı-değer üretimine indirgenmesidir. Bu temelde, Marx'ın genç ve olgun dönem çalışmalarına bütünlüğünü veren kuramsal ve politik yönelim, kapitalist toplumsal ilişkilerin doğallaştırılmasının ve olası alternatiflerin en iyisi olarak sunulmasının radikal eleştirisi ve kapitalist sistemin aşılmasına katkı sunacak kuramsal-politik bir zemin inşasıdır. Kapitalist ilişkilerin doğallaştırılmasının eleştirisi zemininde yükselen bir toplum kuramı olarak Marksizm, aynı zamanda öznelliklerimizin ücretli emeğe ve artı-değer üretimine indirgemesinin tarihsel, toplumsal, politik, kültürel, moral, ekolojik eleştirisini ve alternatif arayışını da bünyesinde barındırmaktadır. Bir diğer ifadeyle, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm aynı zamanda kapitalist toplumsal ilişkilerin aşılmasına dönük politik önermeler dizisidir.

Kapitalist *irrasyonel rasyonalite* ya da bir başka ifadeyle kapitalizmin *nesnel irrasyonallitesi* kavramının odağında da bu eleştirinin yer aldığını söylemek mümkündür (Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Marx'ın yabancılaşma, meta-fetişizmi, değer, artı-değer, sermaye gibi kavramlarına da bütünlüğünü ve iç tutarlılığını veren bir yönüyle de bu irrasyonel rasyonalitenin eleştiridir. Kapitalizme içkin bu irrasyonel rasyonalitenin iki tanımlayıcı unsurundan bahsedilebilir. İlki insana ait özelliklerin ve toplumsal ilişkiler içinde şekillenen öznelliklerin *toplumsal ilişkilere dışsal* özellikler ve yapısal kısıtlar formunda belirmesidir (Bonefeld, 2014; Clarke, 1992). Yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramları da esas olarak bu noktayla bağlantılıdır. İkincisi ise ‘maddi refah’

unsurları olarak tarif edilen göstergelerin tür olarak insanlığı olanaklı kılan gezegensel koşullar, ekolojik dengeler ve dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun ‘refahı’ pahasına artışı olarak kendisini göstermektedir (Bonfeld, 2014; Clarke, 1992). Sermaye, değer, artı-değer gibi kavramların odağında ise daha ziyade bu nokta yer almaktadır. Bu çerçevede, siyasal iktisadın mülkiyet ilişkileri odaklı analizleri ve emek-değer kuramı Marx’ın kabul ederek kendi çalışmaları ile zenginleştirdiği bir zemin sunmaz; bu tartışmalar Marx’ın çalışmalarında ancak siyasal iktisadın eleştirisi ve reddi zemininde geliştirdiği yabancılaşmış emek ve artı-değer kuramlarının sonuçları olarak belirir (Clarke, 1992: 126-7).

Kapitalist irrasyonel rasyonalitenin yukarıda yer verilen birbiriyle iç içe geçen unsurlarını tarım-gıda alanıyla ilişkilendirerek somutlamaya çalışacak olursak, ilki için, hâkim ortodoks veya reformist liberal anlatının tarım-gıda sistemini, bununla bağlantılı sorunları ve çözüm önerilerini nasıl tarif ettiğine bakılabilir (krş. FAO, 2017; TÜSiAD, 2020). Çeşitli varyasyonları olmakla birlikte tipik liberal anlatı şu şekilde özetlenebilir: *Dünya nüfusu – mevcut tarımsal üretimi ve gıda üretimini, örneğin 2050’ye kadar en az iki katına çıkarmayı gerektirecek şekilde (FAO, 2009) – hızla artmaya devam etmektedir. Üstelik demografik dengelere bağlı olarak şekillenen beslenme tercihlerinde gözlenen kimi değişimler (örneğin gelişmekte olan ülkelerde ‘yükselen’ orta sınıfların ve ‘zenginleşen’ kentli nüfusun daha fazla et tüketmeye başlaması), mevcut tarımsal üretim alanları ve gıda üretimi üzerindeki baskıyı daha da artırmaktadır (FAO, 2017). Bunlara karşılık, iklim değişikliği başta olmak üzere ‘çevresel’ faktörler, hâlihazırda düşük seyreden verimliliği ve verim artışını da (iyimser bir ifadeyle) sınırlandırmakta ve dolayısıyla arz ve talep dengesini ve bu dengenin sürdürülebilirliğini ciddi oranda bozmaktadır (TÜSiAD, 2020). Toplam tarım arazilerinin, özellikle gelişmiş ülkeler bakımından, kentleşme örüntüleriyle birlikte azalma eğilimine girmesiyle sorun daha da katmerlenmekte ve daha az kaynakla daha çok çıktı üretebilmek için verim artışı bir zorunluluk haline gelmektedir (FAO, 2009).⁷*

Karşı karşıya olduğumuz sorunları kapitalist toplumsal ilişkilere dışsal bir takım ‘nesnel’, ‘doğal’, ‘yapısal’ kısıtlar olarak sunduğu oranda karşı çıkması da güç görünen bu anlatının son dönemlerde en güçlü dile geldiği yerlerden birisi de tarım-gıda dijitalleşmeleri (“akıllı tarım”, “dijital tarım”, “hassas tarım”, “Tarım

⁷ İşlenebilir tarım arazisi miktarında 1600’lerden bu yana gözlenen genişlemenin 2000’lerle birlikte tepe noktasına ulaştığı ve artık bir gerileme sürecine girdiği ilgili araştırmacıların üzerinde uzlaştığı bir nokta olarak karşımıza çıkıyor (Ritchie, 2022). Bununla birlikte, FAO’nun (2009: 9) tahminlerine göre, 2050 yılına kadar dünya genelinde toplam tarımsal arazi miktarının yaklaşık %5 oranında artması bekleniyor. Bu artışın esas olarak gelişmekte olan ülkelerde yaşanacak 120 milyon hektar genişlemeyle sağlanacağı öngörülüyor. Buna karşılık, aynı zaman diliminde, gelişmiş ülkelerde işlenebilir arazilerin, başka kullanım amaçları nedeniyle, 50 milyon hektar azalacağı düşünülüyor.

4.0”, vb.) ve “dijital devrim” tartışmalarıdır.⁸ Uluslararası tarım-gıda şirketlerinden Avrupa Birliği, Dünya Bankası, OECD ve FAO gibi ana akım kurumlara, devletlerden farklı ölçeklerdeki karar alıcılara uzanan geniş bir yelpazede, dijitalleşmenin, açlık, ekolojik krizler ve sürdürülebilirlik gibi küresel sorunlar karşısında bir kurtarıcı olarak sunulduğuna tanık oluyoruz. Örneğin, FAO Genel Direktörü Qu Dongyu, dijital tarımın gıda sistemlerini dönüştürerek dünya çapında açlık sorununu çözebileceğine dair güçlü bir inanç ifade ederken (FAO, 2020), Dünya Bankası uzmanları “daha önce görülmemiş şekillerde tarım ve gıda sistemini dönüştürmek için muazzam bir potansiyele sahip” şeklinde ifade ettikleri “dijital devrimin”, hem çiftçilerin hem de 8 milyar insanın yaşamlarını iyileştireceğini vurguluyor (Dünya Bankası, 2021).

Kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı çerçevesinde, yukarıda oldukça sınırlı ve özet bir şekilde sunulan bu liberal anlatının temel sorunu, kapitalist toplumsal ilişkilerin kimi ‘doğal’, ‘nesnel’, ‘yapısal’ görünümlü iddialar eliyle gizemleştirilmesi, gözlerden kaçırılması olarak işaretlenebilir. Kapitalist ilişkiler doğallaştırıldığı oranda, karşı karşıya olduğumuz sorunlara en ‘rasyonel’ çözüm de yine bu ilişkilerin kendisi olarak sunulmakta. Bir başka ifadeyle, kapitalist tarım-gıda ilişkileri, karşı karşıya olduğumuz toplumsal ve ekolojik sorunların kaynağı olarak değil de bu sorunların olası en rasyonel çözümü olarak beliriyor. Örneğin, üretim, dolaşım ve tüketim süreçleri kapitalist karakterinden soyutlanarak, tarımsal üretim ve gıda üretimi insan ile doğa arasında kurulmuş ‘teknik’ bir ilişki ağına indirgeniyor. Nüfus artışı, sürdürülebilirlik ve eşitsizlik gibi meseleler de bu teknikleştirilmiş bakış açısına uygun şekilde ve kapitalist gıda rejiminin sınırları içinde “verimlilik”, “etkinlik” ve “katma değer” gibi kavramlarla tanımlanıyor. Benzer bir soyutlama ‘teknik’ gelişmeler için de uygulanarak, bilimsel gelişmeler ve teknoloji, içinde şekillendikleri kapitalist toplumsal bağlamdan kopartılıyor. Dijitalleşme ve ilgili uygulamalar, belirli toplumsal ilişkilerin ve koşulların ürünü olarak değil, soyut bir teknik ilerlemenin ulaştığı son nokta ya da soyut insan aklının eriştiği evrensel bir başarı gibi sunuluyor. Sonuç olarak, tarım-gıda ilişkilerinin toplumsal ve siyasal boyutları, ‘nesnel’, ‘yapısal’, ‘doğal’, ‘rasyonel’ olarak sunulan kapitalist-endüstriyel nicel

---

⁸ Tarım-gıda dijitalleşmeleri üzerine, bilim ve teknoloji çalışmaları ile eleştirel tarım-gıda çalışmaları bileşkesinde giderek zenginleşen analizler için bkz. Bronson (2021), Dietz ve Drechsel (2021), Gugganig vd. (2021). Türkiye örneğinde “Tarım 4.0” söyleminin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Büke (2024).

hesaplamalara indirgenebildiği ölçüde bilginin ve politikanın konusu haline gelebiliyor.⁹

Kapitalist irrasyonel rasyonalitenin bir diğer göstergesi olan ‘maddi refah’ göstergelerinin bizatihi yaşamın ve yaşamın olanaklılık koşullarının kendisi pahasına artışını da kapitalist gıda rejiminin toplumsal ve ekolojik güncel fay hatlarıyla bağlantılı olarak ele almak mümkün (krş. FAO, 2017; IPES-Food, 2024) Bu noktayı gözler önüne sermek için, bir tarafında ‘gıda bolluğunun’, diğer tarafında ise giderek artmakta olan açlık, yetersiz beslenme ve beslenmeye bağlı sağlık sorunlarının; bir tarafında organik, ekolojik, doğal tüketim örüntülerinin, diğer tarafında ise sağlıksız gıdalarla beslenen dünya nüfusunun büyük çoğunluğun; bir tarafında 1960-2015 arası üç kat artan tarımsal ‘verimliliğin’, diğer tarafında ise bizatihi tarımın olanaklılık koşullarını tartışmaya açan ekolojik yıkım ve sürdürülebilirlik sorununun yer aldığı kapitalist gıda rejiminin ilgili verilerine bakmak yeterlidir (bkz., Büke, 2019: 126-8).

Kapitalist irrasyonel rasyonalite ile tarım-gıda ilişkileri arasındaki bağlantılar üzerine bu tartışmanın ardından, eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizmin kuramsal yönelimlerine geri dönecek olursak, kapitalist irrasyonel rasyonalite odağında bir Marx okuması, ‘ilerleme’, ‘kalkınma’, ‘verimlilik’ gibi doğal ve/ya rasyonel olarak sunulan kavramların toplumsal ve politik içeriğinin deşifre edilmesini hedefleyen *post-* yaklaşımlarla Marx arasında bir paralellik kurar. Başka türlü söyleyecek olursak, Marx, örneğin *post-kalkınmacı* yaklaşımların¹⁰ iddia ettiği gibi *kalkınmacı* paradigmanın kurucuları arasında yer almaz; tersine *kalkınmacı* ve bu anlamıyla ilerlemeci anlayışların ilk sistematik ve radikal eleştirisini yapan figür olarak karşımıza çıkar. Eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm anlayışının yönelimlerini, kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı odağında ve sosyal bilimlerde ve siyasal düşünce alanında gözlenen *post-* dönüşün geniş kapsamında ifade edecek olursak şunları söylemek mümkündür:

---

⁹ Bu hikâye elbette yeni değil; benzer bir anlatının izi kapitalist gıda rejiminin bütün bir tarihi boyunca sürülebilir. Örneğin, tarımda makineleşme süreçlerinin, zirai kimyasalların, sulama teknolojilerinin, genetik ve biyoteknoloji alanındaki gelişmelerin de en az dijitalleşme kadar “devrimci” niteliğini söylemek mümkün. Bu süreçlerin de “modernleşme, kentleşme, sanayileşme, kalkınma, küreselleşme gibi her biri tarihsel ilerlemenin bir başka biçimi olarak sunulan daha büyük anlatılarla harmanlanarak, yoğrularak takdim” edildiğini not etmek gerek (Büke, 2024: 43).

¹⁰ *Post-kalkınmacı* yaklaşımların genel yönelimleri ve kurucu argümanları için bkz. Escobar (1995), Rahnema ve Bawtree (1997) ve Sachs (2010).

- Marksizm üretim ilişkilerinin özcü bir kuramsal analizi değildir; kapitalist üretim ilişkileri, kapitalist toplumsal ilişkilerin irrasyonel rasyonelitesini açıkladığı için onun kuramsal çerçevesinin merkezinde yer alır.
- Marksizm toplumsal ilişkileri yapısal belirlenimci bir şekilde kavramaz; Marksizmin metodolojik yönelimi, kapitalist toplumsal ilişkiler içinde insana ait niteliklerin ve öznelliklerin şeylere ait özellikler ve nesnel/yapısal kısıtlar formunda belirmesinin eleştirisi üzerine kuruludur.
- Marksizm, tarih-dışı bir şekilde ontolojik bir ayrıcalık tanıyarak emek ve/ya üretim ilişkileri kavramlarını kutsallaştırmaz ve bu temelde indirgemeci bir analiz yapmaz; Marksizmin analitik çerçevesi, bir toplumsal ilişki olarak sermayenin toplumsallığımızı ve öznelliklerimizi (artı-)değer üretimine indirgemesinin eleştirisini temel alır.
- Marksizm, ilerlemeci ya da kalkınmacı bir zeminde teleolojik bir tarih anlayışını benimsemez; Marksizmin politik yönelimi, bir toplumsal-ekolojik ilişki olarak sermayenin ve kapitalizmin insan toplumlarının 'ilerlemeci' serüveninin en üst aşaması olarak belirmesinin ve/ya bu şekilde sunulmasının eleştirisidir.

Aşağıda detaylandırmaya çalışacağım, gıda rejimi kavramını, kavramın barındırdığı zenginliklerle birlikte, kapitalist gıda rejimi olarak yeniden düşünmeye yönelik çabalarım da böylesi bir kuramsal arka plan içinde şekillenmektedir. Peşine düştüğüm soru bir yönüyle de şudur: Bir toplumsal-ekolojik ilişki olarak sermayenin çelişkilerinin tarım-gıda alanındaki özgün biçimleri nelerdir?

3. KAPİTALİZMİ BİR GIDA REJİMİ OLARAK DÜŞÜNMEK: GEZEGENSEL TARIMSALLAŞMA VE GIDANIN TARIMSIZLAŞMASI

Kapitalizmin kendisini aynı zamanda bir gıda rejimi olarak düşünmenin çıkış noktası, yukarıda ana hatları ile sunmaya çalıştığım eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde tarım-gıda ilişkilerinin kapitalist karakterinin *ad hominem* eleştirisidir. Kapitalist irrasyonel rasyonelite ile bağlantılı bir şekilde, kapitalist gıda rejiminin ufku ve eğilimlerinin analizine yönelik temel önermelerimi aşağıda sıralamaya çalışacağım.

Sermayenin toplumsal-ekolojik yaşamı dar anlamıyla üretim odağında yeniden kurma yönelimi, belirgin ifadesini ekolojik-jeolojik-biyolojik-toplumsal zaman ve mekânların değer üretiminin zaman ve mekânlarına indirgenmesinde

bulur. Diğer bir ifadeyle, bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermaye, yaşamsal ilişkileri ekonomik kategoriler olarak yeniden kurmaya meyleder. Tarım-gıda alanı bu meyle yönelik zengin örnekler barındırması bakımından ayrıca dikkate değerdir. Örneğin, insan ve gezegen sağlığının yanı sıra, bizatihi bildiğimiz anlamıyla yaşamın ve kültürün varlığı bakımından da hayati bir rol oynayan biyoçeşitlilik ile tarım-gıda sistemi arasındaki ilişki çarpıcı ve kapitalist gıda rejiminin yönelimlerini anlamamız bakımından da öğreticidir.

Chatham House'un Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Compassion in World Farming ile iş birliğinde hazırladığı 2021 tarihli *Food System Impacts on Biodiversity Loss* raporuna göre biyoçeşitlilik “insanlık tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı bir şekilde” azalmaktadır (Chatham House, 2021: 5). Öyle ki türlerin küresel ölçekte yok oluş oranının “geçmiş 10 milyon yıllık ortalamanın en az onlarca, muhtemelen yüzlerce kat üzerinde” olduğu düşünülmektedir (Chatham House, 2021: 5). 1950’lerden bu yana ivme kazanan ve daha önceki kitlesel yok oluş dönemlerini andıran bu sürecin birincil nedeni ve itici gücü küresel tarım-gıda sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır (krş, FAO, 2019).

Sözü edilen rapor, tarımsal arazilerin toplam yaşanabilir alanlardaki payının 1600’lerden bu zamana beş buçuk kat arttığını ve artmaya da devam ettiğini vurgulamaktadır. Bugün bitkisel üretim ve hayvancılık dünyadaki toplam yaşanabilir arazinin (*habitable land*) yaklaşık yüzde 50’sini işgal etmektedir. Tarımsal üretimdeki bu artış, biyoçeşitlilik kaybıyla el ele gitmektedir. Örneğin FAO’nun (2004; krş. FAO, 1999) verilerine göre 1900’lerden bu yana bitki genetik çeşitliliğinin yüzde 75’i kaybolmuş durumdadır ve bunun başlıca nedeni ise ‘yüksek verim’ amacıyla, dünya genelinde çiftçilerin yerel çeşit kullanımını, “genetik olarak tek tip çeşitler lehine” terk etmeleri olarak işaret edilmektedir. Aynı belgeye göre hayvan cinslerinin yüzde 30’u yok olma tehlikesiyle karşı karşıyayken, her ay altı cinsin nesli tükenmektedir (FAO, 2004). Karşı karşıya olduğumuz tablonun vahametini daha da netleştiren bir diğer veri ise dünyadaki toplam gıdanın “yüzde 75’inin sadece 12 bitki ve beş hayvan cinsinden” elde ediliyor olmasıdır (FAO, 1999).

Burada sermayenin dünyayı kendi suretinde nasıl yeniden yarattığını görmek bakımından çarpıcı olan, biyoçeşitliliğin yok oluş süreci olduğu kadar, sermayenin birikim süreçlerine uygun türlerin (yeniden) üretimindeki geometrik artıştır. Başka türlü ifade edecek olursak, biyoçeşitlilik kaybı sermayenin değer-zaman ve mekânlarına uygun türlerin eşi benzeri görülmemiş miktarlarda üretimi (ve mümkün olan durumlarda da bizatihi buna uygun türlerin yaratılması) eliyle ilerlemektedir. FAO’nun 1997 tarihli *The State of the World’s Plant Genetic Resources* 182

for *Food and Agriculture* isimli çalışmasında yer verilen şu ifadeler sermayenin gıda rejiminin yarattığı büyük değişimi sergilemek bakımından dikkate değerdir:

Yüksek bitkilerin (yani çiçekli ve kozalaklı bitkiler) tür sayısının 300.000 ile 500.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir ve bunlardan yaklaşık 250.000 tanesi tanımlanmış veya betimlenmiştir. Yaklaşık 30.000 tanesi yenilebilir olup, 7.000 kadarı ise bir şekilde, şu veya bu zamanda insanlar tarafından yiyecek olarak yetiştirilmiş veya toplanmıştır. Dolayısıyla [bu zamana kadar] binlerce türün gıda güvencesine katkıda bulunduğu söylenebilir (FAO, 1997:14).

Geçmişte yaklaşık 7.000 bitki türünün insan gıdası olarak kullanılmasına karşılık, şu anda bunlardan 200'den azının küresel, bölgesel veya ulusal düzeyde önemli bir yer tuttuğunu, bunların içinden ise sadece dokuzunun 2014 yılında toplam bitkisel üretimin yüzde 66'sını oluşturduğunu görüyoruz (FAO, 2019: 114). Benzer bir şekilde 2022 yılında toplam tahıl üretiminin yüzde 90'ı sadece buğday, mısır ve pirinçten oluşmaktadır (FAO, 2023). Dahası her bir ürün içindeki genetik çeşitlilik de hızla erozyona uğramaktadır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilen buğdayın yüzde 50'sini sadece dokuz çeşit oluştururken, Sri Lanka'daki pirinç çeşitlerinin sayısının ise 2.000'lerden 100'ün altına düştüğü ifade edilmektedir (Board on Agriculture of the National Research Council, 1993: 23-25).

Örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir. Burada dikkat çekmek istediğim temel nokta, tarımda kapitalist gelişme ve gıdanın metalaşma süreçlerinin, bir yönüyle de insanın kendi bedeniyle, insan-olmayanlarla ve doğayla girdiği karmaşık yaşamsal ilişkilerin teknikleştirilmiş araçsal ilişkilere indirgenmesi olarak görülebileceğidir. Tarımsal ilişkiler “bilimsellik” adı altında şeyleşmiş bir verim anlayışına” indirgendiği oranda bizatihi tarım nosyonunu da sermaye ve üretim merkezli bir şekilde yeniden kurulmuş olur (Büke, 2019: 134; krş., Campbell, 2022). Benzer bir şekilde, gıdanın “soyut insan bedeninin ihtiyaçları doğrultusunda alınan karbonhidrat, protein, yağ ve enerji gibi besin değerlerine ve niceliksel hesaplara indirgenerek” teknikleşmesi de bizatihi gıda nosyonunu yeniden kurar (Büke, 2019: 134; krş. Carolan, 2012; Clapp, 2012; Nestle, 2013).

Bu süreci, sermayenin hem tarihsel arka planı, hem de karakteristik işleyiş mekanizması olarak *ilk(s)el birikim* kavramı çerçevesinde ele almak mümkündür (Bonefeld, 2014). Kavramı dar anlamıyla mülksüzleştirme ve özel mülkiyetin inşası süreçlerinin ötesinde ele alan yaklaşımlar çerçevesinde (örn., Federici, 2014; Bonefeld, 2014), ilk(s)el birikim, sermayenin bizatihi yaşamı, varlığı değer üretimine indirgemeye dönük (asla gerçekleştiremeyeceği) arzusu olarak da görülebilir. Burada insana ve insan-olmayanlara ve bunlar arasındaki kompleks

yaşamsal ilişkilere ait unsurlar ve özellikler sermaye ilişkisinin özellikleri ve unsurları olarak yeniden inşa edilir. Yaşamsal olanı üretime indirgelediği oranda da sermaye kendisini insanlık tarihinin en ilerici, verimli üretim örgütlenmesi olarak sunar. Bir başka ifadeyle, sermaye artık nesnel, doğal, rasyonel ve olası dünyaların en iyisi olarak belirir.

Kapitalist gıda rejimi kavramsallaştırmasının öncelikli meselesi de sermayenin yaşamın döngüsünü bir yok oluş süreci olarak yeniden kuran bu genel yöneliminin tarım-gıda alanında aldığı biçimlerin eleştirisidir. Bu anlamıyla bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak sermayenin tarım-gıda alanındaki yönelimlerini ve dolayısıyla çelişkilerini kapitalizmin görece uzun tarihi düzeyinde ele alarak iki düzlemde tartışmak mümkün görünmektedir: (1) gezegensel tarımsallaşma: kır-doğa aksının kapitalist tarımsallaşması; (2) gıdanın tarımsızlaşması: gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, ekolojik, vb. bağların kopması.

Gezegensel Tarımsallaşma: Kır-Doğa Aksının Tarımsallaşması

Kır-doğa aksının tarımsallaşması, bu anlamıyla gezegensel tarımsallaşma kavramı, zengin tartışmaların konusu olan tarımda kapitalist gelişme dinamiklerinin bir de bu gözle yeniden değerlendirmesine bir çağrı olarak da düşünülebilir. Metalaşma, sanayileşme, ticarileşme, proleterleşme, modernleşme, kentleşme, kalkınma gibi listesi uzatılabilecek kavramlar aracılığıyla yürütülen ve sosyal bilimlerin zengin bilgi birikiminin de önemli bir bölümünü oluşturan analizlerin bu çerçevede yeniden bir okumaya tabi tutulmasına dönük bir çağrı. Burada, Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın yanı sıra Afrika ve Asya'daki geniş arazilerin sömürgeleştirilme süreçlerini ve tarımsal üretim eksenli dönüşümünü (örn., Campbell, 2022; McMichael, 1984); Yeşil Devrim olarak da adlandırılan teknoloji ve tekniklerin gelişimini ve makineleşme ve kimyasallaşma yoluyla tarımsal üretimin yoğunlaştırılması hamlelerini (örn., Patel, 2013); bütün bunlar çerçevesinde türlerin ve bitki çeşitlerinin yanı sıra bir bütün olarak ekosistemin dönüşümünü (örn., Moore 2015; Taşdemir Yaşın, 2023) gezegensel tarımsallaşma kavramı odağında yeniden ele almak mümkün. Tarım-gıda ilişkilerinin tarihsel değişim ve dönüşüm süreçlerinin analizine yönelik bu yeniden okuma, güncel kapitalist formların incelenmesi ve eleştirisi ile iç içe geçmektedir. Genetik ve biyoloji alanlarındaki gelişmeleri, hassas tarım, akıllı tarım, Tarım 4.0, dikey tarım, hücresel tarım gibi yeni 'tarım' tekniklerinin ortaya çıkışını, tarlayı bir veri tarlası/bankası olarak yeniden kurduğu oranda tarımı da "çiftçisiz tarım" (*agriculture without farmers / farming without farmers*) olarak yeniden inşa eden dijitalleşme süreçlerini yine gezegensel tarımsallaşma kavramı bağlamında düşünmek mümkün (krş. Bronson, 2021; Carolan, 2016; Dietz ve Drechsel, 2021;

FAO, 2022; Fraser 2022, Gugganig vd., 2023; Hackfort, 2021; Rotz vd., 2019; Stone 2021; Visser vd., 2021).

Yukarıda sıralanan unsurları ortak kesen kritik nokta, daha fazla üretme ihtiyacına yapılan amansız vurgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kır, doğa ve bizatihi yaşamın ve varlığın kendisi tarımsal üretimin ve gıda üretiminin bir fonksiyonundan ibaret olarak belirebilmektedir. Kapitalist gıda rejiminin bu mottosunu belki de en yalın ve çarpıcı haliyle ifade eden Türkiye'nin 27. ve son başbakanı Binali Yıldırım olmuştur. Farklı bir bağlamda dile getirilmiş olsa da gezegeni devasa bir tarım arazisi, bir kapitalist çiftlik olarak kurgulamaya ve kurmaya yönelen bu üretimci mottoyu daha iyi ifade edecek kelimeler bulmak güçtür: "Ekin, deliler gibi ekin, dağı taşı ekin!" (Yıldırım, 2022). Bu bağlamda kapitalist gıda rejiminin tarihi, gezegenin tarımsallaşması, bir diğer ifadeyle gezegensel tarımsallaşma olarak da görülebilir. İddialı bir şekilde ifade edecek olursak, her ne kadar insanlık tarihinde tarımın ortaya çıkışı yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar uzansa da gezegenin kendisinin dev bir tarla/çiftlik olarak tahayyül edilmeye başlanmasının ancak kapitalizmle birlikte gerçekleştiği söylenebilir.

Hiç şüphesiz, gezegensel tarımsallaşmasının tarihsel seyrini ve farklı biçimlerini analiz etmek, yani kır-doğa aksının tarımsallaşmasının tarihi boyunca ortaya çıkan farklılaşmaları, süreksizlikleri, kopmaları vb. analiz etmek son derece önemlidir. Örneğin, yukarıda birinci bölümde de dile getirildiği üzere gıda rejimi dönemselleştirmelerini takip ederek, bu tarihsel biçimleri *sömürgeci tarımsallaşma*, *kalkınmacı tarımsallaşma* ve son olarak *neoliberal tarımsallaşma* olarak kavramsallaştırmak mümkündür. Bu tarihsel, toplumsal, ekolojik ve kültürel farklılaşmalar, toprağın, minerallerin, tohumun, bitkilerin, hayvanların, suyun, balıkların, genlerin, kırsal mekânın, ekosistem döngülerinin vb. tarımsallaştırılması gibi güzergahlarda da ayrı ayrı takip edilebilir. Bütün bunlarla birlikte burada, bu makale bağlamında esas vurgulanmak istenen nokta, bu süreksizliklerin ve farklılaşmaların daha ziyade toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin sürekliliği açısından analizinin önemidir.

Hemen belirtmek gerekir ki, tarımın kendisini toplumsal ve ekolojik açıdan giderek imkânsız kılan da kırsalın/doğanın bu kapitalist tarımsallaştırılmasıdır. Bu durum, bitkilerin, hayvanların ve insanların topraktan ve sudan büyük göçünün yanı sıra tarımın kendisini en başta mümkün kılan biyo-jeolojik ve ekolojik koşulların yok edilmesinde de kendini göstermektedir. Kapitalist tarımın ancak ticari bir değer taşıdığı oranda değerli görülebilen ürünleri, dış girdilere bağımlılık, standardizasyon, monokültür ve yüksek enerji kullanımı gibi bilinen özellikleri temelinde üretebilmesi, bu süreçlerin başlıca nedeni olarak karşımıza

çıkar. Başka bir deyişle, sermaye biyo-jeolojik ve toplumsal-ekolojik mekânları ve zamanları kendi değerlenme süreçlerinin mekân ve zamanlarına indirgedikçe, üretim ve yeniden üretim ilişkileri arasındaki içkin bağları koparır ve tarımsal üretimi hem toplumsal hem de ekolojik anlamda salt ekstraktivist bir sürece dönüştürür. Kısacası sermaye esas olarak *tarımsallaştırdığı* ölçüde *tarımsızlaşma* yaratır. Bu anlamda, kapitalist gıda rejiminin toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin sınırları içinde çözülmesi mümkün olmayan çelişkilerinden birisi de burada yatmaktadır: Sermayenin gezegensel tarımsallaşma eğilimi, tarımsallaştırdıkça bildiğimiz anlamıyla tarımı da imkânsız hale getirir; dünyanın kendisini bir çiftlik olarak yeniden kurduğu oranda çiftçiliğin ve tarımın sosyo-ekolojik koşullarını da yok eder.

Gıdanın Tarımsızlaşması: Dünyanın Bir Gıda Fabrikası Olarak Yeniden Kurulması

Kapitalist gıda rejiminin gıdanın tarımsızlaşması eğilimi bakımından, temel mesele gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, kültürel ve ekolojik bağların koparılmasıdır. Kapitalizm gıdayı bir meta ve dolayısıyla sermaye birikiminin önemli bir alanı olarak yeniden kurarken, karakteristik, tanımlayıcı motivasyonu mümkün olduğunca çok gıda üretmek olarak belirir. Burada mümkün olan her yerde ve her zaman gıda üretme dürtüsü ile hareket edilir. Gıda, sermaye birikiminin bir yan ürününe, niyet edilmemiş sonucuna, çıktısına dönüşür. Bu yönelim bağlamında, sermaye, gıdanın ve gıda üretiminin organik, canlı doğasını, kendi değerlenme süreçlerine bir engel olarak görür (Mann ve Dickinson, 1978). Bir başka ifadeyle, tarım-gıda alanında sermaye, ölümler canlılara tercih edildiği bir toplumsal ve ekolojik ilişki olarak belirir. Bu “engellerin”, aynı zamanda sermayenin yukarıda tartışılan kır-doğa aksını tarımsallaştırma eğilimiyle iç içe geçtiği de ayrıca not edilebilir: sermaye tarımsallaştırdıkça bildiğimiz anlamda tarımın kendisini imkânsız hale getiren toplumsal-ekolojik sorunlar ve krizler yaratır ve bu kriz ve sorunları çözme iddiasıyla da gıdayı tarımsızlaştırma girişimlerini de genişletir.

Bu temelde, sermaye ilişkisi içinde gıda endüstrisinin ortaya çıkışı ve gelişimi yoluyla, gıda ile tarım-kır-doğa arasındaki tarihsel, kültürel, ekolojik, mekânsal ve toplumsal bağlar ve bağlantılar da hızla aşınma eğilimine girmektedir. Bu süreci, gıdanın giderek artan oranlarda ve hızda *zamansızlaşması*, *tarihsizleşmesi* ve *mekânsızlaşması* olarak okumak da mümkündür (krş. IPES-Food, 2024). “Yersiz-yurtsuz gıda rejimi” (*food from nowhere regime*) kavramıyla da ele alınabilecek bu dinamik çerçevesinde, ikamecilik, kimyasallaşma ve biyoteknoloji gibi alanlardaki ve üretim tekniklerindeki gelişmeler aracılığıyla gıda yalnızca tarımsal üretim süreçlerinden değil, içinde şekillendiği tarihsel kültürel bağlamdan da

soyutlanarak besin değerlerine indirgenir (krş. Bové ve Dufour, 2001; McMichael, 2009). Risk sermayesinin ve bu alandaki girişimcilerin gıdanın *kişiselleştirilmesi* olarak da sunduğu bu süreç, gıdanın bir imge ve gerçeklik olarak parçalanması, teknikleştirilerek kendisini oluşturan parçalarına indirgenmesi ve/ya gıdayı oluşturan unsurların kendilerinin de sermaye suretinde yeniden kurulması olarak da düşünülebilir (örn., Friedberg, 2024, 2019).

Gezegensel tarımsallaşma eğiliminde olduğu gibi, burada da kapitalist gıda rejiminin tarihi boyunca gıdanın tarımsızlaşma süreçlerinin farklılaşan toplumsal-ekolojik biçimlerinin karşılaştırmalı ve tarihsel analizi elbette kritik bir önem taşır. Örneğin, 19. yüzyılın sonlarından itibaren kimya, fizik ve ilgili disiplinlerdeki gelişmelerin bir meta olarak gıdanın sınırlarının genişletilmesinde başrolü oynadığı düşünülebilir. Özellikle 1990'lardan itibaren gıdanın tarımsızlaşmasında öncü rolün kimyadan biyoloji ve genetik alanlarına doğru kaydığı iddia edilebilir. Son zamanlarda ise bilgi teknolojilerinin artan hegemonyasına tanık olduğumuzu söylemek mümkün. Bu doğrultuda güncel kimi gelişmelerden örnek vermek gerekirse dikey tarım, topraksız tarım gibi uygulamaların gelişimini, “laboratuvar gıdaların” ortaya çıkışını ve “gıdayı bir yazılım olarak” yeniden kurmaya meyleden dijitalleşme süreçlerini yine gıdanın tarımsızlaşması eğilimi çerçevesinde düşünebiliriz. Ancak bütün bunlarla birlikte, gezegensel tarımsallaşma tartışmasına benzer bir şekilde, burada, bu makale bağlamında altı çizilmek istenen temel nokta, tüm bu farklılaşmaların hareket halindeki bir toplumsal-ekolojik çelişki olarak sermayenin sürekliliği açısından analizinin taşıdığı önemdir.

Bu bakımdan kritik noktalardan birisi de gıdanın tarımsızlaşma eğiliminin bizatihi gıdanın kendisini giderek olanaksız hale getirmesidir. Örneğin günümüzde “ekolojik”, “organik”, “sağlıklı” ve hatta “gerçek” gıda gibi belirli sıfatları kullanmaksızın gıda hakkında konuşmanın giderek imkânsız hale gelmesi, bu sürecin önemli göstergelerinden birisi olarak düşünülebilir. Sermaye tüm gezegeni bir gıda fabrikası olarak yeniden kurduğu oranda, gıdanın *neliği* meselesi de –ancak bir takım ‘bilimsel’ uzmanlıklar çerçevesinde cevaplanabileceği iddia edilen– önemli bir soru olarak ortaya çıkar. Kısacası, bildiğimiz anlamıyla gıda, toplumsal-ekolojik bir ilişki olarak sermayenin ufku içinde çözülemeyecek bir olanaksızlık, bir muamma olarak belirir.

4. SONUÇ YERİNE: KAPİTALİST GIDA REJİMİ VE TARIM/KÖYLÜ SORUNU

Sermayenin değerlenme alanını, yaşamın/gezegenin kendisi düzeyinde yeniden kurma çabaları elbette tarım ve gıda alanıyla sınırlı değil. Kapitalist

ilişkilerin bu doğrultudaki yönelimleri ve biçimleri, bunların tarihsel, toplumsal, siyasal, ekolojik, kültürel, ekonomik sonuçları, bütün bunlara nasıl dur deneceği, kısacası bu hikâyenin nasıl kavranacağı meselesi çok farklı alanlarda oldukça zengin tartışmaları da beraberinde getiriyor. Bir yandan geleceğe dair kaygılar ve/ya arayışlar temelinde güncel soru(n)lar zengin tartışmaların ve kuramsal açılımların konusu oluyor. Örneğin feminist açılımlar temelinde toplumsal yeniden üretim kuramı ve ilgili tartışmalar, ekoloji-doğa merkezli kuramsal açılımlar, insan – insan-olmayan ilişkilerine ve etkileşimlerine dair genişleyen tartışmalar, ırksal kapitalizm kavramsallaştırmaları, ilk(s)el birikim kavramının güncel ele alınışları gibi listesi rahatlıkla uzatılabilecek ‘yeni’ tartışmalar bu bağlamda değerlendirilebilir. Diğer yandan, bugünün sorunları ve gelecek arayışları geçmişin bakiyesini, insanlığın, doğanın, kapitalizmin tarihini yeniden yazmaya bir çağrı çıkarıyor. Doğa/çevre tarihi literatürünün gelişmesi, kapitalist modernitenin köklerine ilişkin zenginleşen tartışmalar, “küresel tarih” kavramının ve literatürünün gelişimi gibi yine listesi uzatılabilecek kuramsal ve ampirik açılımlar bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bu açılımların esas olarak yaşamla bağı tarihsel olarak kuvvetli olagelmiş alanlardan (feminizm, yeniden üretim, ırksal kapitalizm eleştirileri, ilksel birikim tartışmaları, ekoloji, doğa, vb.) daha güçlü bir şekilde gelmesi; bir yanı sıra kapitalizmin, belki de daha da önemlisi bizatihi yaşamın ve doğanın tarihinin yeniden yazılmaya girişilmesi, sermayenin kendi suretinde (yeniden) bir dünya yaratma çabalarına dair de önemli fikirler veriyor. Başka türlü söyleyecek olursak, kapitalist ilişkilere ve kapitalizmin tarihine yönelik analizlerin, insan-olmayanlarla ilişkilerimizi de merkeze taşıyacak şekilde bizatihi yaşamın, doğanın ve gezegenimizin bugününün ve tarihinin sorgusu düzeyinde ele alınmaya başlanması, sermayenin güncel eğilimleri bakımından da bir uyarı niteliği taşıyor.

Tarım-gıda alanındaki gelişmelerin giderek artan bir kuramsal-politik ilgiye mazhar olması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Sermayenin gıda rejimini eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde ve kapitalist irrasyonel rasyonalite kavramı odağında yeniden ele almaya çalışmak da bu geniş çerçevenin içinde şekillenen kuramsal-politik bir arayışın ürünü olarak görülebilir. Bu çerçevede, gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramlarıyla yürütmeye çalıştığım tartışmanın, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizine üç düzeyde önemli katkılar sunabileceğine inanıyorum. Bir başka ifadeyle, bu kavramsal araçların ve arayışların öne çıkardığı, yeniden ve/ya yenice sorduğu soruları üç başlıkta ele almak mümkün. Birbiriyle iç içe geçen üç soru düzeyinin, aynı zamanda giriş bölümünde dile getirilen sorular çerçevesinde tarım/köylü sorununun yeniden kavramsallaştırmasının da üç sac ayağını oluşturduğunu

söylemek mümkün: (1) sermayenin hegemonyasında bir bilgi/iktidar sorunu olarak tarım/köylü sorunu; (2) bir fark ve özne sorgusu olarak tarım/köylü sorunu ve (3) kapitalizmi aşma mücadelesi olarak tarım/köylü sorunu.

Birincisi tarım-gıda bilgisi ve bu alana yönelik bilgi üretim süreçlerinin kuramsal, metodolojik yönelimleriyle alakalı: Tarım-gıda ilişkilerini anlamaya dönük varsayımlarımız, kavramsal araçlarımız, metodolojik stratejilerimiz, analiz nesnellerimiz, peşine düştüğümüz sorunlar ve sorular vb. nasıl kuruluyor? Bunlar arasında neler, nasıl önceliklendiriliyor? Kısacası kapitalist gıda rejimi nasıl bir bilgi üretiyor, bilgi üretim süreçlerini nasıl şekillendiriyor? Bu soru etrafında ve gezegensel tarımsallaşma ve gıdanın tarımsızlaşması kavramları çerçevesinde görece 'eski' kavramların (tarım, gıda, kırsal, köylü, toprak, doğa, tarımsal üretim ve gıda üretimi, verim, beslenme, vb.) ve görece 'yeni' kavramların (gıda sistemi, biyoekonomi, gıda güvencesi, gıda egemenliği, agroekoloji, vb.) 'yeniden' bir değerlendirmesine ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Burada, yalnızca bu kavramların farklı ele alınış biçimlerinin, makale boyunca ifade etmeye çalıştığım tartışmalar ışığında karşılaştırmalı bir analizinden bahsetmiyorum. Daha ziyade bütün bu kavramların kuruluşunun kapitalist gıda rejimi ile içsel bağlantılarının tartışmaya açılmasının önemini dile getirmeye çalışıyorum. Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin bizatihi bu kavramlar aracılığıyla yeniden kurulmasının eleştirisinin altını çizmek istiyorum. Tersinden ifade edecek olursak, bu kavramların kapitalist gıda rejiminin irrasyonel rasyonalitesi ekseninde yeniden ve yeniden kurulması sürecinin eleştirisinin ilgili tartışmalara dahil etmenin kritik sonuçları olacağını düşünüyorum.

İkincisi kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin toplumsal ve ekolojik kuruluşu ile alakalı: Kapitalist gıda rejiminin kendi suretinde bir dünya/yaşam kurma süreçleri, hangi çelişkiler ve gerilimler üzerinden, kimler tarafından ve nasıl güç dengeleri içinde gerçekleşiyor, kurumsallaşıyor, pratiklere, normlara, değerlere dönüşüyor? Kapitalist tarım-gıda ilişkileri ne tip özneler üretiyor? Gerek insan gerek insan-olmayanlar bakımından özneleşme süreçleri hangi dinamikler içinde nasıl yeniden şekilleniyor? Tersinden ifade edecek olursak, sermayenin gıda rejiminin irrasyonel rasyonalitesi hangi dinamikler, süreçler, aktörler, gerilimler, çatışmalar, çelişkiler eliyle özneleşiyor? Burada sermayenin gıda rejiminin dünyayı yeniden kurma sürecinin yarattığı fark/lılık ve özne/kimlik sorgusunu, ikilikler üzerinden yürütülen bir analizlerin ötesine taşıyacak bir şekilde tartışmaya açmayı kastediyorum.

Üçüncüsü, tarım-gıda ütopyaları, hayalleri, imgeleri, alternatif tahayyülleri ve bütün bunlar ekseninde şekillenen mücadeleleri ile alakalı: Kapitalist gıda rejiminin dışı, ötesi, ötekisi, alternatifini hangi dinamikler içinde ve nasıl kuruluyor?

Benzer bir şekilde alternatif arayışları, ütopyalar, tahayyüller kapitalist gıda rejimini nasıl yeniden şekillendiriyor? Bu sorular, kanımca, analizin merkezine çelişkileri taşıdığı oranda, kapitalist olanın olanaklılık koşulları ile kapitalist ilişkilerin ötesine, dışına yönelik analizleri de zenginleştirme imkânı barındırıyor. Kapitalist karakterin, kapitalist olmayanı da yeniden inşa eden yanlarına, ya da kapitalist olmayanın kapitalizmi de inşa eden yanlarına dair iç içe geçen bir sorgunun zenginleşmesini kastediyorum. Başka türlü söyleyecek olursak, normatif olan ile analitik olanın bileşkesinde, her ikisini de aynı düzlemde analizin merkezine taşıyabilecek bir kuramsal-politik çerçevenin sınırlarını zorlamak bakımından burada sıralanan soruların önemli olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.) (2022), *Handbook of Critical Agrarian Studies* (Edward-Elgar Publishing).

Akram-Lodhi, A. Haroon ve Christobal Kay (2010a), "Surveying the Agrarian Question (Part 1): Unearthing Foundations, Exploring Diversity", *Journal of Peasant Studies*, 37 (1): 177-202.

Akram-Lodhi, A. Haroon, ve Christobal Kay (2010b), "Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates and Beyond", *Journal of Peasant Studies*, 37 (2): 255-284.

Araghi, Farshad (2009), "Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism", *Review (Fernand Braudel Center)*, 32 (1): 113-146.

Araghi, Farshad (2000), "The Great Global Enclosure of Our Times: Peasant and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century", Magdoff Fred, John Bellamy Foster ve Frederick H. Buttel (Der.), *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* (New York: Monthly Review): 145-160.

Aydın, Zülküf (2017), *Çağdaş Tarım Sorunu* (Ankara: İmge).

Bernstein, Henry (2016), "Agrarian political economy and modern world capitalism: the contributions of food regime analysis", *Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 611-647.

Bernstein, Henry (2014), "Food sovereignty via the 'peasant way': A sceptical view", *Journal of Peasant Studies*, 41 (2): 1031–1063.

Bernstein, Henry (2009), *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Oya Köymen).

Bernstein, Henry, Harriet Friedmann, Jan Douwe van der Ploeg, Teodor Shanin ve Ben White (2018), "Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966-2016", *The Journal of Peasant Studies*, 45 (4): 689-714.

Board on Agriculture of the National Research Council (1993), *Managing Global Genetic Resources* (Washington, DC: National Academy Press).

Bonanno, Alessandro (2009), "Sociology of Agriculture and Food Beginning and Maturity: The Contribution of the Missouri School", *Southern Rural Sociology*, 24 (2): 29-47.

Bonefeld, Werner (2016), "Bringing critical theory back in at a time of misery: Three beginnings without conclusion", *Capital & Class*, 40 (2): 233-244.

Bonefeld, Werner (2014), *Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason* (New York, Londra, New Delhi, Sydney: Bloomsbury).

Bonefeld, Werner ve Kosmas Psychopedis (Der.) (2005), *Human Dignity: Social Autonomy and the Critique of Capitalism* (Aldershot, Burlington: Ashgate).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1992a), *Open Marxism Volume I: Dialectics and History* (Londra: Pluto Press).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1992b), *Open Marxism Volume II: Theory and Practice* (Londra: Pluto Press).

Bonefeld, Werner, Richard Gunn, John Holloway ve Kosmas Psychopedis (Der.) (1995), *Open Marxism Volume III: Emancipating Marx* (Londra: Pluto Press).

Borras, Saturnino M. Jr., Marc Edelman ve Christobal Kay (Der.) (2008), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Wiley-Blackwell).

Bottomore Tom ve Robert Nisbet (Der.) (1979), *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann).

Bové, José ve François Dufour (2001), *The World Is Not for Sale: Farmers Against Junk Food* (Londra: Verso).

Brass, Tom (2000), *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth* (London ve Portland, OR: F. Cass).

Bronson, Kelly (2021), *The Immaculate Conception of Data: Agribusiness, Activists, and Their Shared Politics of the Future* (McGill-Queen's University Press).

Buttel, Frederick H. (2001), "Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy", *Sociologia Ruralis*, 41 (2): 165-181.

Büke, Atakan (2024), "Bir Burjuva Tarım-Gıda Ütopyası: Tarım 4.0", *Teori ve Eylem*, 66: 33-45.

Büke, Atakan (2020), "Bir Gıda Rejimi Olarak Kapitalizm ve Tarım/Köylü Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 153: 8-27.

Büke, Atakan (2019), "21. Yüzyılda Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi ve Tarım/Köylü Sorunu Tartışmaları", *Praksis* 50: 123-148.

Büke, Atakan (2018), *Capitalist Food Regime and the Agrifood Problem: A Critique of Political Economic and Post-Developmentalist Understandings of the Agrarian/Peasant Question* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü).

Campbell, Hugh (2022), *Farming Inside Invisible Worlds: Modernist Agriculture and its Consequences* (London: Bloomsbury Academic).

Callinicos, Alex (2007), *Social Theory: A Historical Introduction* (Cambridge: Polity).

Carolan, Michael (2016), "Agro-Digital Governance and Life Itself: Food Politics at the Intersection of Code and Affect", *Sociologia Ruralis*, 57 (1): 816-835.

Carolan, Michael (2012), *The Sociology of Food and Agriculture* (Londra ve New York: Routledge).

Chatham House (2021), *Food system impacts on biodiversity loss Three levers for food system transformation in support of nature* (Londra).

Clapp, Jennifer (2012), *Food* (Cambridge: Polity).

Clarke, Simon (1992), *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber* (New York: Mac-Millan Academic and Professional).

Clarke, Simon (1988), *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State* (Vermont: Edward Elgar, Aldershot ve Gower).

Clarke, Simon (1980), "Althusserian Marxism", Clarke, Simon (Der.), *One-Dimensional Marxism* (Londra ve New York: Allison ve Busby): 7-107.

Dietz, Kristina ve Franza Drechsel (2021), “Digital Agriculture”, Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.), Handbook of Critical Agrarian Studies (Edward-Elgar Publishing): 568-580.

Dünya Bankası (2021), “A Roadmap for Building the Digital Future of Food and Agriculture”, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2021/03/16/a-roadmap-for-building-the-digital-future-of-food-and-agriculture> (16.03.2021).

Ecevit, Mehmet C. (2006-2014), Kır Sosyolojisi Basılmamış Ders Notları (Ankara: ODTÜ Sosyoloji Bölümü).

Ecevit, Mehmet C. (2016), “Radikalizm Sarmalında Direnen Bir Yaşam Coşkusu: ODTÜ”, Konferans Tebliği, Hasan Ünal Nalbantoğlu Sempozyumu V: Üniversite ve Toplum, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, 21-23 Mart, Ankara.

Edelman, Marc ve Wendy Wolford (2017), Introduction: Critical Agrarian Studies in Theory and Practice, Antipode, 49(4): 959–976.

Escobar, Arturo (1995), Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World (Princeton University).

ETC Group (Action Group on Erosion, Technology and Concentration) (2017), Who Will Feed Us? The Peasant Food Web vs. The Industrial Food Chain (ETC Group).

FAO (2023), “Agricultural production statistics 2000–2022”, FAOSTAT Analytical Brief 79, <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fba4ef43-422c-4d73-886e-3016ff47df52/content> (17.09.2024).

FAO (2022), Gene Editing and Agrifood Systems (Rome: FAO).

FAO (2020), “Harnessing Artificial Intelligence's transformative power to make food systems more efficient, sustainable and inclusive”, <https://www.fao.org/newsroom/detail/Harnessing-Artificial-Intelligence's-transformative-power-to-make-food-systems-more-efficient-sustainable-and-inclusive/en> (28.02.2022).

FAO (2019), The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture (Rome: FAO).

FAO (2017), The Future of Food and Agriculture: Trends and Challenges (Rome: FAO).

FAO (2004), “What is happening to agrobiodiversity”, <https://www.fao.org/3/y5609e/y5609e02.htm> (17.09.2024).

FAO (2009), *How to Feed the World in 2050* (Rome: FAO).

FAO (1999), “Women: users, preservers and managers of agrobiodiversity”, https://www.fao.org/4/x0171e/x0171e03.htm#P181_22270 (17.09.2024).

FAO (1997), *The State of the World’s Plant Genetic Resources for Food and Agriculture* (Rome).

Federici, Silvia (2014), *Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim* (İstanbul: Otonom Yayıncılık) (Çev. Bilge Tannısever, Sinem Özer, Münevver Çelik, Melis İnan, Ece Durmuş).

Fraser, Alastair (2022), “The digital revolution, data curation, and the new dynamics of food sovereignty construction”, *The Journal of Peasant Studies*, 47 (1): 208-226.

Friedberg, David (2024), “A scientific breakthrough that could transform how we produce food”, https://www.ted.com/talks/david_friedberg_a_scientific_breakthrough_that_could_transform_how_we_produce_food?subtitle=en (10.08.2024).

Friedberg, David (2019), “What is the Future of Food? CEO of Agtech's 1st Unicorn David Friedberg Offers His Vision”, <https://thisisfuturefood.com/episodes/what-is-the-future-of-food-ceo-of-agtechs-1st-unicorn-david-friedberg-offers-his-vision> (09.08.2024).

Friedmann, Harriet (2005), “From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and the Emergence of Food Regimes”, Buttel, Frederick H. ve Philip McMichael (Der.), *New Directions in the Sociology of International Development: Research in Rural Sociology and Development* (Amsterdam: Elsevier): 227-64.

Friedmann, Harriet (2004), *From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes* (Yayımlanmamış Tebliğ) (XI World Congress of Rural Sociology: New Directions in the Sociology of Global Development, Trondheim, 25-30 Temmuz).

Friedmann, Harriet ve Philip McMichael (1989), “Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the present”, *Sociologia Ruralis*, 29 (2): 93-117.

Giddens, Anthony (1982), *Sociology: A Brief but Critical Introduction* (New York: Harcourt Brace Jovanovich).

Giddens, Anthony (1971), *Capitalism and modern social theory; an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber* (Cambridge University Press).

Gugganig, Mascha, Karly Ann Burch, Julie Guthman ve Kelly Bronson (2023), “Contested agri-food futures: Introduction to the Special Issue”, *Agriculture and Human Values*, 40: 787-798.

Hackfort, Sarah (2021), “Patterns of Inequalities in Digital Agriculture: A Systematic Literature Review”, *Sustainability*, MDPI, 13 (22): 1-18.

IPES-Food (2024), *Food From Somewhere: Building Food Security and Resilience Through Territorial Markets* (Brussels, Belgium)

Koç, Mustafa, Jennifer Sumner ve Anthony Winson (Der.) (2021), *Critical Perspectives in Food Studies* (Oxford: Oxford University Press).

Mann, Susan A. ve James M. Dickinson (1978), “Obstacles to the Development of Capitalist Agriculture”, *The Journal of Peasant Studies*, 5: 466-81.

McMichael, Philip (2021), “Food Regimes”, Akram-Lodhi, A. Haroon, Kristina Dietz, Bettina Engels ve Ben M. McKay (Der.), *Handbook of Critical Agrarian Studies* (Edward Elgar Publishing): 218-231.

McMichael, Philip (2013), *Food Regimes and Agrarian Questions* (Fernwood).

McMichael, Philip (2009), “A Food Regime Genealogy”, *Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139-169.

McMichael, Philip (2008), “Peasants Make Their Own History, But Not as They Please...”, Borras, Saturnino Jr., Marc Edelman ve Christobal Kay (Der.) (2008), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Wiley-Blackwell): 37-60.

McMichael, Philip (1984), *Settlers and the Agrarian Question: Foundations of Capitalism in Colonial Australia* (Cambridge: Cambridge University Press).

Moore, Jason (2015), *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, London (New York: Verso).

Moyo, Sam, Jha Praveen ve Paris Yeros (2015), “The Agrarian Question in the 21st Century”, *Economic and Political Weekly*, 50 (37): 35-41.

Nestle, Marion (2013), *Food Politics* (Berkeley: University of California).

Patel, Raj (2013), “The Long Green Revolution”, *The Journal of Peasant Studies*, 40 (1): 1-63.

Plank, Christina, Rike Stotten ve Robert Hafner (2024), “Values-based modes of production and consumption: analyzing how food alternatives transform the current food regime”, *Frontier Sustainable Food Systems*, 8: 1-9.

Rahnema, Majid ve Victoria Bawtere (Der.) (1997), *The Post-Development Reader* (London, New York: Zed Books).

Rosset, Peter M. ve Miguel A. Altieri (2017), *Agroecology: Science and Politics (Practical Action ve Fernwood)*.

Sachs, Wolfgang (Der.) (2010 [1992]), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (London & New York: Zed Books).

Riberio, José Duarte (2023), *Peasantry and Rural Resistance in the 21st Century Turkey: The Case of Çiftçi-Sen (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ritchie, Hannah (2022), “After millennia of agricultural expansion, the world has passed ‘peak agricultural land’”, <https://ourworldindata.org/peak-agriculture-land> (30.05.2022).

Ritzer, George ve Douglas J. Goodman (2004), *Classical Sociological Theory* (Boston: McGraw-Hill).

Rotz, Sarah, Emily Duncan, Matthew Small, Janos Botschner, Rozita Dara, Ian Mosby, Mark Reed ve Evan D.G. Fraser (2019), “The Politics of Digital Agricultural Technologies: A Preliminary Review”, *Sociologia Ruralis*, 59 (2): 203-229.

Sachs, Wolfgang (Der.) (2010), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (London & New York: Zed Books).

Stone, Glenn Davis (2021), “Surveillance agriculture and peasant autonomy”, *Journal of Agrarian Change*, 2022 (22): 608-631.

Swingewood, Alan (2000), *A Short History of Sociological Thought* (New York: St. Martin's Press).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2023), “The environmentalization of the agrarian question and the agrarianization of the climate justice movement”, Scoones, Ian, Saturnino M. Borrás Jr., Amita Baviskar, Marc Edelman, Nancy Lee Peluso ve Wendy Wolford (Der.), *Climate Change and Critical Agrarian Studies* (Londra: Routledge): 29-59.

TÜSiAD (2020), Tarım ve Gıda 2020: Sürdürülebilir Büyüme Bağlamında Tarım ve Gıda Sektörünün Analizi: Katma Değerin Artırılması, İnovasyon ve Dijital Tarım (İstanbul: TÜSiAD).

van der Ploeg, Jan Douwe (2013), Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto (Fernwood Publishing).

van der Ploeg, Jan Douwe (2008), The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization (London, Sterling, VA: Earthscan).

Visser, Oane, Sarah Ruth Sippel ve Louis Thiemann (2021), “Imprecision farming? Examining the (in)accuracy and risks of digital agriculture”, Journal of Rural Studies, 86: 623-632.

Yıldırım, Binali (2022), “Binali Yıldırım’dan çiftçilere: Deliler gibi ekin, dağı taşı ekin!”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/binali-yildirimdan-ciftcilere-deliler-gibi-ekin-dagi-tasi-ekin-1919717> (17.09.2024).

Zeitlin, Irwing M. (2001), Ideology and the Development of Sociological Theory (Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall).

**SERMAYE-DOĞA İLİŞKİSİ VE 21. YÜZYIL TARIM
SORUNU: EKONOMİ-POLİTİK VE POLİTİK
EKOLOJİYİ BULUŞTURMAK**

**CAPITAL-NATURE RELATION AND THE 21ST
CENTURY AGRARIAN QUESTION: BRIDGING
POLITICAL ECONOMY AND POLITICAL ECOLOGY***

Zehra TAŞDEMİR YAŞIN*

ÖZ

21. yüzyıl tarım sorunu, küresel ölçekli sermaye birikimi süreçlerinin artan doğa tahakkümü üzerinden genişlemesi ve derinleşmesi kapsamında dönüşmektedir. Bu makale, 21. yüzyıl tarım sorununu kapitalist dünya ekonomisinin sosyo-ekolojik çelişkileri bağlamında ele almaktadır. Makale, öncelikle mevcut eko-Marksist yaklaşımların kritik bir incelemesi aracılığıyla kapitalizmin ekolojik çelişkilerini anlamaya yönelik teorik bir perspektif ortaya koymaktadır. Daha sonra bu yaklaşım üzerinden, Marksist ekonomi-politik literatürde geleneksel tarım sorunu anlatısının güncel tarihsel düzlemdeki sınırlarını göstermekte ve tarımı bir üretim alanı olmanın ötesinde, aynı zamanda sosyo-ekolojik bir yeniden üretim ilişkisi olarak konumlamakta ve bu ilişkinin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini sorunsallaştırmaktadır. Bu kapsamda,

* Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin Avrupa Araştırma Konseyi (ERC) Synergy Programı tarafından desteklenmiş ve REAL projesi (ERC-2022-SYG REAL 101071647) kapsamında fon almıştır. Özyeğin Üniversitesi LOAF Lab ve Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatifi bünyesinde "Türkiye Tarım Tartışmaları Mirası ve Geleceği Kuşaklar Arası Seminer Dizisi" adıyla Türkiye'de tarım ve kırsal tartışmalarına önemli bir güncel zemin kazandıran ve böylece bu makalenin hazırlanmasına vesile olan Candan Türkkan, Atakan Büke ve Murat Bayramoğlu'na ve değerlendirmeleriyle bu makaleye katkı sunan iki hakeme teşekkür ederim.

* Doktora Sonrası Araştırmacı, ICTA-UAB, Barselona, İspanya, zehra.yasin@uab.cat, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5823-7145>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 17.10.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 23.01.2025

tarımın ekstraktif bir değer üretim modeli olarak yeniden yapıldığı; bu doğrultuda tarım, toprak ve doğanın artan ve çeşitlenen biçimlerde küresel değer ilişkileri ve zinciri tarafından domine edildiği ve bu süreçlerin bir ürünü olarak tarım-çevre-gıda-toprak eksenli bir sosyo-ekolojik kriz dinamiği ortaya çıktığı tartışılmaktadır. Bu tartışma, Türkiye'de tarım ve kırsal dönüşümü ile sermaye-doğa ilişkisinin tarihsel olarak nasıl yeniden inşa edildiğine dair kavramsal bir çerçeve sunmakta ve özellikle kırsal-çevre hareketlerinin genişlettiği politik-ekolojik alanın önemine ve bu dönüşümle ve sosyo-ekolojik krizle ilişkisine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: 21. Yüzyıl Tarım Sorunu, Doğa Eksenli Tarım Sorunu, Ekstraktif Tarım, Sosyo-Ekolojik Kriz, Politik Ekoloji.

ABSTRACT

The 21st-century agrarian question is transforming in the context of an expanding and deepening domination of nature through global-scale capital accumulation processes. This article addresses the 21st-century agrarian question within a broader context of the socio-ecological contradictions of the capitalist world economy. It first presents a theoretical perspective to the understanding of the ecological contradictions of capitalism through a critical examination of existing eco-Marxist approaches. Then, through this perspective, it demonstrates the limitations of the traditional accounts of the agrarian question in the Marxist political economy in the contemporary historical context and specifies agrarian relations not only as a social relation of production but also as a socio-ecological relation of reproduction, problematizing how the latter has undergone major transformation. In this context, it discusses how agriculture is restructured as an extractive value model; how agriculture, land, resources and nature are increasingly and diversely dominated by global value relations and chains; and how these processes produce a socio-ecological crisis dynamic centered around agriculture, environment, food, and land. This discussion primarily offers a conceptual lens for understanding and exploring how the agrarian relations, the countryside and

the relationship between capital and nature in Turkey have been reconfiguring, highlighting the significance of the political-ecological field created and expanded by rural-environmental movements in connection to this transformation and its socio-ecological contradictions.

Keywords: 21. Century Agrarian Question, Agrarian Question of Nature, Agro-Extractivism, Socio-Ecological Crisis, Political Ecology.

GİRİŞ

Küresel gıda-tarım endüstrisinin iklim değişikliğine ve küresel çevre krizine etkisi birçok güncel araştırma tarafından ortaya konulmaktadır. Bu etkiyi gösteren birkaç somut örnek vermek gerekirse; küresel endüstriyel gıda-tarım sistemi, yaban hayatının tarihteki altıncı büyük kitlesel yok oluşundan, toplam sera gazı salımlarının üçte birinden, toplam tatlı su kaynakları kullanımının %70'inden, tüm arazi kullanımının %40'ından ve toplam ekili tarım arazilerinin %33'ünün yem bitkisi üretim alanlarına dönüşümünden sorumludur (Weis, 2007, 2010; Baird ve Barney, 2017; Mahowald vd. 2017; Crippa vd., 2021; Selwyn, 2021). Böylece, gıda-tarım endüstrisi toplum ve doğa arasındaki metabolik dengenin bozulmasına neden olan çok boyutlu bir sosyo-ekolojik istikrarsızlığın ya da krizin tetikleyici ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Toprak erozyonu, aşırı su tüketimi, gıda atığı birikimi, gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar, gıda ve beslenme krizi, obezite, kırsalda yerinden edilme, göç, aşırı kentleşme ve işsizlik, söz konusu küresel sosyo-ekolojik krizin birbiriyle ilintili bileşenleri arasındadır (Weis, 2010; Araghi, 2009b; McMichael, 2016; Taşdemir Yaşın, 2023). Neoliberal “iklim güvenliği” yaklaşımı bu krizin çözümüne yönelik hegemonik bir alan yaratmış ve tarım-çevre krizinin çözümünü “yeşil” çözümler ve “iklim-duyarlı” akıllı teknolojiler gibi yeni sermaye birikimi alanlarında konumlandırmıştır. Ancak, bu yanlış çözümler hem tarımın hem de iklim ve ekolojinin biyofiziksel temellerini daha da erozyona uğratmıştır (Weis, 2010; Borras ve Franco, 2018; Akram-Lodhi, 2021: 696).

Söz konusu sosyo-ekolojik kriz dinamiklerine karşın, 21. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisi biyoekonomi ve doğanın metalaşması ve kapitalizasyonu eksenli sermaye birikimi süreçlerini yapısal hale getiren bir dönüşüm süreci sergilemektedir. Dünya Ekonomik Formu bu dönüşümü fiziksel, dijital ve biyolojik dünyaların dijital/otomasyon/genetik teknolojiler aracılığıyla birleşimini kapsayan “dördüncü endüstriyel devrim” (Schwab, 2017) olarak tanımlamaktadır. Tarım-gıda endüstrisinin ve tarımsal üretimin yapısal

dönüşümü de bu dünya-tarihsel düzlem bağlamında ele alınmalıdır. Bu dönüşüm, Marksist ekonomi-politik çerçevede özellikle emek ekseninde tartışılan çağdaş tarım sorununun da dönüşümüne işaret etmekte ve emek-sermaye ilişkisi analitik lensinin teorik sınırlarını ortaya koymaktadır. Bu sınırlar artan biçimde politik-ekolojik yaklaşımların tarım sorunu analizine dahil edilmesi gerekliliğini göstermektedir. Bu doğrultuda, bu makalenin temel amacı tarımın küresel ölçekli yakın tarihsel dönüşümünü sosyo-ekolojik bir perspektiften, yani insan/toplum-doğa ilişkisinin sürdürülebilirliği perspektifinden, anlamak ve 21. yüzyıl tarım sorununu kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisinin bir bileşeni olarak konumlandırmaktır. Kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisi, kapitalist üretim ilişkilerinin doğayı ve insan-doğa ilişkisini değer/sermaye birikimi güdüsüyle dönüştürerek hem insan hem doğa için yaşamsal bir kriz ortaya çıkarmasını ifade etmektedir.

Bu makale, tarım sorununun Marksist değer kuramı kapsamında geliştirilen geleneksel teorik anlatımının güncel konjonktürde sosyo-ekolojik ekseninde gerçekleşen kırsal dönüşüm süreçleri ile bu süreçlerin ürettiği politik-ekolojik ekseninde şekillenen toplumsal alanı anlamadaki yetersizliğini ortaya koymaktadır. Dünya genelinde ortaya çıkan ve yayılan “gıda egemenliği”, “toprak egemenliği”, “kaynak egemenliği” gibi söylemleri merkezileştiren köylü-tarımsal üretici hareketleri, post-kapitalist kırsal kooperatifleşme ve kolektif eko-tarım ve agroekoloji hareketleri, madencilik ve ekolojik kırım karşıtı çevreci kırsal toplumsal hareketler ve tarımsal-iklim adaleti hareketleri söz konusu politik ekolojik alanın önemli toplumsal bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu hareketler gıdayı, tarımı, toprağı ve kırsalı doğa, insan-doğa ilişkisi ve toplumsal yeniden üretim ilişkileri ekseninde politikleştirmekte, tarımın kendisini politik bir araç ve pratik haline getirmektedir. Böylece bu hareketler kırsalda ve tarımda kapitalist gelişme ve değişme olgusunu Marksist sermaye-emek ilişkisi analitik lensi dahilinde hem köylülükten ücretli emeğe geçiş doğrultusunda okuyan lineer yaklaşımların, hem de coğrafyaya özgü farklılaşan emek biçimlerinin sermaye tarafından kapsanması biçiminde okuyan tarihsel yaklaşımların kavramsal sınırlarını göstermekte, doğa, yaşam ve ekolojik değişme odaklı yeni bir tarihselliği ve politik rasyonaliteyi inşa etmektedirler. Kırsal-tarımsal politik alanı, kapitalist gelişmenin dağılım eksenli üretim ilişkileri ve toplumsal çelişkileri bağlamının ötesinde toplum-doğa ilişkisi ve sürdürülebilir yaşam eksenli üretim ve yeniden üretim (*reproduction*) ilişkileri ve sosyo-ekolojik çelişkileri bağlamında yeni, politik-ekolojik, bir zemine taşımaktadırlar (Salleh, 1997; Barca, 2020). Ekolojik ihtilaflar, çevresel adalet, toplumsal-ekolojik yeniden üretim ve toplumsal çevre hareketlerini merkezine taşıyan disiplinlerarası politik ekoloji alanının çok boyutlu tartışma zemininde bu yeni kırsal hareketler en önemli yeri teşkil etmektedir

(Martinez-Alier, 2002; Martinez-Alier vd., 2016; Barca, 2020; Leff, 2021). Ancak, bu hareketlerin toplumsal-tarihsel karakterini ve politik özneliğini anlamak ekonomi-politiği ve politik ekolojiyi buluşturan entegre yaklaşımların gerekliliğini ortaya koymaktadır (bkz. Barca, 2020; Borrás vd., 2021). Bu aynı zamanda, eko-Marxist ve Markist ekofeminist eleştirilerin yakın zamanda geliştirdiği kavramsal dağarcık ile tarih-teori ilişkisini yeniden inşa etmesi ve bu minvalde politik-ekolojiye doğrudan dahil olması anlamına gelmektedir.

Bu doğrultuda, bu makale iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, eko-Marxist ekonomi-politiğin kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesine ve sosyo-ekolojik dönüşümün kaynaklarına birbirinden farklılaşan yaklaşımları ele alınmaktadır. Burada amaç, farklı perspektiflerin ve sonuçlarının mukayeseli bir analizi ile 21. yüzyıl sosyo-ekolojik ve politik-ekolojik tarihselliğinin zorunlu kıldığı yeni bir tarih-teori ilişkisini inşa edebilecek kavramsal araçları ortaya koymaktır. İkinci kısımda ise, söz konusu araçlar 21. yüzyıl tarım sorununun dünya-tarihsel düzlemde dönüşümünü ve bir sosyo-ekolojik kriz dinamiği haline gelmesini anlamada kullanılmaktadır. Burada sunulan yaklaşımın amacı, kapitalist tarımın dönüşümünde emeği ve sermaye-emek ilişkisinin dönüşümünü göz ardı etmek veya kavramsal olarak analiz dışı bırakmak değildir. Emeği ve emek sorununu yeniden şekillendiren ve çeşitlendiren dünya-tarihsel bir doğa sorununun mevcudiyetinin altını çizmek ve bu iki sorunun tarihsel olarak birbirini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik yeni bir analiz zemini oluşturabilmektir. Böylece, bu makale dünya-tarihsel düzlemde tartışılacak sosyo-ekolojik tarım sorunu yaklaşımı ile tarımın ve kırsal sermaye-doğa ilişkisinin (yeniden) inşası temelinde dönüşümü, bu dönüşümün toplum-doğa ilişkisi ve çevre krizi açısından sonuçları ve yeni kırsal-tarımsal-çevre hareketlerinin inşa ettiği politik-ekolojik alanın anlaşılmasına yönelik çoğunlukla mevcut literatüre dayalı teorik ve metodolojik düzeyde katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Türkiye düzleminde, tarım ve tarım sorununun tarihsel olarak dönüşümü kapsamında temel analiz unsurları çoğunlukla kırsal değişme ve gelişme, tarımsal emek, istihdam ve proleterleşme olarak kendini göstermiştir (kapsamlı analizler için bkz. Keyder ve Yenil, 2013; Aydın, 2018). 2000'li yıllarda ise gıda, beslenme, köylülük, çiftçi örgütlenmeleri, toplumsal cinsiyet ve ekolojik tarım eksenli çalışmalar artmış ve politik ekoloji yeni bir perspektif ve eksen olarak tarım-kırsal çalışmalarına dahil olmaya başlamıştır (bkz. Özkaya, 2019; Adaman ve Akkoç, 2023; Türkkan, 2023). Kırsal ve tarımsal üretimin sosyo-ekolojik değişimi ve dönüşümü ve bunun ekonomi-politik yapının dönüşümü ile ilişkisi hem tarihsel hem de güncel çerçevede derinlemesine ampirik araştırmalara ve analize muhtaçtır. Türkiye'de tarım tartışmalarında bu minvalde hem kapsamlı bir literatür değerlendirmesi ve teorik tartışma eksiği, hem de Türkiye'de kırsal ve

tarımın sosyo-ekolojik dönüşümüne yönelik ampirik araştırma eksikliği söz konusudur. Bu makale, bu ihtiyaca söz konusu literatürü sistematik ve mukayeseli olarak analiz ederek ve tarım sorunu bağlamında konumlandırarak teorik düzeyde katkı sağlamayı ve Türkiye'nin söz konusu literatürde kendine özgü dinamikleri doğrultusunda ve ampirik araştırmalarla yer almasına yönelik bir tartışma zemini yaratmayı amaçlamaktadır.

1. MARKSİST EKONOMİ-POLİTİK VE KAPİTALİZMİN SOSYO-EKOLOJİK ÇELİŞKİSİ

Ekososyalizm ve İkinci Çelişki

Ekososyalizm ya da *sosyalist ekoloji* fikrinin ilk tezahürü Barry Commoner tarafından 1970'lerin başında tam da Fordist birikim rejimi krizinin ortaya çıktığı tarihsel konjonktürde öne sürülmüştür. Commoner çevresel krizi hem ekolojik hem de toplumsal bir kriz olarak değerlendirerek, kaynağını özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası üretim teknolojilerinin dönüşümü ile ortaya çıkan büyüme modelinin ekoloji-karşıtı bir biçimde tezahür etmesiyle açıklamıştır (Commoner, 1972: 187-208). Commoner kapitalizmin ekolojik anlamda sürdürülebilir olmayan bir sistem olduğunu ilan etmiştir. Çevresel krizin çözümünün ise, gündelik toplumsal yaşamı yöneten politik ve ekonomik güçlerin yapısal dönüşümüyle mümkün olabileceğini savunmuştur (Commoner, 1972: 294).

Ekososyalizmi daha sistematik anlamda ilk kez 1988 yılında kurduğu *Kapitalizm Doğa Sosyalizm (Capitalism Nature Socialism)* isimli dergiyle James O'Connor teorik bir ifadeye bürümüştür. O'Connor kapitalizmin ekolojik çelişkisi analizinde "ikinci çelişki" olarak adlandırdığı yeni bir kavramı Marksist literatüre kazandırmıştır. *İkinci çelişki*, Marksist kriz kuramına yeni bir yaklaşım getiren ikinci bir kriz kuramı olarak görülebilir. Her iki çelişki de değer üretimi ile değer realizasyonu (piyasa aracılığıyla gerçekleşmesi) arasındaki bir gerilimi ifade ederken, birinci kriz kuramı bu çelişkiyi kabaca üretim güçleriyle üretim ilişkileri (emek-sermaye ilişkisi) arasında konumlandırarak talep taraflı bir *eksik tüketim* ya da *fazla üretim* krizine işaret eder ve üretilen (artı) değer realize edilememesini ifade eder. O'Connor'ın ikinci çelişkisi ise "üretim koşulları" boyutunu da analize ekleyerek, üretim ile koşulları arasındaki gerilime işaret etmektedir. Bu koşullar emek gücü, doğa ya da ekolojik koşullar ile üretim altyapısı (teknoloji, fiziki altyapı vb.) gibi toplumsal yeniden üretim ilişkileri kapsamında şekillenen koşulları içermektedir ve üretim arzını etkilemektedir. O'Connor'a göre, sermayenin üretimin yükünü bu koşullara yükleyerek maliyetleri dışsallaştırması aslında bu koşulların verimliliğini düşürür ve tam tersine maliyet artışına neden olur. Böylece, önerdiği "Marksist ekolojik kriz teorisi" *bir eksik üretim krizine* işaret

eder ve (artı) değerin üretilmemesini ifade eder (O'Connor, 1991, 1994, 1996). O'Connor'ın ikinci çelişkisi yalnızca kapitalizmin kriz eğilimlerinin anlaşılmasına yeni bir boyut getirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda, kapitalizmin ekolojik çelişkisinden ortaya çıkan yeni bir politik düzlemi de ortaya çıkarmaktadır. Ona göre, özellikle 1980'lerden itibaren yükselen çevre hareketleri gibi yeni sosyal hareketler üretim koşullarının yeniden üretimine yönelik toplumsal ilişkilerin dönüşümüyle ilişkilidir (O'Connor, 1996: 201).

O'Connor'ın ikinci çelişki yaklaşımını, bu yaklaşımın ortaya çıktığı tarihsel düzlemde konumlandırmak gerekir. *Kapitalizm Doğa Sosyalizm*'in yayın hayatına başlamasının hemen öncesinde, 1987 yılında, Birleşmiş Milletler "Ortak Geleceğimiz" (*Our Common Future*) başlıklı Brundtland Raporu'yla "sürdürülebilir kalkınma" fikrini, Commoner'ın bunun kapitalist sistemde imkânsızlığı tezine karşıt bir biçimde, ilk kez kurumsal olarak öne sürmüştür. Başka bir deyişle, ekolojik kriz sorunsalı ana akım "sürdürülebilir kapitalizm" tezinin gelişmesiyle birlikte artık politik bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda, O'Connor'ın "ikinci çelişki" argümanı neoliberal "sürdürülebilir kalkınma" söylemi hegemonyasına bir karşı çıkıştır. Ancak, bu karşı duruşun kavramsal araçları arasında "dışsallık" (*externality*) söylemi gibi ortak yönler de bulunmaktadır. Tam da bu nedenle, O'Connor'ın kapitalizmin ekolojik krizi teorisi çok sayıda eleştiriye de beraberinde getirmiştir (Gorz, 1994; Toledo, 1996; Burkett, 1999; Foster, 2002). Bu eleştiriler, kapitalizmin ekolojik çelişkisini O'Connor'ın analizinden daha geniş bir perspektife taşır. Güncel konjonktürde özellikle eko-Marksizm perspektifini temsil eden iki yaklaşım önemlidir. Birinci yaklaşım, ekolojik çelişkinin kapitalizmin dışsal değil içsel bir dinamiği olduğunu önerir. Kapitalizmin sömürü oranının artmasından kaynaklanan "birinci kriz" dinamiğinin aslında zaten doğaya ya da üretim koşullarına daha fazla el konulması ve doğanın emek sömürsüne dayalı değer üretiminin bir aracı haline gelmesine bağımlı olduğunun altını çizer (Burkett, 1999: 195-196). İkinci yaklaşım ise, söz konusu çelişkiyi doğanın Karl Polanyi'nin deyimiyle hayali/kurgusal bir metaya (*fictitious commodity*) dönüşmesi üzerinden üç dinamik temelinde de ele alır. Birinci dinamik, Marx'ın da değindiği üzere beşeri tarihte belki de ilk kez doğanın tamamen üretim ya da tüketim ihtiyaçları için tahakküm edilerek bir üretim/tüketim kaynağı ya da nesnesi haline gelmiş olmasıdır. İkinci dinamik, doğanın kendi için/öz değerinin piyasa değeri tarafından kapsanmasıdır. Son dinamik ise, doğanın metalaşmasının (bir üretim koşulu olarak) doğanın kendisini ve dolayısıyla kapitalist üretimi baltalamasıdır (Foster, 2002: 31-35). Dolayısıyla, James O'Connor'ın yaklaşımında kapitalist üretimin "dışsal" maliyetleri ya da koşullarına atfedilen ekolojik çelişki kavramı, eko-Marksist yaklaşımlarda kapitalist üretimin içsel çelişkisi olarak revize edilmiştir. Ancak, söz konusu içsel çelişkinin teorik ve ampirik mahiyeti önemli

olup, bir sonraki bölümde gösterileceği üzere giderek birbirinden ayrışan her iki yaklaşım çerçevesinde kaynağı ve politik sonuçları farklılaşma göstermiştir. Bu farklılaşma, daha sonra değerlendirileceği üzere hem 21. yüzyıl tarım sorununun ekolojik dinamiklerinin anlaşılması açısından önem kazanmakta, hem de söz konusu tarım sorununun ampirik zemininde yeni bir kavramsal-epistemik düzlemde bir araya gelmektedir.

Eko-Marksizm I: Metabolik Yarılma ve Eksik Değerleme

Eko-Marksizm'in yukarıda belirtilen iki yaklaşımı, John Bellamy Foster tarafından geliştirilen *metabolik yarılma* teorisi ve Paul Burkett tarafından geliştirilen ve sonrasında özellikle Jason Moore'un çalışmaları çerçevesinde *ucuz doğa* olarak ifade edilen *eksik değerlendirme* ve/ veya *el koyma ile birikim* (*accumulation by appropriation*) teorisi ile ifade edilebilir. Temelde Marx'ı referans almış olsalar da kapitalizmin doğa ve ekolojik değişim ile ilişkisi ve Marx'ın bu ilişkiye nasıl yaklaştığı aşağıda ele alınacağı gibi her iki teoride farklılaşma göstermektedir.

Metabolik yarılma teorisi, Marx'ın toplum ile doğa arasındaki döngüsel ve birbirini besleyen metabolik ilişkiyi ifade eden *toplumsal metabolizma* yaklaşımına dayanmaktadır. Alfred Schmidt (1965) tarafından ayrıntılı bir biçimde analiz edildiği gibi, Marx genel anlamda üretim sürecini insan ve doğa arasındaki toplumsal ve materyal bir ilişki olarak görür. Emek, insan ile doğa arasındaki metabolik etkileşimin en temel aracıdır. Kugelman'a yazdığı mektubunda sosyo-ekolojik metabolizmanın tarihsel olarak ayırt edici farklı biçimlerini belirtir (Schmidt, 1965: 98). Örneğin, avcılığa dayalı toplumlardaki toplumsal metabolizma ile tarım toplumundaki toplumsal metabolizma farklı biçimde işler. İkincisinde temel amaç sürdürülebilir toprak verimliliğidir. *Grundrisse'de* yer verdiği üzere, kapitalist üretim ilişkilerine dayalı toplumlarda ise (ücretli) emek ve meta formu insan-doğa ilişkisine aracılık eder. Böylece, bu ilişkinin hem materyal niceliğini hem de toplumsal niteliğini sosyo-ekolojik metabolizmayı bozacak ölçüde dönüştürür ve insanın doğadan ya da kendi varlığının "inorganik koşullarından" ayrılmasına ve yabancılaşmasına neden olur (Marx, 1973: 289). *Kapital'de*, bu yaklaşımını modern sanayi ile tarım arasındaki ilişki ya da iş bölümü üzerinden somutlaştırır. 19. yüzyılın ortalarında gübre endüstrisi ve toprak kimyasının gelişmesine dayalı ikinci tarım devriminin yaşandığı ve temel tarımsal ürünlerin uluslararası ticaretinin arttığı bir tarihsel düzlemde (Foster 1999), Marx'ın temel çıkış noktası kapitalist endüstriyellemenin kent ve kırsal, gıda üretimi ve tüketimi, proleterleşen ve kentlileşen nüfus ile toprak arasındaki ilişkinin ve böylece toprak verimlilik döngüsünün kırılması olgusudur (Marx, 1976: 63).

Marx'ın kısaca vurguladığı toplumsal metabolizmanın bozulması meselesi, John Bellamy Foster'ın kapitalizmin ekolojik çelişkinin kuramsal analizi olarak geliştirdiği “metabolik yarılma” teorisinin merkezini oluşturur. Ona göre, Marx'ın işaret ettiği metabolik yarılma kavramı kapitalist toplumlarda insan-doğa ilişkisinin günümüzde de geçerliliğini koruyan en güçlü ekolojik kritiğidir. Özellikle ilk çalışmalarında, Foster metabolik yarılmayı özellikle kent ve kırsal arasındaki kapitalist iş bölümünün anti-ekolojik karakteri üzerinden ele alır (Foster, 1999a: 163). Kent-kırsal bölünmesi sadece toprak verimliliğini düşürmez. Aynı zamanda, kentlerde kirliliğin artmasına, atık birikimine, kömür rezervlerinin tükenmesine ve ormanların yok edilmesine neden olur (Foster, 1999b). Daha sonraki çalışmalarında iklim krizi, biyoçeşitliliğin azalması gibi güncel önemi artan küresel olguları vurgulayarak bu perspektifin küresel ölçekte gerçekleşen bir olguya işaret ettiğini vurgular. Bu doğrultuda, temel savlarını değiştirmemekle birlikte kavramsal araçlarını özellikle yer bilimcilerin “Antroposen Çağı” tartışmalarını yansıtan bir şekilde “antroposenik yarılma” gibi nosyonlar üzerinden yeniler (Foster, 2022).

Teorik ve epistemolojik çerçevede konumlandırmak gerekirse, metabolik yarılma teorisi Marx'ın değer teorisinin bir uzanımıdır. Metabolik yarılma, kapitalist değer ilişkilerinin inşasında Marx'ın “ilkel birikim” olarak ele aldığı tarihsel süreçler aracılığıyla köylünün topraktan ve üretim araçlarından ayrılması ve doğanın proleter emeğin ve kentli üretim ve tüketimin bir materyal enstrümanı ya da hammaddesi haline dönüşmesini anlatan bir *ayrılma (separation)* ya da *soyutlanma (abstraction)* sorunsalını ve bunun sonucunda sosyo-metabolik döngünün bozulması biçiminde gelişen “nitel” bir ekolojik krizi işaret eder. Bu krizin temel kaynağı sermaye-emek ilişkisinin, değer formunun ya da “değer yasasının” inşası ve genişlemesidir. Ancak, James O'Connor'ın ikinci çelişkisinden farklı olarak, burada ekolojik kriz kapitalist üretimin krizinin ötesinde hem Antroposen'in hem de gezegenin krizidir.

“Ayrılma sorunsalı” dışında, eko-Marksist perspektif gene kaynağı Marx'ta konumlandırılan ikinci bir sorunsalı daha tanımlamıştır. Paul Burkett'in eko-eleştirisini, kapitalist üretimin tarihsel olarak ayırt edici ekolojik sonuçlarını anlamamızı sağlayacak *eksik değerlendirme (undervaluation)* kavramını merkezileştirir. “Eksik değerlendirme sorunsalı” temel olarak sermayenin doğayı kapitalist üretimin bir materyal koşulu ve kullanım değerinin (*use value*) temel kaynağı haline getirmiş olmasını vurgular. Bu anlamda, sermaye birinci perspektifin ortaya koyduğu gibi yalnızca insan-doğa ilişkisinin kırılmasına ya da soyutlanmasına neden olmaz. Aynı zamanda, doğanın toplumsal-kültürel değerini dönüştürerek veya yok ederek kapitalist üretim ilişkileri ve kapitalist piyasa düzleminde yeniden değerler. Burkett'e göre, Marx'ın analizinde üreticilerin kendi doğal üretim koşullarından

ayrılması, bu koşulların özel mülkiyete dönüşmesi ve doğanın kapitalist üretimin serbestçe el konularak kullanım değeri üretimi koşuluna dönüşmesi tekil bir sürecin farklı boyutlarıdır. Emeğin sermaye tarafından kapsanması ve domine edilmesi aynı anda doğanın da sermaye tarafından kapsanması ve domine edilmesini beraberinde getirir. Çünkü, kapitalist üretimin ya da emeğin verimlilik artışı yalnızca buna tekabül edecek bir doğal kaynak ya da hammadde artışıyla yani doğaya “maliyetsiz” olarak el konularak mümkün olabilir. Doğa, materyal/maddi varlıkların (servetin) ya da kullanım değerinin ana kaynağı ve özü iken, kapitalist üretim ilişkilerinde servetin toplumsal biçimine ya da değişim değerine bir katkıda bulunmaz. Çünkü, değişim değerinin tek kaynağı emek sömürüsüne dayalı üretilen değerdir. Dolayısıyla, Marx tarafından Kapital birinci ciltte ayrıntılı bir şekilde analiz edildiği üzere, meta formunun kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişki, aynı zamanda servetin kapitalist toplumlardaki tarihsel biçimiyle doğal-materyal biçimi arasındaki çelişki olarak tezahür eder. Doğanın “eksik değerlendirilmesi”, bu çelişkinin bir sonucu olarak kullanım değerinin (yani doğanın) değişim değeri tarafından yabancılaştırılmasıyla ortaya çıkar (Burkett, 1999a: 19-27, 62-74, 81-83). Başka bir deyişle, Burkett Marx’ın değer teorisinin özü itibarıyla kapitalist toplumsal ilişkilerin ekolojik boyutunun bir kritiğini de ihtiva ettiğini öne sürer.

Şu hâlde, Burkett’in bir nevi görünür kıldığı “eksik değerlendirme” sorunsalı sermaye birikiminin emek verimliliği artışıyla genişlemesi için doğanın sınırsız bir biçimde el konulması ve tüketilmesini ifade etmektedir. Böylece Burkett, “ayrılma sorunsalı” tarafından işaret edilen “nitel” ekolojik krize ek olarak, Marx’ın teorik analizinin zaten ihtiva ettiğini düşündüğü “nicel” bir ekolojik krize ya da çelişkiye işaret eder (Burkett, 1999a: 107-108). Bu ekolojik krizin O’Connor’ın ikinci çelişki kavramının anlattığı nicel krizle benzer yanı, Burkett’in bunu toplumun tüm doğal koşullarının biyofiziksel kaybı olarak görmesinin yanı sıra kapitalizmin de materyal sınırı olarak görmesidir. Burası aynı zamanda, Burkett’in “metabolik yarılma” kritiğinden politik anlamda ayrıştığı noktadır. Burkett’in de ele aldığı gibi, önce Schmidt’in ve daha sonra Foster’ın Marx’ın analizinde kapitalizmin temel ekolojik çelişkisi olarak vurguladıkları “ayrılma sorunsalı” meta üretimi sürecinin kendisini ekolojik perspektiften ele almaz ve kapitalizmin doğayı üretim sürecinin materyal bir girdisi ya da koşulu haline getirmesini teorik zeminde yeniden üretir (Burkett, 1999b: 168-169). Başka bir deyişle, tarihsel olarak ilkel birikim süreçlerinin sonuncunda vuku bulan toplum-doğa arasındaki metabolik yarılma, meta üretimi sürecini anlamlandıran teorik zeminde yeniden üretilir ve doğa ya da ekolojik ilişkiler “pasif” kılınır. Politik anlamdaki bu “kötümser” yaklaşımın aksine, Burkett (1999b: 39) “eksik değerlendirme” sorunsalında O’Connor

gibi kapitalist üretimin ya da ekolojik iktisatçıların vurguladığı gibi büyümenin gezegenin sınırlarıyla çizilmiş doğal sınırlarını (Kallis, 2019) göstermektedir.

Eko-Marksizm II: Ucuz Doğa veya El Koyma ile Birikim

Bu iki eko-Marksist yaklaşım, özellikle Jason Moore'un çalışmalarında yeni kavramsal ve metodolojik araçlarla dönüştürülerek yeni söylemlere evrilmiştir. Moore, erken dönem çalışmalarında metabolik yarılma yaklaşımını "dünya ekolojisi" (*world ecology*) kavramıyla dünya-tarihsel bir zemine taşımayı amaçlarken, son dönem çalışmalarında "ucuz doğa" veya "el koyma ile birikim" kavramlarına dayalı yeni bir ekoeleştirme geliştirmiştir. "Dünya ekolojisi" perspektifiyle, metabolik yarılma kavramını dünya-tarihsel düzlemde Immanuel Wallerstein ve Giovanni Arrighi tarafından inşa edilen kapitalist dünya ekonomisinin sistemik birikim döngüleri ile ekolojik değişim arasındaki ilişkiyi anlamada kullanır. Buna göre, 16. yüzyıldan bu yana yaşanan kapitalist gelişme ve yeniden yapılanma süreçleri dünya-tarihsel ölçekte agro-ekolojik bir dönüşümü de beraberinde getirmiş ve metabolik yarılmayı derinleştirmiştir (Moore, 2000: 124-125). Böylece, Moore, Foster'ın endüstriyelleşme ve proleterleşme süreçlerine dayalı metabolik yarılma analizinin metodolojik ölçeğini ve ampirik kapsamını genişleterek dünya-tarihsel düzleme taşır. Bu yaklaşımı daha sonra, Fernand Braudel'in dünya ekonomisine tarihsel yaklaşımı, Wallerstein'in dünya-sistemleri analizinin ekolojik okuması ve çevre tarihi alanının bir entegrasyonu olarak "kapitalizmin çevre tarihi" olarak ifade eder (Moore, 2003: 309). Kapitalizmin çevre tarihi, emeğin ve doğanın meta üretimine dayalı iş bölümü üzerinden çevre ve merkez, koloni ve metropol ve kır ve kent arasında cereyan eden *eşitsiz mübadele* (*unequal exchange*) süreçlerinin çevresel etkilerinin tarihidir. Bu bağlamda, meta menzillerinde (*commodity frontier*) sosyo-ekolojik düzenin nasıl dönüştüğü vurgusu önemlidir. Bununla birlikte, Moore'un bu dönüşümü metabolik yarılma kavramı üzerinden anlamlandırma çabası, dönüşümün ekolojik boyutunu kır-kent bölünmesi, çevre kirliliği, ormansızlaşma, toprak erozyonu, iklim değişikliği gibi "çevresel etkilerle" açıklamasıyla sınırlandırır. Bu yaklaşım, söz konusu etkilerle neden olan sosyo-ekolojik dönüşüm sürecinin tarihsel-toplumsal boyutlarının ve dinamiklerinin analizini kısıtlar (Moore, 2003: 308, 324-326, 332-357).

Nitekim, daha sonraki çalışmalarında Moore (2011, 2015) bunu fark eder ve artık Kartezyen karşıtlığına dayalı bir doğa ve toplum ayrımını yeniden ürettiğini düşündüğü metabolik yarılma perspektifinin ötesine gidilmesi gerektiğini vurgulayarak dünya ekolojisi kritiğini geliştirmeyi amaçlar. Ona göre, metabolik yarılma perspektifi biyofiziki ekolojik krizi ve birikim krizini birbiriyle bağlantısız iki ayrı kriz olarak sunmaktadır. Onun yerine dünya ekolojisi perspektifi, sermaye birikimi ile doğanın dönüşümünü ve krizini diyalektik bir yöntemle el almayı

amaçlamaktadır. Kapitalizm aynı zamanda bir ekolojik rejimdir (Moore, 2011: 1-2). Rekabetin sermaye kompozisyonunu sermaye/teknoloji yoğun bir şekilde şekillendirerek emek verimliliğini arttırması hammadde gibi üretim girdilerinin eksilmesine neden olur ve sosyo-ekolojik bir dengesizlik yaratır. Bu dengesizliğin çözümü ise, Arrighi'nin deyişiyle yeni bir sistemik birikim döngüsü yaratabilmek üzere David Harvey'nin deyişiyle yeni bir “mekânsal ayar” yapılmasıdır. Moore bu ayarı “doğal kaynak” menzillerinin coğrafi olarak genişlemesi ve yeni doğal kaynak ekosistemlerinin sermaye tarafından kapitalizasyonu ile açıklar. Başka bir deyişle, sermayenin karlılık oranının düşmesi, üretime ucuz kaynak girdisi sağlamak üzere doğaya el koyma döngüsünün coğrafi ve fiziksel genişlemesiyle sonuçlanır (Moore, 2011: 25-38, 2010). Sonraki çalışmalarında, Moore “ucuz doğa” nosyonuna kavramsal bir boyut kazandırarak sermaye birikiminin ekoloji ile ilişkisinin merkezine “el koyma yoluyla birikim” (*accumulation by appropriation*) yaklaşımını yerleştirir (Moore, 2015). Kendi ifadesiyle, ucuz doğaya el konularak birikimden kastı ise Marx'ın “el koyma” kavramından oldukça farklıdır. Marx bu kavramı emek sömürsüne benzer bir biçimde doğanın ekonomik amaçlarla sömürsü olarak görürken, Moore “el koyma” kavramıyla ya da sermayenin “ucuz doğa” projesi ile ekonomi dışı süreçleri ve pratikleri ifade ettiğini belirtir. Bu pratikleri, sömürgecilik, çitleme, ilkel birikim süreçlerinin bileşeni olarak bilim ve tekniğin gelişmesiyle doğanın basitleştirilmesi, standartlaşması, ölçülmesi, kodlanması, haritalandırılması gibi örneklerle açıklar. Bu pratiklerin temel amacı, doğaya el koyarak emek verimliliğini ve artı-değer üretme kapasitesini arttırmaktır (Moore, 2015: 27, 122-127).

Görüldüğü üzere, metodolojik anlamda Arrighi ve Harvey'nin dünya-tarihsel perspektifini entegre eden Moore'un ekoeleştirisi teorik düzlemde Burkett'in “eksik değerlendirme” perspektifinin bir tezahürüdür. Hem Burkett hem de Moore'un yaklaşımları epistemik anlamda Marx'ın emek-değer analitik lensiyle sınırlıdır. Ampirik anlamda ekolojik kriz, kullanım değeri ve doğal kaynak girdisi çerçevesinde kapitalizmin içsel bir krizi olarak açıklamayı başarmışlardır. Ancak bu “içsel krizin” sermaye-doğa-değer ilişkisi teorik anlamda hâlâ dışsaldır. Doğa menzillerinin genişlemesi, doğanın eksik değerlendirilmesi ve ucuz doğaya el konulması emek verimliliğini arttırarak (artı) değer üretmenin aracıdır. Schmidt'in teorik vurgusuna paralel olarak emek hâlâ doğa ile sermaye ilişkisine aracılık etmektedir. “El koyma ile birikim” sermaye birikim sürecinin kendisinin değil, değer üretme sürecinin ön koşullarının inşa sürecinin bileşenidir. Sermaye, artan makineleşmesinin ve sermaye-intansif kompozisyonun sonucu olarak düşen karlılığının sonucu olarak “pahalı” bir üretim gücü olan makine-teknolojiyi “ucuz” bir üretim gücü olan doğa ile ikame ederek birikim krizine çözüm bulmakta ve yeni bir birikim döngüsü başlatmaktadır. Teknoloji gibi, doğa da

değer üretiminin “dışsal” faktörü olup emek-değer ilişkisini ve emeğin verimliliğini şekillendirmektedir.

Tarihsel Yönteme Dayalı Eko-Marksizm: Epistemik Yarılma, Tarih-Teori ve Sermaye-Doğa ilişkisi

Metabolik yarılma yaklaşımı da eksik değerlendirme ve ucuz doğa yaklaşımları da ya emeğin doğadan kopuşunu ya da emeğin verimliliğini önceleyerek kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini anlamada doğa tarafını teorik olarak eksik bırakmaktadırlar.¹ Mindi Schneider ve Philip McMichael (2010) bu durumu “epistemik yarılma” nosyonuyla tarif ederler. Buna göre, Marx’ın da vurgulamış olduğu toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkinin teorik analizinde kavramsal olarak emeğin “ayrıcılığı” doğanın “mahrumiyetine” neden olmaktadır. Marx’ın metabolik yarılma perspektifi, toplum ve doğa arasındaki metabolik etkileşimin (ya da sosyo-ekolojik metabolizmanın) kırılmasında sermaye-emek ilişkisine odaklanmaktadır, çünkü temel varsayımı *soyut emeğin (abstract labor)* ya da değer üreten emeğin değer üretiminin ve sermaye birikiminin temel kaynağı olduğudur (Rosdolsky, 1974). Sermaye birikiminin kavramsal düzlemde sermaye-emek ilişkisi üzerinden açıklanması, metabolik yarılma kavramında ekolojik ilişkilerin kavramsal düzeyde temsil edilememesini beraberinde getirmektedir (Schneider ve McMichael, 2010: 470-479). Bu durumu epistemik anlamda “Kartezyen dualitesi”nin bir sonucu olarak ifade eden Moore (2011), “ekolojik bir rejim olarak kapitalizm” analizinde bu dualiteyi “el koyma yöntemiyle birikim” yaklaşımıyla açıklamaya çalışmıştır. Ancak, bu analiz de temel olarak sermaye-emek ilişkisi analitik lensiyle çerçevelenmiş olup, “ekolojik rejim” kapsamında doğayı sermaye-emek ilişkisi tarafından gerçekleştirilen değer üretimi krizini önleyen ve bunu önleyerek kendi yeniden üretim krizine neden olan (ve gene bunun da

---

¹ Teorik açıdan Eko-Marksist yaklaşımlara odaklanan bu makale kapsamında değerlendirilmemekle birlikte, Marx’ın değer kuramına önemli bir eleştirel katkı Piero Sraffa tarafından gerçekleştirilmiştir. Sraffa temelli yaklaşımlar 1960 ve 1970’lerden itibaren özellikle heterodoks ekonomi tartışmalarında önemli bir yer tutmuş olmakla kalmayıp, daha sonra Martin O’Connor ve Joan Martinez-Alier gibi çevre iktisatçıları tarafından da savunulan ve “ekolojik-Sraffacı” olarak tabir edilen biyofiziksel yaklaşımlara da analitik temel teşkil etmiştir. Her ne kadar Sraffa-Marx ilişkisi Sraffa’nın bilimsel yaşamı boyunca değişim göstermiş komplike bir ilişki olsa da *Malların Mallar Aracılığıyla Üretimi* isimli kitabında üretim maliyeti hesaplamasını gelir dağılımı (ücretler ve kar arasında) ile ilişkilendirerek hem Marx’ın emek sömürsü ve sınıfı mücadelesi analitik lensini iktisadi kurama içselleştirmiş hem de Marx’ın artı değer olgusunun nicel ölçümüne ve değer-fiyat dönüşümü probleminde katkıda bulunmuştur (Sraffa, 1960). Joan Martinez-Alier ve Martin O’Connor gibi ekolojik iktisatçılar Sraffa’nın yaklaşımını “ekolojik dağılım” temelinde ele alarak emeğin dışında doğal kaynak ve ekosistem hizmetlerinin de söz konusu hesaplamalara dahil edilmesine yönelik argümanlar geliştirmişlerdir (Martinez-Alier, 1995; Martinez-Alier ve O’Connor, 1996).

sermaye tarafından önlenebileceği) dışsal bir menzil ya da kapitalizmin yeniden üretim koşuluna indirgemektedir.

Daha önce de savunduğum üzere, bu yaklaşım “doğanın el konulduğu” coğrafyalarda ya da meta menzillerinde “el konulma” sürecinin metabolik ya da sosyo-ekolojik ilişkilerin tarihsel-toplumsal kapsamını ve muhtevasını nasıl dönüştürdüğünü anlamamız için yeterli değildir. Emek-sermaye ilişkisine dair teorik ve tarihsel-ampirik birçok çalışmayla kıyaslanabilir ölçekte, doğanın metalaştırılarak kapitalist dünya ekonomisine entegre edilmesi, doğaya dayalı meta menzillerinin politik, toplumsal ve sosyo-ekolojik yeniden inşası ve dönüşümü, bu süreçlerde doğanın toplumdaki ayrılması (proleterleşme ve proleterleşme eksenli ilkel birikim sürecinde insanın doğadan ayrılmasından farklı bir dinamik olarak), toplum-doğa ilişkisinin doğanın soyutlanması üzerinden dönüşümü ve buna dayalı farklı bir dinamikte oluşan metabolik yarılma gibi bir çok süreç teorik ve tarihsel boyutlarda analiz edilmiş değildir (Taşdemir Yaşın, 2017: 382). Bu noktadaki temel soru şu şekilde ifade edilebilir: *Sermayenin doğayla ilişkisi tamamen emeğin soyutlanması (proleterleşme) ve/veya emek verimliliği kapsamında açıklanabilir mi? Başka bir deyişle, sermaye-doğa ilişkisi kendi başına ya da emekten bağımsız bir biçimde de içsel bir kapitalist birikim ve yeniden üretim dinamiğine işaret edemez mi?*

Teorik gibi görülen bu sorular aslında ampirik-tarihsel sorulardır ve kapitalizmin hem yüzyıllardır süren dünya-tarihsel gelişiminin hem de 21. yüzyıl tarihsel varoluş biçiminin ampirik analiziyle yanıtlanabilir. Özellikle doğrudan toprağa ve ekolojiye dayalı ekstraktif endüstriler ve *ekstraktif birikim süreçleri* bu soruların analizi açısından kritik önemdedir (Taşdemir Yaşın, 2017). Marx (1976: 287), 19. yüzyıl düzleminde ekstraktif endüstrileri emeğin materyal araçlarının doğrudan doğa tarafından temin edildiği sektörler olarak açıklamıştır. Bu endüstrileri madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarımla örneklendirir. Dünya ve Türkiye’de tarım tartışmaları açısından, bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, 21. yüzyılda özellikle tarımın ve kırsal kapitalist üretim ve değer ilişkilerine doğaya dayalı ekstraktif dinamiklerinin derinleşerek yeniden entegre olması ve böylece sosyo-ekolojik ve politik-ekolojik boyutunun önem kazanması bu makalenin temel savını teşkil etmektedir. Bu bağlamda, bir yandan, 21. yüzyıl tarım sorunu kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini kavramsallaştırmada ve yukarıda özetlenen yaklaşımları konumlandırmada önemli bir tarihsel-ampirik prizma işlevini üstlenmektedir. Diğer yandan, sermayenin doğayla ilişkisinin teorik düzlemde içselleştirilmesi ve kavramsallaştırılması tarım sorununun 21. yüzyıl tarihselliğini derinlemesine anlamada gereklidir. Böylece, tarım ve kırsal kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişmesini anlamada çift yönlü bir “tarihsel teori” ve “teorik tarih” ilişkisini inşa etmede (Tomich, 2004) başat bir ampirik lens sunmaktadır.

Ancak, öncelikle şunu belirtmek gerekir ki bu soruların amacı, Marx'ın emek-sermaye ilişkisine dayalı değer kuramını ikame etmek ya da analiz kapsamı dışı bırakmak değil; Marx'ın tarihsel kuramsal metodunu (bkz. Sayer, 1979, 1987) sermayenin doğayla sosyo-ekolojik ilişkisi bağlamına taşıyarak bu ilişkinin politik-ekolojik boyutunu Marksist bir perspektiften anlamaktır. Değer kuramıyla Marx, kapitalist gelişmenin 19. yy. düzleminde özellikle Avrupa coğrafyasında sermaye ilişkisinin temel formu olan meta formunun değer yasasına dayalı (*the law of value*) bir birikim süreci oluşturacak biçimde emeği nasıl dönüştürdüğüne, domine ettiğine ve nasıl bir sınıfsal çelişki yarattığına dair teorik-analitik bir kuram inşa etmiş ve böylece bu dönüşümü politikleştirmiştir. *Sermaye-doğa ilişkisi* analitik lensinin (Taşdemir Yaşın, 2014, 2017) amacı ise, *Marx'ın değer ya da sermaye kuramını inşa ettiği tarihsel diyalektiğe dayalı yöntemini* (Sayer, 1979, 1987; Elson, 1979; Postone, 1993; Tomich, 2004), *büyük bir sosyo-ekolojik krizin yaşandığı, doğanın meta formu tarafından dönüştürüldüğü ve domine edildiği ve bu ekolojik dönüşümün sınıfsallaştığı ve politikleştiği 21. yüzyıl düzleminde yeniden diriltmektir*. Kısaca, Marx'ın sermayeyi dünya-tarihsel bir ilişki olarak kavramsallaştırma yönteminin işaret ettiği diyalektik “(teorik) tarih ve (tarihsel) teori ilişkisini” (Tomich 2004, 2015) kapitalist gelişmenin yarattığı sosyo-ekolojik dönüşümü ve çelişkileri anlamada devam ettirmektedir. Bu, Enrique Leff'in söylemiyle hem değer teoremini hem de kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisini “ekonomik rasyonalite” ya da emeğe dayalı verimlilik rasyonalitesi yerine “ekolojik rasyonaliteye” dayalı bir perspektifle yeniden anlamayı gerektirmektedir. Leff, eko-Marksizmin, özellikle yukarıda belirtilen ilk yaklaşımlar özelinde, değer teoreminin doğayla ilişkili olarak yeniden inşasını imkânsız addettiğini ifade eder. Buna karşın, böyle bir kavramsal yeniden inşanın, ekolojik süreçlerin üretimin koşulları kapsamında içerilmesi ve ekolojik verimlilik, dayanıklılık, yerel-bölgesel toprak hakları ve çevre adaletine dayalı bir ekolojik rasyonalite inşası açısından gerekli olduğunu ortaya koyar. O'Connor'ın söylemine yeni bir anlam kazandırarak, böyle bir teorik yeniden inşa olmaksızın “ikinci çelişkinin” mahiyetinin anlaşılmasının mümkün olamayacağını vurgular (Leff, 2021: 136-152, 167-189). Bu yönde bir teorik uzam eksikliğini, Marx'ın analizinde doğanın yerine ilk kez işaret edenlerden biri olarak Alfred Schmidt (1965: 11) de “kendi spekülâtif sonuçlarının idrakinde olan sistematik bir Marksist doğa kuramının yokluğu” gözlemiyle ifade etmiştir.

Meta üretiminde doğrudan doğaya dayalı ekstraktif birikim alanlarının tarihsel ve coğrafi gelişimi ve dönüşümü sermaye-doğa ilişkisinin bir değer üretimi ilişkisi olarak varlığını ortaya koymaktadır (Taşdemir Yaşın, 2017). Ekolojik iktisat ve endüstriyel ekoloji gibi disiplinler dışında, bu farklılaşmayı ilk defa dünya-tarihsel ve Marksist perspektiften Stephen Bunker hem tarihsel hem teorik

düzlemde vurgulamıştır. Bunker, dünya ekonomisinin asimetrik merkez ve çevre ekonomileri arasında sırasıyla üretken (*productive*) ve ekstraktif aktivitelere dayalı bir iş bölümü olduğu ve bu asimetrik ilişkinin yeniden üretiminin en önemli dinamiğinin üretken ve ekstraktif süreçler arasında giderek artan mekânsal ve zamansal ayrılma olduğunu söyler. Hammaddelerin termodinamik geri döndürülemezliği ilkesi gereği, merkez ekonomilerin üretken endüstrilerinin genişlemesinin ancak bu ekonomilerin ekstraktif menzillerinin giderek daha büyük ölçeklerde ve daha uzak alanlara genişlemesiyle mümkün olabileceğini vurgular (Bunker, 2007: 240; Bunker ve Ciccantell, 2005). Önemli bir ekstraktif menzil olan Amazon bölgesi odaklı tarihsel çalışmalarının bir sonucu olarak, Marksist ekonomi-politiğin sermaye-emek ilişkisi ile kısıtlı tek boyutlu değer analizinin ötesine geçilmeden, bu analitik lens dışında kalan ancak hayatta kalmak ve toplumsal yeniden üretim için gerekli ekolojik değerleri tanımanın ve doğanın kapitalist dünya ekonomisi kapsamında kullanımının bizden sonraki jenerasyon ve toplumsal oluşumlara ne gibi maliyetler yüklediğini belirlemenin mümkün olamayacağını öne sürer (Bunker, 1985: 35; 2007: 247–51). Bu bağlamda, Marx'ın değer teorisinde emek tarafından üretilen değer tarihsel önemi ve özgüllüğü karşısında tarih-ötesi tanımlanan kullanım değeri kategorisinin ifade ettiği doğanın ikincil plana itilmesi (yukarıda “epistemik yarılma” kavramı üzerinden de ifade edildiği üzere) Marx'ın analitik sorunsalı (emeğin özgürce sömürülmesine dayalı birikim düzeni ve meta fetişizmi) düzleminde iyi bir işlev görmektedir. Ancak, bu işlev daha çok üretken ekonomilerle sınırlı olup ekstraktif ekonomilerde işlevselliği bozulmaktadır. Bu analitik lens aynı zamanda ekstraktif ekonomilerden üretken ekonomilere aktarılan ekolojik değerleri tanınamaktadır. Bunker'a göre, birbirinden farklı sosyo-ekolojik ilişkilere dayalı üretken ve ekstraktif süreçler ve aktiviteler tarafından üretilen değişim değerleri arasında kıyaslanabilirlik sorunu bulunmaktadır. “Doğal kaynak” ihracatına dayalı ekstraktif ekonomilerde kullanım değeri üretimi emek tarafından değil doğanın kendisi tarafından gerçekleşir, emek ise bu değere el koymanın bir aracı olur (Bunker, 2007: 247-253).

Bunker'ın analizi emek-değer teoremi çerçevesinde değer üreten toplumsal emek ile üretim gücü olarak sunulan doğa arasındaki ilişkinin ekstraktif süreçlerde tersine döndüğüne işaret etmektedir. Bu savı biraz daha ileri taşımak gerekirse, doğaya dayalı ekstraktif meta menzillerinde değer yaratımı ve birikimi, toplumsal emeğin meta üretiminde değişim değeri kaynağı haline gelmesinden ziyade, doğanın ekstraktif meta üretiminde toplumsal olarak soyutlanıp değişim değeri kaynağı olarak dönüştürülmesine ve böylece yeni bir tarihsellik ve toplumsallık kazanmasına dayalıdır (Taşdemir Yaşın, 2014; 2017: 392, 397). Bu dönüşüm, Marx'ın değer yasasının ya da sermaye-emek ilişkisinin ortaya çıkışının tarihsel

ön koşulu olan ilkel birikim kavramıyla tarif ettiği sürecin proleterleşme ya da emeğin metalaşmasından ziyade doğanın metalaşmasına yönelik tezahür ettiği (sömürgeci ve/veya emperyalist jeopolitik tahakküm süreçleriyle de ilişkili olarak) tarihsel ve coğrafi düzlemde farklılaşan bir ilkel birikim süreciyle mümkün olabilir. Bu tür bir ilkel birikimin merkezinde, Bunker'ın ve Leff'in de vurguladığı üzere, toplumsal yeniden üretimin koşulu olan ekolojik değerlerin ve sosyo-ekolojik ilişkilerin tahribatı ya da yok olması ve tarihsel olarak yeni toplumsal metabolik ilişkilerin (ve kullanım değerlerinin) üretimi baş göstermektedir (Taşdemir Yaşın, 2014). Böylece, sermaye-doğa ilişkisi ekstraktif ekonomilere özgü sermaye-emek ilişkisiyle entegre başka bir değer ilişkisini ortaya koymaktadır. Bu ilişki çerçevesinde, meta formu aracılığıyla toplumsallaşan *soyut doğa* (*abstract nature*) özelde doğanın organik (petrol, kömür, ormanlar vs.) ve inorganik (madenler, mineraller, tarım toprakları, su vs.) bileşenlerini, daha geniş düzlemde ise mikro/makro/dünya-tarihsel ölçeklerde yaşamın kaynağı tüm ekosistemi ve insan-doğa ilişkisini domine eder, yabancılaştırır, nesneleştirir ve böylece ekonomik değer/sermaye birikimi ilişkilerine indirger (Taşdemir Yaşın, 2017: 397-398). Sermaye-emek ilişkisinin meta formunun genelleşmesine dayalı yeni bir toplumsallık yaratması gibi, sermaye-doğa ilişkisi de toplumun ve coğrafyanın sosyo-ekolojik yapısının ve insan-doğa ilişkisinin meta formu tarafından biçimlenmesine ve meta formu üzerinden yönetilmesine neden olur.

Bu perspektif, Marksist ekonomi-politiğin ekstraktif süreçleri teorik olarak “rant” kavramı üzerinden açıklamasının yetersizliğini göstermektedir. Bir dağılım sorunsalına işaret eden rant kavramı ya da maliyeti, sermaye-emek ilişkisi analitik lensiyle sınırlı olarak doğayı zaten bir hammadde ya da doğal kaynak olarak varsaymaktadır. Böylece, doğanın metalaşma sürecini, bu süreçte doğaya atfedilen kapitalizmden görece özerk yerel ve yerli (*indigenous*) kültürel değerlerle, kapitalizmin sermaye birikimi temelinde (eksik) ve materyal-ekonomik değerlendirme biçiminin çatışmasını (Martinez-Alier, 2001) ve, sonuçta, yerele özgü ekolojik değerler ve sosyo-ekolojik ilişkilerin yıkımı ile ortaya çıkan maliyetleri kavrayamaz (Bunker, 1985, 2007; Leff, 2021) ve ekolojik ihtilafları ve çevresel adalet hareketlerini merkezine taşıyan politik ekolojinin yaptığı gibi sorunsallaştıramaz ve politikleştiremez (Martinez-Alier, 2002; Martinez-Alier vd., 2016). Gene bu perspektif, metabolik yarılmanın yalnızca emek-sermaye ilişkisine özgü olmadığını, doğanın metalaşmasının da başka bir metabolik yarılma dinamiği olduğunu gösterir. Bunun da ötesinde, tarih-ötesi bir bağlamda ifade edilen “doğaya el koyma” kavramının kapitalist düzlemde bir doğa sömürüsü olarak tarihsel özgünlüğünü ortaya koyar. Son yıllarda artan bir şekilde *ekstraktivizm* kavramı etrafında çalışılan ekstraktif genişleme ve derinleşme süreçleri bu tarihselliğin bir sonucudur. Her ne kadar bu literatür betimsel olarak

bu tarihselliği ortaya koyma eğiliminde ise de bu analizler ekstraktivizmi sektörel bir olgu olmanın çok ötesine taşıyarak, yaşamı ve sosyo-ekolojik ilişkileri organize eden küresel ölçekli yapısal bir dinamik olarak yeniden inşa etmişlerdir (Burchandt ve Dietz, 2014; Gudynas, 2021; Chagnon vd., 2022). Ekstraktivizm, özellikle iklim krizi ve neoliberal “yeşil” ekonomiye geçiş bağlamında, mekânsal düzlemde genişlemenin ötesinde, başka üretim alanlarının da ekstraktif biçimde dönüşümü (tarımsal ekstraktivizm gibi) ya da yeni ekstraktivist alanların (yeşil ekstraktivizm gibi) oluşumuyla toplumsal olarak derinleşme de göstermiştir (Kröger, 2021; Bruna, 2022). Bir sonraki bölüm, ekstraktivist sermaye derinleşmesinin 21. yüzyıl tarım sorununu nasıl şekillendirdiğini ele almaktadır. Böylece, aynı zamanda, tarımın ve kırın 21. yüzyıl dönüşümünün kapitalizmin sosyo-ekolojik çelişkisini ya da ikinci çelişkisini nasıl ortaya koyduğunu ve bu çelişkinin nasıl bir temel dinamiği haline geldiğini göstermektedir.

2. AGRO-EKSTRAKTİVİZM: 21. YÜZYIL SOSYO-EKOLOJİK TARIM SORUNU

Yeniden ifade etmek gerekirse, bu bölümün temel argümanı şu şekilde ortaya konabilir: *dünya-tarihsel düzlemde tarım ve kırsal kapitalizmin genişleyen ve derinleşen sosyo-ekolojik çelişkisinin hem sonucu hem de yapısal bir bileşeni olarak yeniden üretilmektedir*. Başka bir deyişle, endüstriyel tarım ve/veya gıda-tarım endüstrisi artan bir biçimde küresel ölçekli ekstraktivist değer ilişkilerine dayalı bir sermaye birikimi süreci olarak yeniden inşa edilmektedir. Bu doğrultuda, 21. yüzyıl tarım sorununun temel bir küresel dinamiği kapitalist tarımda değer üretiminin sermaye-doğa ilişkisinin genişlemesine ve derinleşmesine dayalı farklılaşmalar göstermesi ve böylece mikro, makro ya da küresel ölçeklerde sermaye-emek ilişkisini de yeniden şekillendirmesidir. Bu argümanın anlaşılması açısından, 21. yüzyılda tarım sorununun küresel sosyo-ekolojik dönüşümle ilişkili olarak evrilmesine ilişkin güncel tartışmalara değinmek ve bu tartışmalar kapsamında tarım sorunu analizinin de dönüşümünü açmak gerekir.

Bu kapsamda, çağdaş tarım sorununun sosyo-ekolojik yönüyle anlaşılmasına yönelik geliştirilen, belirli noktalarda farklılaşan ancak birbirini besleyen beş yaklaşımdan bahsedilebilir (Taşdemir Yaşın, 2022). Bu yaklaşımlar, Farshad Araghi tarafından formüle edilen *mülksüzleştirme sorunu*, Philip McMichael tarafından formüle edilen *gıda sorunu*, gene Philip McMichael ve Tony Weis tarafından kapsamı genişletilen *sosyo-ekolojik tarım sorunu*, Haroon Akram-Lodhi tarafından formüle edilen *ekolojik tarım sorunu* ve James Petras ile Henry Veltmeyer tarafından agro-ekstraktivizm olgusunun ortaya konulmasıyla işaret edilen ve yeni bir teorik bağlamla ortaya koymaya çalıştığım *doğa sorunu* (ya da *doğa eksenli tarım sorunu*) olarak sıralandırılabilir. *Doğa sorunu*, ampirik bağlamıyla

özellikle McMichael'ın ikinci formülasyonunun ve agro-ekstraktivizm nosyonunun işaret ettiği süreçleri teorik olarak temellendirerek bütüncül bir perspektifle sosyo-ekolojik bir tarım sorunu kavramsallaştırması ve tarihselleştirmesi amaçlamaktadır. Böylece, *tarım sorununun ve gıda-tarım endüstrisinin özellikle iklim krizi bağlamındaki dönüşümünü ve tarımın ekstraktivist bir değer üretim modeli olarak yeniden inşasını, kapitalist dünya ekonomisinin “yeşil” “dijital” “biyoekonomik” olarak temsil edilen ekstraktivist sermaye birikim düzleminin genişlemesi ve derinleşmesine dayalı evrilmesi ve bunun sonucu olarak derinleşen küresel sosyo-ekolojik kriz düzleminde konumlandırılmaktadır.*

Birinci olarak, Araghi tarafından ortaya konulan çağdaş tarım sorunu analizi, 1980'lerden itibaren neoliberal birikim rejiminin küresel ölçekte derinleştirdiği kapitalist rekabet düzleminde (Harvey, 2005) sermaye tarafından çitleme/çevirme yoluyla kırsal nüfusun mülksüzleşmesi ve yerinden edilmesini ve böylece oluşan “fazla doğa (*surplus nature*) birikimini” merkezileştirmektedir. Buna göre, neoliberal tarım-gıda sermayesi, çitlemeye dayalı bir gıda rejimi kapsamında toprağın küçük üreticiden mobilizasyonu aracılığıyla gıdanın metalaşmasını küresel hale getirmiştir. Böylece, birbiriyle bağlantılı üç ana eksenle kurguladığı küresel birikim süreci ile küresel sosyo-ekolojik sorunun süregelen zeminini yaratmıştır: 1) emek ekseninde; eş zamanlı olarak hem köylülüğün hem de proleterleşmenin tasfiyesi ile hem büyüyen artık kentli nüfusun ve hem de kayıt dışı/göçmen tarım emeğinin zoraki eksik gıda tüketim biçimi ve böylece tarımsal emeğin eksik yeniden üretimi; 2) ekoloji ekseninde; sermaye tarafından küresel düzeyde çitlenen “kırsal” doğanın fazla tüketimi/kullanımı; 3) hızlı küresel kentleşme ile gıdaya erişimde artan piyasa bağımlılığının kentlerde kent nüfusunun giderek artan oranını oluşturan artık nüfus ile küçük bir azınlık arasında eşitsiz bir gıda tüketim biçimi yaratması (Araghi, 2009a: 113-119; 2009b: 114, 124-127, 134-136). Araghi, bu analiziyle tarımda neoliberal birikim rejimini değerlerin hem “fazla” doğa hem de “fazla” nüfustan sermayeye transferine dayalı bir yeniden dağılım düzeni olarak ortaya koymaktadır. Böylece, küresel sosyo-ekolojik krizin birbiriyle ilişkili kırsal ve kentsel boyutlarını ortaya koymaktadır.

İkinci olarak, McMichael tarafından formüle edilen gıda sorunu, tarım sorununu gene McMichael ve Harriet Friedman'nın “gıda rejimi” analitik çerçevesi kapsamında “üçüncü gıda rejimi” olarak tanımladıkları neoliberal “şirketleşmiş gıda rejimi” bağlamında ele almaktadır. Bu analitik çerçeve, çağdaş tarım sorununu gıdanın (“gıda egemenliği” söylemiyle gelişen) politik ekolojisi ve anti-kapitalist ulus-ötesi kırsal politik hareketler (*La Via Campesina* gibi) temelinde analiz etme olanağı sağlar. McMichael'a göre bu hareketler, “köylülüğün” modern kapitalist düzende sermaye-emek ilişkisi analitik düzleminde tahayyül

edilemeyecek dönüşümünü ve yeni bir politik öznellik kazandığını göstermektedir. Bu dönüşümün hem modernist kapitalist gelişme perspektifi hem de onun Marksist kritiği açısından yeni bir epistemik düzlem yarattığını vurgular. Bu düzlemin merkezi ögesi, *gıda egemenliği* kavramı ve bu kavramı inşa ederek “şirketleşmiş gıda rejimi” pratiklerine politik-ekolojik bir eleştiri üreten gıda egemenliği hareketidir. Buna göre, bu hareketin politikleştirdiği gıda sorunu, tarım sorununun anlaşılmasında analiz lensini kırsal üretimden sürdürülebilir toplumsal yeniden üretime kaydırmaktadır. Buradaki toplumsal yeniden üretim söylemi, hem sermaye-emek ilişkisi analitik lensinin ortaya koyduğu emek gücünün yeniden üretimi olgusundan, hem de neoliberal gıda rejiminin hegemonik “gıda güvencesi” söylemi kapsamında gelişen “dünyayı besleme” sorunsalından öteye gitmektedir. Neoliberal gıda güvencesi söylemi, gıda üretimi ve dağıtımının köylü ve küçük üreticilerden ayrılarak gıda-tarım sermayesinin kontrolünde neoliberal dünya pazarına entegre olmasını örtbas etmeye çalışır. Gıda egemenliği hareketi ise, gıdanın metalaşmasının köylünün mülksüzleştirilmesiyle bağlantısını ortaya çıkarır. Kırsal ekosistemlerin gıda-tarım endüstrisinin “çiftçisiz tarımsal meta üretimi” menzilleri haline dönüştüğünü, yerinden edilen kırsal nüfusun ise kentlerin varoş ekolojilerinde çevre mültecileri haline dönüştüğünü gözler önüne serer. Bu bağlamda, bu hareketin gıda egemenliğine yönelik hak iddiası hem toprağın hem tarımın hem de ekolojik değerlerin sermaye ve ekonomik değer ilişkileri tarafından tahakkümüne meydan okur. Bu yaklaşım, küçük ölçekli tarımsal üretimi yalnızca bir gıda üretimi biçimi olarak görmez. Aynı zamanda, insan-doğa ilişkisinin stabilizasyonunu sağlayan çok fonksiyonlu bir sosyo-ekolojik ilişkilendirme biçimi olarak görür. Başka bir deyişle, neoliberal gıda krizi aynı zamanda sosyo-ekolojik bir krizdir. Bu krizin tarımsal ekseninde çözümü ise gıda-egemenliğinin ortaya koyduğu toprak ve ekoloji “kahyalığına” dayalı yeni bir “tarımsal vatandaşlık” biçimi ve yeni bir “tarımsal varoluş” biçimi ile mümkün olabilir (McMichael, 2008: 45-50; 2009: 298-308; 2013: 62-83).

Üçüncü olarak, McMichael, Tony Weis’in (2007, 2010) endüstriyel tarımın ekolojik çelişkilerine dair çalışmaları doğrultusunda ve derinleşen küresel iklim krizi bağlamında, tarım sorununu “sosyo-ekolojik bir sorun” (McMichael, 2016: 649) olarak yenileyerek gıdanın da ötesinde daha geniş bir perspektif sunar. Bu perspektifin önemli bir çıkış noktası, Weis’in (2007) endüstriyel tarımın yüksek enerji kullanımı ve karbon salımıyla uzun vadeli ekolojik sürdürülebilirliğin kısa vadeli finansal kazançlar için harcadığı bir tür “biyofiziksel fesih” yöntemine dayalı yeni bir biçim aldığı argümanıdır. Söz konusu biyofiziksel fesih hem gıda/beslenme krizini hem de iklim krizini içine alan ve küresel ölçekte büyüyen bir tarım krizini doğurmaktadır (McMichael, 2013: 63-83, 117; 2016: 651-652). Diğer önemli bir çıkış noktası ise, endüstriyel tarımın artan bir şekilde “insan-dışı

doğanın kapitalizasyonu” (Moore, 2010) aracılığıyla genel bir meta üretimi mekanizması ve küresel bir “toprak gaspı” aracı haline gelmesidir. Fosil yakıtların tükenmesine ya da yüksek karbon salımına “yeşil” bir çözüm olarak geliştirilen “agro-yakıt” ya da “biyoyakıt” projesi güncel düzlemde kapitalist tarımın geldiği noktayı her iki yönüyle de gösteren iyi bir örnektir. Soya fasulyesi veya palmye yağı örneklerinde olduğu gibi hem gıda hem hayvan yemi ve hem de biyoyakıt özelliği barındıran çok fonksiyonlu “esnek tarımsal ürünlerin” icadı (Borras vd., 2012), tarımın tarımsal ürünlerin artık sadece birer değişim değeri halini aldığı esnek, doğaya dayalı bir meta menzili haline geldiğinin göstergesidir. Bu yönüyle sosyo-ekolojik tarım sorunu, gıdanın küresel ölçekte metalaşması sorunun ötesine gitmekte ve temel bir *toplumsal tedarik ve sosyo-ekolojik işlevsellik* alanı olan tarımın yerinden edilerek, *esnek bir biyoekonomik meta üretimi alanı* olarak yeniden tasarlanmasını sorunsallaştırır. *Neoliberal “iklim güvenliği” politikalarının biyoekonomiyi iklim krizine yönelik teknoloji ve bilim yoğun bir çözüm olarak sunduğu hegemonik düzlemde, tarımın biyoekonomik yeniden inşası sosyo-ekolojik yeniden üretim için gerekli toprak ve doğanın kaybı pahasına gerçekleşmektedir.* Araghi’nin “fazla doğa” olarak nitelendirdiği gasp edilen “kayıp” toprak ve doğa ise çoğunlukla ulus-ötesi gıda-tarım şirketleri tarafından veya onların kontrol ettiği değer zinciri kapsamında, gene ulus-ötesi şirketlerin monopolündeki akıllı tarım teknolojilerinin kullanıldığı “sürdürülebilir” ve “akıllı” monokültür plantasyonlarına dönüşmektedir. Dolayısıyla, sosyo-ekolojik tarım sorunu ekstraktif olarak tanımlayabileceğimiz yeni bir teknoloji-yoğun “gıda/yakıt/biyokütle rejimini” işaret etmektedir (McMichael, 2013: 114-125, 132; 2016: 649, 660; Weiss, 2007).

Dördüncü olarak, Akram-Lodhi’nin ekolojik tarım sorunu formülasyonu, fosil yakıt bağımlısı, büyük ölçekli ve sermaye-yoğun yapıdaki endüstriyel tarımın gene Weis (2013) tarafından ifade edildiği üzere ekstraktif bir “endüstriyel tahıl-yağlı tohum-hayvancılık kompleksi” haline geldiğini vurgulamaktadır. Akram-Lodhi, ekonomi-politik yaklaşımları ekolojik iktisat ile buluşturarak, tarım sorununu madde-enerji akışı analizi etrafından tahlil eder. Joan Martinez-Alier’in (2011) endüstriyel tarımın enerji yatırımı geri dönüş oranının (EROI) küçük ölçekli tarımdan çok daha düşük olduğu argümanı temel çıkış noktasıdır. Bu formülasyonun bir önceki formülasyondan temel farkı ise McMichael’ın analizinin sermaye-emek teorik çerçevesinin sosyo-ekolojik tarım sorununu anlamadaki sınırlılığını ortaya koymasına karşın, Akram-Lodhi’nin analizinin bu sınırlar içinde kalmaya çalışmasıdır. Bu çerçevede, Akram-Lodhi Moore’un “el koyma yöntemiyle birikim” yaklaşımından faydalanır ve ekstraktivist tarımın küçük ölçekli tarımı domine etmesinin enerji ve madde akışını, kaynakların tükenmesini ve entropiyi arttırdığının altını çizer (Akram-Lodhi, 2021: 699-701).

Ancak, ekstraktivizmi “el koyma ile birikim” yaklaşımıyla özdeşleştirilmesi, enerji ve madde akışı ve tüketimindeki söz konusu materyal artışı “dışsal” tarım girdisi artışı olarak ele almasına yola açar. Başka bir deyişle, doğal kaynak kullanımı artışı “dışsal” ya da “dolaylı” bir biçimde endüstriyel tarımın ekstraktif dinamiğini ortaya koyar. Bu artışın, endüstriyel tarım-yağlı tohum-hayvancılık kompleksinde meta üretimi ve sermaye birikim sürecinin doğa ile kurduğu tarihsel ilişki ve bu ilişkinin sosyo-ekolojik yeniden üretim açısından sonuçları bağlamında değerlendirilmesi, yani “içsel” ya da “doğrudan” ekstraktif dinamiği, analiz dışı kalır.

Çağdaş tarım sorununa yönelik yukarıda özetlenen yaklaşımlar, eko-Marksist bir perspektiften tarım ekonomi-politiği açısından birkaç önemli hususu ortaya koymaktadır. Birincisi, 21. yüzyıl kapitalist tarımı küresel ekolojik dönüşüm, neoliberal sürdürülebilirlik söylemi etrafında geliştirilen çevre politikaları ve doğanın metalaşması dinamiklerinden bağımsız anlaşılabilir. İkincisi, endüstriyel tarımın dönüşümü, 21. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisinin içinde bulunduğu ekstraktif genişleme ve derinleşme eğilimli dijital/biyoekonomik dönüşüm bağlamında konumlanmaktadır. Üçüncüsü, merkezileşen doğa sorunsalı tarım sorununa dair Marksist ekonomi-politik yaklaşımların teorik araçları ve varsayımları açısından önemli bir imtihan işlevi görmektedir. Bu çerçevede McMichael hem gıda sorunu hem de artan bir şekilde sosyo-ekolojik bir sorun olarak analiz ettiği tarım sorunu bağlamında tarımsal dönüşümü sermaye-emek ilişkisi ekseninde ele almanın açmazlarını ve sınırlarını ve günümüz kırsal-tarımsal toplumsal hareketlerin yarattığı politik zeminin bu açmazları nasıl ortaya koyduğunu ve ötesine gittiğini net bir biçimde vurgulamaktadır. Bu açmazların temelinde ise, bir önceki bölümde “epistemik yarılma” çerçevesinde el alındığı üzere, doğanın ve kapitalist gelişme-doğa ilişkisinin Marksist teoriye dışsallığı ve doğanın tarih ötesi bir varoluş biçimi olarak yalnızca kullanım-değeri kavramı çerçevesinde ele alınması yatmaktadır. “El koyma ile birikim” söylemi de söz konusu kullanım değerine, Marksist literatürde değer bir bölümünün (devlet de dahil olmak üzere) toprak sahiplerine transferi olarak tanımlanabilecek “rant ilişkisi” üzerinden el koymayı kasteder. Halbuki, yukarıdaki çağdaş tarım sorunu yaklaşımlarının ortaya koyduğu gibi, şirketleşmiş gıda-tarım rejimi kapsamında tarımın artan bir biçimde ekstraktivist bir karakter alması rant ilişkisi çerçevesinde açıklanabilecek bir durum değildir.

Bu bağlamda, ilk defa James Petras ve Henry Veltmeyer (2014)’in 21. yüzyıl tarım sorunu tahlilinde kullanılan ve daha sonra özellikle Latin Amerika bağlamındaki ampirik çalışmalarla desteklenen (bkz. McKay, 2020) “agro-ekstraktivizm” ya da “tarımsal ekstraktivizm” nosyonu, endüstriyel ya da kapitalist tarımın dönüşümünü net bir biçimde yansıtmaktadır. En geniş

perspektifle agro-ekstraktivizm, Bunker'ın altını çizdiği ekstraktif ve üretken aktiviteler arasındaki farklılaşmayı belirgin olarak gösteren kendine özgü dinamikleri olan bir kapitalist tarım modeli olarak görülebilir. Bu modelin tarihsel özgünlüğü ise ikinci bölümde ortaya konulan “sermaye-doğa ilişkisi” ve “soyut doğa” kavramlarına dayalı bir analitik-teorik perspektifle anlaşılabilir. Bu perspektif, (somut) doğanın sermaye veya değer ilişkileri tarafından domine edilerek doğrudan meta ve değişim değeri üreten nesneleştirilmiş doğaya dönüştüğünü ve böylece kapitalist bir toplumsal tarihsellik kazandığını öne sürmektedir. Bu dönüşüm, salt olarak toprak/orman/mera/nehir/maden/diğer müşterek kaynaklar formunda bir biyofiziksel ekosistemle ilgili değildir. Aynı zamanda, bu ekosistemlerle etkileşim içerisinde olan yerel toplumsal formasyonlar, üretim ve yeniden üretim ilişkileri ve kültürel değerlendirme biçimlerinin ya da başka bir deyişle sosyo-ekolojik ilişkiler ağı ve metabolizmanın meta formu tarafından domine edilmesi, çözülmesi ve dönüşümü anlamına gelmektedir. Çağdaş tarım sorununun bu perspektifle, beşinci olarak, *doğa sorunu* olarak formülasyonu, tarımın metalaşarak dünya ekonomisine entegre olması sorunsalından “tarımsal” biyoekonomi aracılığıyla doğanın kapitalizasyonu ve metalaşmasıyla dünya-tarihsel sermaye/değer ilişkisine entegre olması sorunsalına doğru bir analitik geçişi ifade eder. Bu sorunsal, tarımsal üretimin hem küresel ölçekteki toprak/kaynak/yeşil ekosistem gaspı süreçleriyle (meta menzilleri ya da plantasyonlar aracılığıyla) mekânsal olarak genişleyen hem de tarımsal ekstraktivizm, yeşil ekstraktivizm gibi yeni alanlarla derinleşen doğa dayalı bir meta üretim alanı haline dönüşmesine işaret etmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022: 1367). Ekstraktif tarımsal meta üretiminde, doğa (toprak, orman, vb.) değişim değerinin görece daha büyük bir kaynağı/dinamiği haline gelmekte ve emeği artan bir biçimde ikame ederek fazla/artık nüfusu artırmaktadır.

Özellikle Latin Amerika'da yoğunlaşan ancak Güney Asya ve Afrika bağlamında da artan ampirik analizler, agro-ekstraktivizmin çeşitli dinamiklerini monokültür biyoyakıt ve esnek tarımsal ürün (gıda, yem, yakıt) üretiminin genişlemesi ekseninde gözler önüne sermektedir. Bu dinamikler şu şekilde sıralandırılabilir: yerel endüstrilerin ulus ötesi şirketler tarafından satın alınmasına imkân sağlayan kurumsal zeminin oluşturulması; tohum ve girdi tedariki dahil olmak üzere tarım-gıda değer zincirinin temel evrelerinin bu monopoller tarafından kontrol edilmesi; büyük-ölçekli toprak/orman gaspı ve mülkiyeti; ürünlerin endüstriyel işlenmesi ve küresel pazarlama; transjenik tohumların genelleşmesi, pazar kontrolü ve böylece ulus ötesi şirketlere bağımlılığın artması; artan kırsal işsizlik düzeyi de dahil büyük çapta ekolojik ve sosyal hasar (Petras ve Veltmeyer, 2014). McKay (2020) Bolivya özelinde bu süreçleri toprak kontrolü, devlet kontrolü ve değer-zinciri kontrolü olmak üzere üç ana aşama etrafında

özetlemektedir. Özellikle toprak ve doğa kontrolü kapsamındaki toprak edinimleri sadece kullanılmayan topraklarla ilgili olmayıp, daha çok toprak örtüsüne, yapısına ve nüfus yoğunluğuna göre değişim gösteren yerel tarım, ormancılık gibi farklılaşan üretim ve yeniden üretim aktivelere gibi belirli sosyo-ekolojik ilişkilendirme yapılarının içerisinde yer alan toprakları içermektedir (Messerli vd., 2014). Bu bağlamda, bu süreç sadece kapitalist üretim menziline mekânsal bir genişlemesi olarak görülmemeli; aynı zamanda *kapitalist değer ilişkilerinin sosyo-ekolojik derinleşmesi* olarak da görülmelidir. Toprağın büyük sermaye tarafından kontrolü yerel sosyo-ekolojik ilişkilerin, doğaya yüklenen kültürel anlamların ve doğayı değerlendirme biçimlerinin çözülmesi ve dönüşümü anlamına gelmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022: 1370). Söz konusu sosyo-ekolojik dönüşümün ampirik bir analizi Senegal'deki agro-ekstraktif dönüşüm örneği çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Benegiamo (2020) Senegal'de tarım sermayesinin pastoral toprakların ve ekosistemlerin gaspı aracılığıyla biyoyakıt ve ayçiçeği üretiminde yarattığı artışın, yerel yarı-göçebe toplulukların pastoral toprak haklarını, agro-pastoral üretim ve yeniden üretim biçimlerini nasıl marjinal hale getirdiğini göstermektedir.

Bu bağlamda, 21. yüzyıl tarım sorununun sosyo-ekolojik bir sorun olarak ya da doğa sorunu olarak formülasyonu, tarım sorununun emek ve sermaye ilişkisi düzlemindeki tekil tartışma zemininden ekoloji, toplum-doğa ilişkisi ve sosyo-ekolojik metabolizma düzlemini de içeren çoğul, ilişkiyel ve bütüncül bir zemine taşınmasını sağlamaktadır. Bu ölçüde de tarım sorununu, sadece kırsal üreticiyi, tarımsal emeği ve gıdayı değil tüm gezegeni, her yönüyle sosyo-ekolojik yeniden üretimi, yaşamı ve sürdürülebilirliği tehdit eden bir sorun olarak ortaya koymaktadır (Taşdemir Yaşın, 2022; Shattuck vd., 2023). Marx'ın 19. yüzyıl düzleminde "kırsal şehirleşmesi" olarak nitelendirdiği tarımdaki kapitalistleşme süreci, 21. yüzyıl düzleminde petro-kimya endüstrisine dayalı kapitalist tarımın biyoteknoloji, genetik ve dijital teknolojiler ile füzyonu sayesinde doğanın "şehirleşmesi" ya da McMichael'ın tabiriyle "teknolojikleşmesi" (McMichael, 2013: 121) olarak vuku bulmaktadır. Doğanın bir meta menzili olarak, başka deyişle soyut/nesneleştirilmiş doğa olarak, yeniden üretildiği bu sürecin diğer bir boyutu da kent sosyolojisi alanında ortaya çıkan "gezegenel kentleşme" (Brenner ve Schmid, 2012) tartışmalarında ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla, metabolik yarılma artık gezegenel bir "sosyo-ekolojik yarılma" (Taşdemir Yaşın, 2022: 1367) biçimini almıştır.

3. SONUÇ: TARIM VE KIRIN SINIF TEMELLİ POLİTİK EKOLOJİSİ

Burada sunulan teorik perspektif, sermaye-doğa ilişkisi ve "soyut doğa" kavramları aracılığıyla ekstraktivizmin ve ekstraktivist bir boyut kazanan 21.

yüzyıl tarımının ve tarım sorununun dünya-tarihsel değişim, dönüşüm ve farklılaşma dinamiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında, kapitalizmin “eksik tüketim” ya da “fazla üretim krizi” olarak tezahür eden “birinci çelişkisi” özü itibarıyla ne kadar emek-sermaye arasındaki toplumsal sınıf çelişkisini ifade ediyor ise, “eksik üretim krizi” olarak tezahür eden “ikinci çelişkisi” de özü itibarıyla sermaye-doğa ilişkisine dayalı yeni bir sınıfsal çelişkiye işaret etmektedir. Bu yaklaşım, O’Connor’ın “ikinci çelişki” nosyonunu yalnızca kapitalizmin yeniden üretim krizi olarak değil, aynı zamanda *toplumun ve ekosistemin sosyo-ekolojik yeniden üretim krizi* olarak anlamaktadır. Böylece, sermaye-doğa ilişkisine dayalı yeni sınıfsal oluşumları ve bu oluşumların anlattığı çoğul ve bütüncül bir sınıf kavramını düşündürmekte ve sosyo-ekolojik krizi sınıfsal temelde politikleştirmektedir. Bu perspektif, Marksist sınıf analizine böylece daha komplike bir boyut kazandırırken, aynı zamanda politik-ekolojiye de sınıf analitik lensi getirmeyi amaçlamaktadır. Böyle bir sınıf kavramı bağlamında, “ikinci çelişki” doğayı metalaştırarak ona tahakküm eden sermaye ile doğanın yeniden üretimine katkıda bulunduğu ve sosyo-ekolojik metabolizmayı desteklediği halde doğadan koparılan toplumsal gruplar arasındaki yeni bir sosyo-ekolojik sınıf çelişkisini ifade etmektedir.

Bu noktada, Ariel Salleh’in (2010) toplumsal yeniden üretimin aktörlerini ve pratiklerini ekolojik bir perspektifle yeniden ele alması oldukça aydınlatıcıdır. Salleh, köylüler, küçük üreticiler, pastoralistler, yerliler, kadınlar gibi toplumsal kesimler tarafından sosyo-ekolojik yeniden üretime yönelik sarf edilen emek biçimlerini “endüstri dışı emek” ve bu kesimlerin sosyo-ekolojik metabolizmanın sürdürülmesine yönelik ürettiği değeri “metabolik değer” olarak tanımlamaktadır. Sosyo-ekolojik bir sınıf yaklaşımı, kapitalizmin ekstraktivist genişlemesi ve derinleşmesi kapsamında doğanın soyutlanması ve metalaşması ile Salleh’in bahsettiği metabolik değer üreticilerinden koparılmasını yeni bir politik-ekolojik sınıfsal çelişki ve mücadele alanı olarak görmektedir. Söz konusu çelişki, sermaye-doğa ilişkisi ve bu ilişkinin derinleştirdiği küresel çevre ve iklim krizi nedeniyle doğa ile sürdürülebilir metabolik bağ kuramayan toplum kesimlerinin artmasını yansıtmaktadır. Kentlerde artan “prekarya” (Standing, 2011) veya “artık”, “ihtiyaç fazlası” işsizler ordusunun potansiyel bileşenleri haline gelen bu kesimlerin (sermaye-emek ilişkisi ekseninde bir ekonomik dağılım ve ücret sorunu ile ortaya konan) geçim krizinin aynı zamanda sermaye-doğa ilişkisi ekseninde bir ekolojik dağılım (Martinez-Alier, 2002), sosyo-ekolojik yeniden üretim ve yaşam krizi olmasına işaret etmektedir (Leff, 2021).

21. yüzyıl tarihsel zemininde, özellikle neoliberal birikim rejimi çerçevesinde yeni bir ekstraktivist genişleme ve derinleşme gösteren kapitalist dünya ekonomisi tarafından toplum-doğa ilişkisinin dönüştürülmesini politikleştiren ekoloji

hareketleri böyle bir sosyo-ekolojik sınıfsal çelişkinin tezahürleri olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu hareketler, çevreciliği sistem karşıtı birer sosyal hareket olarak inşa etmekte (Taşdemir Yaşın, 2023) ve Gramsci'den ilham alan kapitalist hegemonya-karşıtı bir politik ekolojinin (Andreucci, 2018) toplumsal güçleri haline gelmektedir. Ekolojiyi yaşamın merkezine yerleştiren yeni bir toplumsallık inşasının (Adaman, Avcı ve Yeniev, 2023; Özkaya, 2019) başat bir toplumsal ve sosyo-ekolojik yeniden üretim gücü (Barca 2020) olarak ortaya çıkmaktadırlar. Sermaye-doğa ilişkisi analitik lensinin bize sunduğu yeni sosyo-ekolojik sınıfsal perspektif, Gramsci'nin işçi sınıfı ve köylü ittifakında dayalı hegemonya karşıtlığını kapitalizmin değer ilişkilerine içkin hem emek hem de doğa eksenli çoğul bir sınıfsal eklemlenme zeminine taşımaktadır. Örneğin, bir yandan La Via Campesina (Köylü Yolu) hareketi başta olmak üzere kırsalda gelişen ya da kır/tarımı temsil eden gıda, toprak, kaynak egemenliği iddiasındaki pek çok yerel ve uluslararası ekoloji eksenli hareket sermaye-doğa ilişkisinin özel bir biçimi olarak ekstraktif tarımı anti-sistemik bir biçimde politikleştirmiştir. Diğer yandan, iklim adaleti hareketi de dahil olmak üzere pek çok çevreci hareket tarımı hegemonya karşıtı merkezi bir politik araç ve yine Gramsci'nin ifadesiyle praksis haline getirmektedir (Taşdemir Yaşın, 2022). Böylece, tarım böyle bir çoğul sınıfsal eklemlenme ya da birleşmenin temel bir politik alanı ve stratejisi haline dönüşmektedir. Tarım, yoğunlaşan sermaye karşısında sadece bir geçim ve gıda kaynağı aracı olmaktan çıkıp, doğa ile yaşamsal ve kültürel bir ilişkilene biçimi olarak yeniden inşa edilmektedir (Taşdemir Yaşın, 2019, 2022).

Bu makalenin odağı dünya-tarihsel düzlem olmakla birlikte, böyle bir politik ekolojik dönüşüm ve perspektif Türkiye eksenli tarım ve kır tartışmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de özellikle 1990'lardan itibaren; ekstraktif birikim süreçleri genişlemekte ve yoğunlaşmakta, küresel şirketleşmiş tarımsal biyoekonomi (gıda/yem/biyoyakıt) rejimi kapsamında tarım, kır ve gıda-tarım endüstrisi birbiriyle ilintili bir biçimde hızlı bir dönüşüme tabii olmakta ve bunlara paralel kırdaki ve kentte çevresel adalet ve yeni "köylü"/gıda/tarım hareketleri yükselmekte ve toplumsal politik ekolojik zemin ivmeli bir genişleme göstermektedir. Bu bağlamda, Türkiye özelinde kapsamlı araştırma, tartışma ve politika geliştirme ihtiyacı olan bazı temel alanları şu şekilde sınıflandırabiliriz: i) *Türkiye tarımının, kırdaki ve kır-kent ilişkisinin sosyo-ekolojik/agro-ekolojik dönüşümü ve bu dönüşümün hem emek-geçim-sosyal refah ekseninde hem de doğa-toplumsal metabolizma-yaşam ekseninde yarattığı çelişkiler*. Bu konuda önemli bir örnek Türkiye'de hayvancılığın ve hayvansal gıda ürünleri endüstrisinin sosyo-ekolojik yeniden üretim dengesi aleyhinde dönüşümüdür (bkz. Zeybek, 2016). Türkiye'de endüstriyel, ekstraktif ve küçük ölçekli tarımın kırdaki diğer ekstraktif birikim süreçleriyle ilişkisi de bu bağlamda önem kazanmaktadır. ii) *Türkiye'nin tarım, kır,*

kır-kent ilişkisi eksenli politik-ekolojik tarihselliği: Bu, “köylü”, “küçük üretici çiftçi”, “tarım işçisi” gibi kır ve tarımın temel öznelinin kent/gıda/toprak/doğa/yeniden üretim ile ilişkili bir biçimde nasıl dönüştüğünü (bkz. Türkkın, 2025), yeni kır-kent, tarım-ekoloji, emek-doğa, geçim-yaşam, mekan-zaman bağları inşa eden toplumsal yeniden üretim biçimleri ve hareketlerinin gelişimini, tarımda ve kırdaki yeni sosyo-ekolojik sınıf ihtilaflarının ortaya çıkışını anlamaya işaret etmektedir. iii) *i ve ii kapsamında ifade edilen sosyo-ekolojik ve politik ekolojik değişim ve dönüşüm dinamiklerinin zorunlu kıldığı, kapitalist, ekstraktif ve kalkınmacı tarımsal (yeniden) üretim ilişkilerine alternatif demokratik tarım, kırsallık, kır-kent ilişkisi politikaları, modelleri ve stratejilerinin geliştirilmesi:* Bu doğrultuda, örneğin Avrupa’da gelişen küçülme (*degrowth*) hareketi ve perspektifi bağlamında alternatif bir toplumsallık ve sosyo-ekolojik ilişkilendirme biçiminde bir tarım stratejisi inşasının olasılıkları ve olanaklarının değerlendirilmesi önemli hale gelmektedir (Gerber, 2020). Bu özel sayıda örneği olduğu gibi, alternatif kır-tarım-ekoloji eksenli kolektif ve müşterekleşme pratiklerinin (çeşitli kooperatifler, kolektif agroekoloji hareketleri gibi) sosyo-ekolojik ve politik ekolojik karakterini ve etkilerini anlamak ve bu doğrultuda politika ve stratejiler geliştirmek önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak, sermaye-doğa ilişkisinin hem küresel ölçekli genişlemesi ve hem de tarımı da dönüştürecek ölçüde sosyo-ekolojik derinleşmesi dikkate alındığında, yerle özgü nitelikler gösteren politik ekolojik alanın ve mücadelenin dünya-tarihsel mahiyeti ve önemi daha iyi anlaşılacaktır. Sermaye-doğa ilişkisi analitik lensi politik ekolojiye ekonomi-politiğe dayalı sınıfsal bir analiz ve politika zemini, ekonomi-politiğe ise sosyo-ekolojik dönüşümün tarihselliğini anlaşılır kılacak ve politik ekolojik hareketleri dikkate alacak bir tarih-teori-praksis diyalektiği alanı sağlamaktadır. Bu makale, söz konusu perspektifi- özellikle teorik ve tarım sorunu dünya-tarihsel temelleriyle birlikte – Türkiye’deki tarım ve kır tartışmaları düzlemine taşımayı amaçlamıştır. Böylece hem akademik araştırmalar hem de politika oluşturma süreçlerinde tarımın, kır ve kır-kent ilişkilerinin sosyo-ekolojik dönüşümünün ve gelişen politik-ekolojik öznelinin merkezi bir konuma yerleşmesini hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

Adaman, Fikret, Duygu Avcı ve Gökçe Yeniev (2023), “Türkiye’de tarımın dönüşümü: Nesnel koşullardan somut ütopyalara”, *Birikim*, 406-407: 121-128.

Adaman, Fikret ve Sena Akkoç (2023), *Gıdanın Politik Ekolojisi* (İstanbul: Metis Yayınları).

Akram-Lodhi, A. Haroon (2021), “The Ties That Bind? Agroecology and the Agrarian Question in the Twenty-First Century”, *The Journal of Peasant Studies*, 48 (4): 687–714.

Andreucci, Diego (2018), “Populism, Emancipation, and Environmental Governance: Insights from Bolivia”, *Annals of the American Association of Geographers*, 109 (2): 624–633.

Araghi, Farshad (2009a), “The Invisible Hand and the Visible Foot Peasants, Dispossession and Globalization”, A. Haroon Akram-Lodhi ve Cristóbal Kay (Der.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* (New York: Routledge).

Araghi, Farshad (2009b), “Accumulation by Displacement: Global Enclosures, Food Crisis, and the Ecological Contradictions of Capitalism”, *Review*, 32 (1): 113-146.

Aydın, Zülküf (2018), *Çağdaş Tarım Sorunu* (Ankara: İmge).

Baird, Ian G. ve Keith Barney (2017), “The Political Ecology of Cross-Sectoral Cumulative Impacts: Modern Landscapes, Large Hydropower Dams and Industrial Tree Plantations in Laos and Cambodia”, *The Journal of Peasant Studies*, 44 (4): 769-795.

Barca, Stefania (2020), *Forces of Reproduction* (Cambridge: Cambridge University Press).

Benegiamo, Maura (2020), “Extractivism, Exclusion and Conflicts in Senegal’s Agro-Industrial Transformation”, *Review of African Political Economy*, 47 (166): 522-544.

Borras, Saturnino, Jennifer C. Franco, Sergio Gómez, Cristobal Kay ve Max Spoor (2012), “Land Grabbing in Latin America and the Caribbean”, *The Journal of Peasant Studies*, 39 (3-4): 845–872.

Borras, Saturnino ve Jennifer C. Franco (2018), “The Challenge of Locating Land-Based Climate Change Mitigation and Adaptation Politics Within a Social Justice Perspective: Towards an Idea of Agrarian Climate Justice”, *Third World Quarterly*, 39 (7): 1308-1325.

Borras, Saturnino, Ian Scoones, Amita Baviskar, Marc Edelman, Nancy L. Peluso ve Wendy Wolford (2021), “Climate Change and Agrarian Struggles: An Invitation to Contribute to a JPS Forum”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (1): 1-28.

Brenner, Neil ve Christian Schmid (2012), “Planetary Urbanization”, Matthew Gandy (Der.), *Urban Constellations* (Berlin: Jovis).

Bruna, Natacha (2022), “A Climate-smart World and the Rise of Green Extractivism”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (4): 839-864.

Bunker, Stephen (1985), *Underdeveloping the Amazon: Extraction, Unequal Exchange, and the Failure of the Modern State* (Urbana: University of Illinois Press).

Bunker, Stephen ve Paul Ciccantell (2005), *Globalization and the Race for Resources* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Bunker, Stephen (2007), “Natural values and the physical inevitability of uneven development under capitalism”, Alf Hornborg, John R. McNeill ve Joan Martinez-Alier (Der.), *Rethinking Environmental History: World-system History and Global Environmental Change* (Lanham: AltaMira Press).

Burchandt, Hans-Jürgen ve Kristina Dietz (2014), “(Neo-) Extractivism - A New Challenge for Development Theory from Latin America”, *Third World Quarterly*, 35 (3): 468–86.

Burkett, Paul (1999a), *Marx and Nature: A Red and Green Perspective* (New York, St. Martin's Press).

Burkett, Paul (1999b), “Nature in Marx reconsidered: A silver anniversary assessment of Alfred Schmidt’s concept of nature in Marx”, *Organization and Environment*, 10 (2): 164–83.

Chagnon, Christopher W., Francesco Durante, Barry K. Gills, Sophia E. Hagolani-Albov, Saana Hokkanen, Sohvi M. J. Kangasluoma, Heidi Konttinen, Markus Kröger, William LaFleur, Ossi Ollinaho ve Marketta P. S. Vuola (2022), “From extractivism to global extractivism: the evolution of an organizing concept”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (4): 760-792.

Commoner, Barry (1972), *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology* (New York, Knopf).

Crippa, Monica, Efsio Solazzo, D. Guizzardi, Fabio Monforti-Ferrario, Francesco N. Tubiello ve Adrian Leip (2021), “Food Systems are Responsible for a Third of Global Anthropogenic GHG Emissions”, *Nat Food*, 2: 198-209.

Elson, Diane (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism* (London: CSE Books).

Foster, John B (1999a), *Marx's ecology: Materialism and nature* (New York: Monthly Review Press).

Foster, John B. (1999b), "Marx's Theory of the Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology*, 105 (2): 366-405.

Foster, John B. (2002), *Ecology against capitalism* (New York: Monthly Review Press).

Foster, John B. (2022), *Capitalism in the Anthropocene: Ecological Ruin or Ecological Revolution* (New York: Monthly Review Press).

Gerber, Julien-François (2020), "Degrowth and critical agrarian studies", *The Journal of Peasant Studies*, 47 (2): 235–264.

Gorz, Andre (1994), *Capitalism, Socialism, Ecology* (London: Verso).

Gudynas, Eduardo (2021), *Extractivisms: Politics, Economy and Ecology* (Fernwood).

Harvey, David (2005), *A Brief History of Neoliberalism* (New York: Oxford University Press).

Kallis, Giorgos (2019), *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (Stanford University Press).

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal (2020), *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim).

Kröger, Markus (2021), *Extractivisms, Existences and Extinctions: Monoculture Plantations and Amazon Deforestation* (Routledge).

Leff, Enrique (2021), *Political Ecology: Deconstructing Capital and Territorializing Life* (Palgrave MacMillan).

Mahowald, Natalie M., Daniel S. Ward, Scott C. Doney, Peter G. Hess ve James T. Randerson (2017), "Are the Impacts of Land use on Warming Underestimated in Climate Policy?", *Environmental Research Letters*, 12: 9.

MartinezAlier, J. (1995), "Distributional Issues in Ecological Economics", *Review of Social Economy*, 53 (4): 511-528.

Martinez-Alier, Joan ve M. O'Connor (1996), "Ecological and economic distribution conflicts", Robert Costanza, Olman Segura ve Joan Martinez-Alier (Der.), *Getting Down to Earth* (Washington, DC: Island Press): 153-183.

Martínez-Alier, Joan (2001), "Mining Conflicts, Environmental Justice, and Valuation", *Journal of Hazardous Materials*, 86 (1-3): 153–170.

Martínez-Alier, Joan (2002), *The Environmentalism of the Poor: A Study in Ecological Conflicts and Valuation* (Edward Elgar Publishing).

Martinez-Alier, Joan (2011), "The EROI of Agriculture and Its Use by the Via Campesina", *Journal of Peasant Studies*, 38 (1): 145-160.

Martínez-Alier, Joan, Leah Temper, Daniela Del Bene ve Arnim Scheidel (2016), "Is There a Global Environmental Justice Movement?", *The Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 731-755.

Marx, Karl (1973), *Grundrisse* (New York: Vintage Books).

Marx, Karl (1976), *Capital I: A critique of political economy* (London: Penguin Books).

McKay, Ben (2020), *The Political Economy of Agrarian Extractivism: Lessons from Bolivia* (Rugby: Practical Action Publishing).

McMichael, Philip (2008), "Peasants Make Their Own History, But Not Just as They Please...", Saturnino M. Borras, Marc Edelman ve Cristobal Kay (Der.) *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* (Malden: Wiley-Blackwell).

McMichael, Philip (2009), "Food Sovereignty, Social Reproduction and the Agrarian Question", A. Haroon Akram-Lodhi ve Cristobal Kay (Der.) *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question* (New York: Routledge).

McMichael, Philip (2013), *Food Regimes and Agrarian Questions* (Rugby: Practical Action Publishing).

McMichael, Philip (2016), "Commentary: Food Regime for Thought", *The Journal of Peasant Studies*, 43 (3): 648–670.

Messerli, Peter, Markus Giger, Michael B. Dwyer, Thomas Breu ve Sandra Eckert (2014), "The Geography of Large-Scale Land Acquisitions: Analysing Socio-Ecological Patterns of Target Contexts in the Global South", *Applied Geography*, 53: 449–459.

Moore, Jason W. (2000), "Environmental Crises and the Metabolic Rift in World-historical Perspective", *Organization & Environment*, 13 (2): 123-57.

Moore, Jason W. (2003), "The Modern World-system as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism", *Theory and Society*, 32: 307–77.

Moore, Jason W. (2010), "The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450– 2010", *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 389–413.

Moore, Jason W. (2011), "Transcending the Metabolic Rift: A Theory of Crises in the Capitalist World-ecology", *The Journal of Peasant Studies*, 38 (1): 1-46.

Moore, Jason W. (2015), *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital* (London: Verso).

O'Connor, James (1991), "On the Two Contradictions of Capitalism", *Capitalism Nature Socialism*, 2 (3): 107-109.

O'Connor, James (1994), "Is Sustainable Capitalism Possible?", *Martin O'Connor (Der.) Is Capitalism Sustainable? Political economy and the politics of ecology* (New York: Guilford Press).

O'Connor, James (1996), "The Second Contradiction of Capitalism", *Ted Benton (Der.) The greening of Marxism* (New York and London: the Guilford Press).

Özkaya, Tayfun (2019), *Başka Bir Köylülük Mümkün* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi).

Petras, James ve Henry Veltmeyer (2014), *Extractive Imperialism in the Americas: Capitalism's New Frontier* (Brill).

Postone, Moishe (1993), *Time, labor and social domination* (University of Cambridge Press).

Rosdolsky, Roman (1974), "Comments on the Method of Marx's Capital and Its Importance for Contemporary Marxist Scholarship," *New German Critique*, 3 (Autumn): 62-72.

Salleh, Ariel (1997), *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx, and the Postmodern* (London and New York: Zed Books).

Salleh, Ariel (2010), "From Metabolic Rift to 'Metabolic Value': Reflections on Environmental Sociology and the Alternative Globalization Movement", *Organization & Environment*, 23 (2): 205-219.

Sayer, Derek (1979), *Marx's method: Ideology, science, and critique in Capital* (NJ: Harvester Press).

Sayer, Derek (1987), *The Violence of Abstraction* (Oxford: Basil Blackwell).

Schmidt, Alfred (1965), *The concept of nature in Marx* (Bristol: Western Printing Services).

Schneider, Mindi ve Philip McMichael (2010), “Deepening, and Repairing, the Metabolic Rift,” *The Journal of Peasant Studies*, 37 (3): 461-84.

Schwab, Klaus (2017), *The Fourth Industrial Revolution* (London: Portfolio Penguin).

Selwyn, Benjamin (2021), “A Green New Deal for Agriculture: For, Within, or Against Capitalism?,” *The Journal of Peasant Studies*, 48 (4): 778-806.

Shattuck, Annie, Grajales, Jacobo, Jacobs, Ricardo, Sauer, Sergio, Galvin, Shaila S., & Hall, Ruth (2023), “Life on the land: new lives for agrarian questions”, *The Journal of Peasant Studies*, 50 (2): 490–518.

Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities* (London, New York: Cambridge Üniversitesi Yayinevi).

Standing, Guy (2011), *The Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Publishing).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2014), *Capital, nation-state and nature: Oil and reproducing Mosul in the modern world economy* (PhD diss.) (Binghamton: SUNY).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2017), “The Adventure of Capital with Nature: From the Metabolic Rift to the Value Theory of Nature”, *The Journal of Peasant Studies*, 44 (2): 377-401.

Taşdemir Yaşın, Zehra (2019), “Contextualizing the Rise of Environmental Movements in Turkey: Two Instances of Anti-Gold Mining Resistance”, *Onur İnal ve Ethemcan Turhan (Der.) Transforming Socio-Natures in Turkey: Landscapes, State and Environmental Movements* (Londra: Routledge).

Taşdemir Yaşın, Zehra (2022), “The Environmentalization of the Agrarian Question and the Agrarianization of the Climate Justice Movement”, *The Journal of Peasant Studies*, 49 (7): 1355-1386.

Taşdemir Yaşın, Zehra (2023), “The Socio-ecological Question, the Global Environmental Justice Movement and Anti-systemic Environmentalism”, *Perspectives on Global Development and Technology*, 21: 466-489.

Toledo, Victor M. (1996), “The Ecological Crisis: A Second Contradiction of Capitalism?,” T. Benton (Der.), *The greening of Marxism* (New York: the Guilford Press).

Tomich, Dale W. (2004), *Through the prism of slavery: Labor, capital, and world economy* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers).

Tomich, Dale W. (2015), "The Limits of Theory: Capital, Temporality, and History", *Review*, 38 (4): 329-368.

Türkkan, Candan (2023), *İstanbul'u Doyurmak: Gıda İlaşesinin Politik Ekonomisi* (İstanbul: İletişim).

Türkkan, Candan (2025), "Entrepreneurial back-to-landers: Neo-farmers in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 113: 103503.

Weis, Tony (2007), *The Global Food Economy: The Battle for the Future of Farming* (London: Zed Press).

Weis, Tony (2010), "The Accelerating Biophysical Contradictions of Industrial Capitalist Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 10 (3): 315-341.

Weis, Tony (2013), *The Ecological Hoofprint: The Global Burden of Industrial Livestock* (London: Zed Books).

Zeybek, Sezai Ozan (2016), "Biyo-Politika, Güvenlik ve Anti-Piyasalar: Türkiye'de Endüstriyel Hayvancılığın Seyri", *Toplum ve Bilim*, 138 (139): 106-125.

---

alternatif politika

Yayın İlkeleri

I. Genel Kurallar

1.Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların uzunluğu 10.000 sözcüğü geçmemelidir. Makaleler için alt sınır 6000 sözcüktür. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde Alternatif Politika Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır.

2.Yazarlar ayrı bir Word dosyasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adresleri, telefon numaraları, e-posta adresleri ve ORCID ID (<http://orcid.org>) bilgilerini bildirmelidir.

3.Dergiye verilecek yazılar Yayın Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan sonra en az iki hakeme gönderilecek, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara en kısa sürede bildirilecektir. Yayımlanmayan yazılar yazara geri gönderilmeyecektir.

4.Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

5.Alternatif Politika Dergisi'nin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce dilinde de yazılar yayımlanmaktadır. Yazı bu dillerden hangisinde yazılmış olursa olsun ortalama 150 sözcükten oluşan Türkçe ve İngilizce özetler de yazının başına eklenerek gönderilmelidir. Aynı şekilde, hangi dilde yazılmış olursa olsun yazının başlığının Türkçe ve İngilizce olarak yazıya eklenmesi, ayrıca yine Türkçe ve İngilizce olarak 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

6.Yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemekte veya yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.

7.Yazılar MS Office Word dosyası olarak (.doc ya da .docx halinde) **alternatifpolitika@gmail.com** adresine gönderilmelidir.

8.Yayımlanan çalışmaların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara ait olup bu konuda dergi editörlüğü sorumlu tutulamaz.

II. Yazım Kuralları

1.Yazı, MS Office Word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde, özet ve kaynakçada 12 punto; dipnot ve tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır.

2.Sayfa yapısı, tüm kenarlardan 2.5 cm kenar boşluğu olacak şekilde ayarlanmalıdır.

3.Yazının giriş bölümüne numara verilmemelidir. İzleyen bölümler yalnızca kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde numaralandırılmalıdır.

III. Referanslar, Dipnot ve Kaynakça

Metinde dipnot uygulaması yalnızca açıklama amacıyla kullanılmalıdır, kaynakça metnin sonuna aşağıda belirtilen kurallara uygun olarak eklenmelidir.

Metin içinde yapılacak referanslar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu referans sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki referanslarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Wendt, 2012: 85).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine referans yapılması durumunda: (Wendt, 2012a: 85); (Wendt, 2012b: 40).

Kaynakçada: Wendt, Alexander (2012), Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi (İstanbul: Küre Yayıncılık) (Çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer Ihlamur Öner).

Metin içindeki referans (makale): (Waterbury, 1991: 15).

Kaynakçada: Waterbury, John (1991), “Twilight of State Bourgeoisie”, International Journal of Middle Eastern Studies, 23 (1): 1-17.

b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Balibar ve Wallerstein, 2000: 67).

Kaynakçada: Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein (2000), Irk Ulus Sınıfı (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Nazlı Ökten).

Metin içindeki referans (makale): (Sina ve Soyer, 1998: 108).

Kaynakçada: Sina, Zeynep ve Serap Soyer (1998), “Sosyolojik Açıdan Kooperatifçilik Teorisinin Niteliğine İlişkin Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi, 31 (3): 103-117.

c) İkiyden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Gönlübol vd., 1996: 45).

Kaynakçada: Gönlübol, Mehmet, Haluk Ülman, Ahmet Şükrü Esmer, Cem Sar, Duygu Sezer, Oral Sander ve Ömer Kürkçüoğlu (1996), Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995 (Ankara: Siyasal Kitabevi).

İkiyden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve referanslar da bu örneğe göre yapılacaktır.

d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki referans: (Riddell, 1994: 53).

Kaynakçada: Riddell, Peter (1994), “Major and Parliament” , Kavanagh, Dennis ve Anthony Seldon (Der.), The Major Effect (London: Macmillan): 46-63.

Metin içindeki referans: (Geray, 1992: 236).

Kaynakçada: Geray, Cevat (1992), “Çevre İçin Eğitim”, Keleş, Ruşen (Der.), İnsan Çevre Toplum (Ankara: İmge): 223-240.

e) Kurum yayınları:

Metin içindeki referans: (DPT, 1989: 145).

Kaynakçada: DPT (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 (Ankara).

f) İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada: (Çubukçu, 2009).

Kaynakçada: Çubukçu, Mete (2009), “Bu Kimin Zaferi?”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp> (15.06.2010).

Metin içindeki yollamada: (Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada: Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

g) Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Devlet Memurları Kanunu için DMK, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkında Kanun için ASBHK gibi.

h) Dipnotlar, referans verme dışındaki açıklamalar için kullanılmalıdır.

---

alternatif politika

Alternatif Politika

İletişim İçin

Adres: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Merkez/BOLU

Tel: 0374 254 1000-1423

Web: <https://alternatifpolitika.com>

Dergipark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ap>

E-posta: alternatifpolitika@gmail.com

E-ISSN: 1309-0593